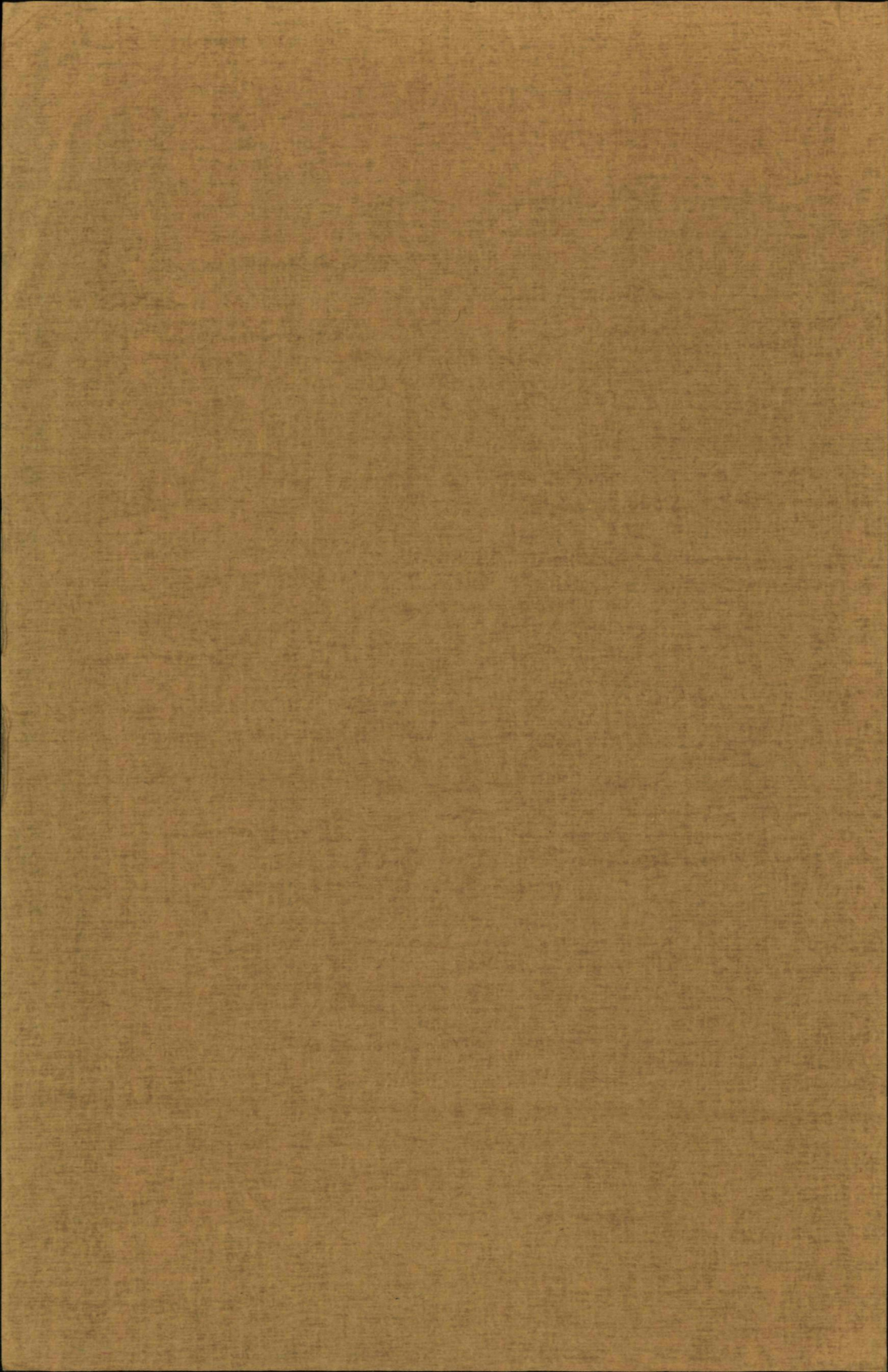

TUSSEN REFORMATIE EN CONTRA-REFORMATIE

Geest en levenswijze van de clerus
in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch
en zijn verhouding tot de samenleving
tussen ca. 1520 en ca. 1570

door

A. A. J. M. VAN DE MEERENDONK
O.Praem.

TUSSEN REFORMATIE
EN CONTRA-REFORMATIE

GEEST EN LEVENSWIJZE VAN DE CLERUS IN STAD EN MEIERIJ
VAN 's-HERTOGENBOSCH EN ZIJN VERHOUDING TOT DE
SAMENLEVING TUSSEN CA. 1520 EN CA. 1570.

Promotor: MGR. PROF. DR. R. R. POST

TUSSEN REFORMATIE
EN CONTRA-REFORMATIE

GEEST EN LEVENSWIJZE VAN DE CLERUS IN STAD EN MEIERIJ
VAN 's-HERTOGENBOSCH EN ZIJN VERHOUDING TOT DE
SAMENLEVING TUSSEN CA. 1520 EN CA. 1570.

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van
doctor in de letteren aan de
katholieke universiteit te Nijmegen,
op gezag van de rector magnificus
Dr. A. J. H. Vendrik,
hoogleraar in de faculteiten der geneeskunde
en der wiskunde en natuurwetenschappen,
volgens besluit van de senaat
in het openbaar te verdedigen
op 19 mei 1967,
des namiddags te 2 uur
door

ALOYSIUS ADRIANUS JACOBUS MARIA VAN DE MEERENDONK
geboren te 's-Hertogenbosch

Ongetwijfeld vertoont de geschiedschrijving omtrent Noord-Brabant nog vele lacunes. In de algemene werken van Nederlandse historici komt deze provincie vaak slechts terloops ter sprake of wordt althans minder uitvoerig behandeld dan andere streken. Ook en vooral geldt dit wat betreft de overgangperiode van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd. Deze constatering is niet bedoeld als een teruggrijpen naar het oude, graag bespeelde thema van de verwaarloosde win-gewesten. Zij mag ook niet worden begrepen als een verwijt aan de geschied-schrijvers ten zuiden van de landsgrenzen, dat zij te weinig belangstelling hebben voor de afgesneden noordrand van het vroegere hertogdom Brabant. De historische ontwikkeling van dit gebied is er zelf een oorzaak van, dat het nooit volkomen is in te passen in een schema, dat de beschrijving van het tegenwoordige Nederland in de genoemde periode beoogt, noch in een opzet, die het geheel der zuidelijke Nederlanden in die tijd wil bespreken. Terwijl het oorspronkelijk behoorde tot het zuiden, werd het in de tachtigjarige oorlog geheel van zijn oude bindingen los-gemaakt en gehecht aan het noorden in de uitzonderlijke positie van er een deel van te zijn zonder er werkelijk toe te behoren. Het is daarom de taak van Noord-Brabantse historici de geschiedenis van het eigen gewest te bestuderen en te beschrijven.

Men mag veronderstellen, dat de verhoudingen en toestanden in Noord-Brabant niet veel anders zijn geweest dan die in de overige streken van de Nederlanden. Dit geldt vanzelfsprekend ook voor het terrein van het clericale leven in de zestiende eeuw. Het verlangen echter dit met feiten gestaafd te zien en eventuele variaties te registreren is aanleiding geworden tot deze studie. Daarnaast heeft de wens meegesproken een indruk te kunnen geven van de clerus in deze streken op zich zelf genomen gedurende de halve eeuw, die lag tussen het opkomen van reformatorische ideeën en het ten uitvoer gebracht worden van contra-reformatori-sche principes. Er zijn zeer zeker talrijke artikelen gepubliceerd over kerkelijke en religieuze personen, instellingen en toestanden in deze provincie ook uit het genoemde tijdvak. Deze zijn echter over zoveel periodieken en jaargangen verspreid, dat het niet goed mogelijk is er een samenvattend beeld uit af te leiden.

Ofschoon het oorspronkelijk de bedoeling was de geest en levenswijze van de clerus in het gehele gewest te schetsen, is daarvan spoedig afgezien. Om het gevaar te vermijden, dat vanwege de bomen het bos niet meer zou worden opgemerkt, leek het beter het onderzoek te beperken tot een bepaald deel ervan. Dat ik hier-voor de keus heb laten vallen op de stad van mijn geboorte en op het land, waar mijn voorouders steeds hebben geleefd, 's-Hertogenbosch en zijn Meierij, zal door niemand vreemd worden gevonden. Dit territorium is genomen in de strikte zin volgens de opvatting van die tijd zonder de zelfstandige heerlijkheden, die er in lagen of er aan grensden. Slechts in zoverre de gegevens uit deze gebieden en plaatsen bijdragen leverden voor de kennis van de toestanden in de Meierij zelf of konden dienen ter verduidelijking, zijn zij in de bespreking opgenomen. De hoop zij evenwel hierbij uitgesproken, dat ook over andere delen van dit gewest spoedig dergelijke studies zullen worden begonnen.

Niet alle vragen, die men over het onderwerp kan stellen, hebben een bevredi-

gend antwoord gekregen. Sommige zijn zelfs helemaal niet beantwoord. De resultaten van de nasporingen in de verschillende archieven stonden niet toe meer te geven dan wat hier wordt geboden. Het ter beschikking zijnde materiaal had zeer zeker ook op andere wijzen bewerkt kunnen worden. Het zou mogelijk zijn geweest de houding van de burgerlijke overheid ten opzichte van de clerus in een apart hoofdstuk te behandelen. Bij de bespreking van het geestelijk leven in de kloosters had ik algemene lijnen kunnen schetsen, die ik dan nader had kunnen toelichten met feiten uit de afzonderlijke kloosters. Na ampele overwegingen is besloten tot een behandeling zoals in feite is gebeurd. Wat betreft de bijlagen moet worden gezegd, dat zij niet pretenderen het laatste woord te zijn aangaande de onderwerpen, waarover zij handelen. Zij zijn bedoeld als hypothese en als een uitgangspunt voor discussie en verdere studie, waaruit mogelijk definitieve lijsten zullen resulteren.

Het zij mij vergund een woord van waardering te spreken jegens Mgr. Prof. Dr. R. R. Post, onder wiens leiding deze studie van een scriptie uitgroeide tot een dissertatie, en jegens de verschillende archivariissen en archief-ambtenaren, die mij bij het onderzoek steeds bereidwillig hulp en advies hebben gegeven. Veel dank ben ik verschuldigd aan de instanties, die door hun financiële bijdragen de uitgave van dit werk hebben mogelijk gemaakt, en aan de Stichting Zuidelijk Historisch Contact, omdat zij het in haar serie heeft willen opnemen. Zeer erkentelijk ben ik tenslotte jegens de rector van het gymnasium „Bernrode”, drs. A. L. M. Oomen, die de samenvatting in het Frans vertaalde, jegens mijn collega en confrater P. W. Kocken voor zijn critische correcties en jegens mej. G. Voss, die er vele uren voor over had om het typewerk te verzorgen en het register samen te stellen.

Heeswijk

L. van de Meerendonk O.Praem.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	VII
Geraadpleegde bronnen	XI
Geraadpleegde bronnenpublicaties en literatuur	XVII

Hoofdstuk I

De parochies en hun geestelijkheid 1

Nog veel plaatsen zonder eigen parochie 2; bezwaren hieraan verbonden en gevolgen ervan 4; oorzaken 7; pogingen tot verbetering 10; de toestand te 's-Hertogenbosch 12; oprichting van nieuwe parochies daar 16; opleiding van de clerus 22; oprichting van een seminarie 23; veel gelegenheid om te leren lezen en schrijven 25; Latijnse scholen 28; academische vorming 33; de opleiding van de reguliere pastoors 35; het aantal clerici 38; het leven van de clerus 40; absentie 41; privaat leven 46; concubinaat 48; inheligheid 51; protestantse ideeën 52; het merendeel van de clerus niet slecht 55; houding van de bevolking tegenover de clerus 61.

Hoofdstuk II

De Kapittels 64

Zes kapittelkerken in de Meierij 64; het leven van de kanunniken 68; het kapittel van Oirschot 72; het kapittel van St. Oedenrode 74; het kapittel van Hilvarenbeek 78; het kapittel van Boxtel 81; het kapittel van Eindhoven 81; het kapittel van 's-Hertogenbosch 85; oorzaken van de weinig energieke geest 91; tekortkomingen ook in de voorafgaande tijden 93; voorzichtigheid betrachten bij de beoordeling 96; strevingen tot handhaving van de privileges 97; geschillen tussen het kapittel van 's-Hertogenbosch en de magistraat van de stad 100; geschillen tussen de kapittels en de overheid in Eindhoven en in Oirschot 108.

Hoofdstuk III

De kloosters in het maatschappelijk leven 111

Kloosterovervloed ook in Stad en Meierij 111; vooral concentratie in en rond 's-Hertogenbosch 113; enige stichtingen reeds vroeg tot stand gekomen 116; de meeste kloosters in de vijftiende eeuw gesticht 117; verzet van de overheid ertegen 121; niet zonder resultaat 125; tot ca. 1525 nagenoeg geen achteruitgang 128; het aantal kloosterlingen in 1526 130;

numerieke verhouding ten opzichte van de bevolking 132; uitzonderlijke toestand te 's-Hertogenbosch 133; het aantal reguliere priesters 134; afkomst van de kloosterlingen 135; algemene achteruitgang in de loop van de volgende decennien 137; de vrouwenkloosters in 's-Hertogenbosch 138; de vrouwenkloosters buiten deze stad 139; toch nog enige nieuwe stichtingen 142; de mannenkloosters in 's-Hertogenbosch 144; de mannenkloosters buiten deze stad 151; de Begijnen 156; mogelijke oorzaken van achteruitgang 156; reformatorische ideeën 157; het heengaan van geprotesten 159; geringere aanmelding 160; de houding van de overheid 161; pogingen het aantal kloosters te beperken 161; eisen aan de kloosters 169; verzet tegen de privileges 172; vooral de gilden anti-kloosterlijk 177; toenemende armoede van de kloosters 180; achteruitgang van de religieuze geest 184.

Hoofdstuk IV

Het geestelijk leven in de kloosters

185

Getuigenis van Aelbertus Cuperinus 185; de Wilhelmiëten 187; de Franciscanen 192; de Dominicanen 195; de Fraters van het St. Gregoriushuis 206; de Fraters van het huis Ten Orten 211; de Alexianen of Cellebroeders 212; de Bogarden 214; de Kruisbroeders 216; de Birgittijnen 217; de Kartuziers 218; Mariënhage 222; Hooionk 226; St. Geertrui 235; Bethaniën 235; Nazareth in Waalwijk 237; Zoeterbeek 241; St. Annenborg en In den Hage 242; de Swesteren of Cellezusters 242; het convent bij het Groot-Zieken-gasthuis 243; de Clarissen te Bortel 244; de Clarissen te 's-Hertogenbosch 244; St. Agnetendal 245; Mariënschoot 245; St. Elisabeth-Bloemenkamp achter de Tolbrug 246; Mariënborg 249; St. Barbaradal op de Eikendonk 250; St. Catharinenberg 251; de Birgittinessen 253; de Zusters van het huis Ten Orten 254; Binderen 254; het Groot Begijnhof te 's-Hertogenbosch 260; het Begijnhof te Oisterwijk 261; het Begijnhof te Eindhoven 261; mogelijke oorzaken van achteruitgang 262.

Sommaire	264
Bijlage I Lijst van plaatsen in de Meierij	273
Bijlage II Lijst van plaatsen in de Meierij met en zonder eigen parochie	277
Bijlage III Sociale activiteiten van de kloosters	282
Register	284

Algemeen Rijksarchief Brussel.

ADMINISTRATION GENERALE

Conseils collatéraux

- no 10a   Conseil Privé 1554-1652.
- no 12   Consultes du Conseil Privé 1549-1593.

ADMINISTRATION JUDICIAIRE

Administration de la justice

- no 204   Procès divers 1544 vv.
- no 610   Sentences 1567-1589.

Conseil de justice

- no 645   Conseil de Brabant 1547-1702.

ADMINISTRATION ECCLESIASTIQUE

Remaniement des cotes

- no 1117   Hérésie 1549-1702.
- no 1176   Abbayes: Généralités - ordres religieux.
- no 1180   Idem.

ARCHIVES DES PAPIERS D'ETAT ET DE L'AUDIENCE

Lettres Missives

- no 1651/3   Bois-le-Duc 1541-1555.
- no 1658/2   Evêchés et chapitres cathédraux 1538-1555.
Abbayes et communautés religieuses 1539-1555.
- no 1710/1   Bois-le-Duc 1556-1578.
- no 1717/1   Clergé. Généralités 1555-1568.
- no 1717/2   Clergé. Généralités 1569-1578.

ARCHIVES DES PAPIERS D'ETAT ET DE L'AUDIENCE

- no 950   Enquêtes diverses pour l'obtention de dignités ou de bénéfices ecclésiastiques ou de pains d'abbaye des XVIe et XVIIe siècles.
- no 951   Idem.
- no 1175/1   Recueil de placards publiés à l'occasion des troubles des Pays-Bas. Quelques lettres et ordonnances sur le même sujet, 1566-1567.
- no 1177/6   Enquêtes judiciaires faites par Mr. Nicolas Coppin de Mons, professeur de théologie, inquisiteur général en Germanie, de personnes suspectes d'hérésie luthérienne à Bruxelles et dans le Brabant.
- no 1177/7   Documents relatifs à l'Inquisition dans les Pays-Bas de 1543 à 1568 et de 1615.

- no 1177/14 Documents relatifs aux confiscations de biens pour cause d'hérésie ou de rébellion au prince de la seconde moitié du XVIe siècle.
 no 1244 Documents relatifs à des affaires ecclésiastiques.
 no 1255 Documents relatifs à des affaires ecclésiastiques de 1504 à 1664.

Archief Aartsbisdom Mechelen.

Map: De Kartuijzers van Vught.

Archief Abdij van Berne Heeswijk.

II c 4 Verzameling van alle merkwaardige bijzonderheden voor de geschiedenis van Heeswijk en Dinther.

II c 4 Documenta pro historia de Berlicum et Middelrode.

Analecta Gijsberti Coeverincx, ms.

Archief Abdij van Postel.

Map: Aarle en Rixtel.

Mappen: Asten en Lierop.

Map: Bakel.

Mappen: Bergeik.

Mappen: Bladel.

Map: Blaerthem en Zeelst.

Map: Bortel.

Map: Budel.

Map: Casteren.

Map: Deurne en Liessel.

Map: Dommelen.

Map: Duizel.

Mappen: Eersel.

Mappen: Eindhoven.

Map: Geldrop.

Map: Goirle.

Map: Hapert.

Map: Heeswijk.

Map: Heeze.

Mappen: Helmond.

Mappen: 's-Hertogenbosch.

Map: Hilvarenbeek.

Map: Hogeloon.

Map: Lage Mierde.

Map: Lierop.

Mappen: Lieshout.

Map: Loon op Zand (Venlo).

Map: Middelrode.

Map: Mierlo.

Map: Nettersel.

Map: Oerle.
Map: Oirschot.
Mappen: Reusel.
Mappen: Riethoven.
Map: Schijndel.
Map: St. Oedenrode.
Map: Soeterbeek.
Mappen: Someren.
Map: Steensel.
Map: Veghel.
Mappen: Veldhoven.
Map: Vlierden.
Map: Vught.
Map: Waalwijk.
Map: Westerhoven.
Mappen: Wintelre.
Map: Zeelst en Blaerthem.
Mappen: Abdij van Postel.

Archief Abdij van Tongerlo.

Map: De Pastoratu 0.
Map: De Beneficiis (De Pastoratu I).
Map: De Pastoratu II.
Map: De Pastoratu III.
Map: De Pastoratu IV.
Map: Episcopalia.
Map: Relicta Visitationum.
Map: Electiones Abbatum, Coadjutorum.
Map: Chaam.
Map: Diessen, Bergeijk, Westerhoven, Riethoven.
Map: Drunen, Nieuwkuik, Oosterwijk.
Map: Hapert, Hogeloon.
Map: Haren, Oostelbeers.
Map: 's-Hertogenbosch Ia.
Map: 's-Hertogenbosch Ib.
Map: 's-Hertogenbosch II.
Map: 's-Hertogenbosch III.
Map: Hilvarenbeek, Loon op Zand.
Map: Mierlo.
Map: Moergestel.
Map: Riel, Duizel.
Map: Tilburg I.
Map: Tilburg II.
Map: Tilburg III.
Map: Tilburg en omstreken.
Map: Waalwijk.
Map: Diverse plaatsen in Holland.

Archief Bisdom den Bosch.

- AK 1—1 Map: Stukken betreffende Sonnius en Metsius.
AK 1—2 Map: Visitationes.
AK 1—20 Map: Capitulum Buscoducense.
AK 1—20 a + b Map: Oud-Archief Kapittel (van St. Jan).
AK 8—1 Mappen: Aalst, Aerle, Alem, Asten (Lierop), Bakel (Milheze).
AK 8—2 Mappen: Beek, Berghem, Berlicum (Middelrode), Best, Boxtel, Budel, Casteren, Deurne, Diessen, Dommelen, Drunen, Duizel.
AK 8—2a Map: Dinther.
AK 8—3 Mappen: Den Dungen (Klooster Eikendonk), Eersel, Eindhoven (kapittel), Empel, Erp.
AK 8—4 Mappen: Geffen, Gemonde, Gestel, Goirle.
AK 8—5 Mappen: Haaren, Heesch, Heze (Leende).
AK 8—6 Map: 's-Hertogenbosch.
AK 9—8 Mappen: Helmond (Binderen).
AK 9—9 Map: Hilvarenbeek.
AK 10—1 Mappen: Hoogeloon en Hapert, Hooge Mierde, Hulsel, Lage Mierde, Liempde, Lierop, Lieshout, Lith, Littoyen.
AK 10—2 Map: Kessel.
AK 10—3 Mappen: Loon op Zand, Maarheze (Soerendonk), Maren, St. Michiels Gestel, Middelbeers, Mierlo, Moergestel.
AK 10—4 Mappen: Nederwetten (Hooydonk), Nistelrode, Nuenen, Nuland, St. Oedenrode (kapittel), Oerle.
AK 11—1 Map: Oisterwijk, parochie en klooster Catharinadal.
AK 11—2 Mappen: Oirschot (kapittel), Oostelbeers, Orthen, Oss.
AK 11—4 Mappen: Reusel, Rixtel, Riethoven.
AK 11—5 Map: Rosmalen, parochie en klooster Coudewater.
AK 11—6 Mappen: Schijndel, Soerendonk, Someren, Son, Stiphout, Veghel, Veldhoven, Vessem.
AK 11—7 Map: Vught.
AK 11—8 Map: Waalwijk.
AK 11—9 Mappen: Westerhoven, Wintelre, Woensel (klooster).

Archief Bisdom Luik.

- I 151 Registrum archidiaconatus Campiniaee ecclesiae Leodiensis. Jura absentiarum et institutionum. 1538.
I 152 Idem 1537.
I 154 Idem 1523.
I 155 Idem 1552.
I 156 Idem 1553.
I 157 Idem 1554.
I 158 Idem 1555.
I 159 Idem 1556.
D III 31 Idem 1534.
D III 32 Idem 1560.
D III 33 Idem 1562.

Archief Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch.

no 60 Stukken uit een geschil tussen de bisschop van Luik ener- en de regering der stad 's-Hertogenbosch anderzijds betreffende wijziging der oude verordening van het Grootgasthuis 1527-1540.

Archief Klooster Huybergen.

Rationes per Simonem Pelgrom 1538-1547.

Ontvangstboeken 1569-1571.

Rijksarchief depot Noord Brabant 's-Hertogenbosch.

Archief van het klooster Porta Coeli 1254-1648.

Archief van het kapittel van Oirschot.

Archief van het klooster Achter de Tolbrug te 's Hertogenbosch.

Archief van het klooster Cathannenborg te Oosterwijk.

Archief van het klooster Sophiae Domus te Vught.

Archief van het klooster Marienburg op de Uilenburg te 's-Hertogenbosch.

Archief van de Heerlijkheid en Commandenije van Gemert.

Archief van het Gereformeerd Burger-Weeshuis te 's-Hertogenbosch.

Stukken betreffende de vestiging en begiftiging van het Jezuiten-college te 's-Hertogenbosch, waarin zijn opgenomen stukken betreffende het klooster der Bogarden te 's-Hertogenbosch en het Regularissen-klooster St. Annenborg te Rosmalen.

Collectie Cuypers van Velthoven.

Collectie van Ingen.

Aanwinsten 1860-1963.

Stedelijk Archief Den Bosch.

A 1 Resolutiën van de Stadsregering 1552-1556.

A 2 Idem.

A 205 Commissiën en andere Besognes ten Hove en in de Staten van Brabant 1531-1555.

A 206 Idem 1555-1569.

A 209 Idem 1565-1575. (Hierin zijn verscheidene copieën opgenomen van stukken uit de voorafgaande periode).

A 210 Idem 1566-1567.

A 231 Idem. Accoorden en consenten 1559-1611. (Ook hierin zijn copieën opgenomen van stukken uit de voorafgaande periode)

A 232 Idem. Ordonnantiën voor de stad en voor de stad en hare Meijerij 1487-1580.

A 233 Idem. Rapporten en adressen ter zake van de godsdienstige troebelen 1566-1578.

A 236a Idem. Bundel rekestes aan hogere autoriteiten 1565-1575.

A 246 Publicatien en Ordonnantiën der Hoge Overheid en van de Stadsregering 1566-1582.

- A 247 Idem 1579-1584. (In feite dateren de gecopiëerde stukken uit de zestiger jaren).
- A 503 Verzameling van stukken over kerkelijke zaken.
- A 504 Verzameling van stukken over mannen- en vrouwenkloosters.
- A 505 Verzameling van stukken over predikanten en andere geestelijke personen.
- A 574a Nomina Scabinorum 1400-1648 met vele merkwaardige geschiedkundige aantekeningen voorzien.
- A 574f Prelaten, prelaters, steden en dorpen in de kwartieren van Oisterwijk, Peelland, Kempenland en Maasland.
- Diverse stukken 1356-1543.
- Diverse stukken 1544-1565.
- Aanwinsten 8040 Stukken betreffende het Begijnhof.
- Aanwinsten 8069 Stukken behorende tot het archief van het Groot Begijnhof.
- Aanwinsten 8083 Kroniek naar Wilhelmus Molius, ms.
- Aanwinsten 8275a Besoignes ter Staten van Brabant en ter Generale Staten 1536-1599.

Stedelijk Archief Eindhoven.

Charters en Geschiedkundige Bescheiden I (1232-1599), doos 14, doos 50, doos 66.

GERAADPLEEGDE BRONNENPUBLICATIES EN LITERATUUR

- Absil, J., *L'Absentéisme du clergé paroissial au diocèse de Liège au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe* (Revue d'Histoire Ecclésiastique, LVII, 1962, pp. 5-45).
- Acquoy, J. G. R., *Het klooster Windesheim en zijn invloed*, 3 dln., Utrecht 1875-1880.
- Alfen, H. v., *Kroniek eener kloostertzuster van het voormalige Bossche klooster „Mariënborg” over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575*, 's-Hertogenbosch 1931.
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht 1952.
- Axters, S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, III en IV, Antwerpen 1956-1960.
- Bax, W., *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht*, 2 dln., 's-Gravenhage 1937-1940.
- Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa 1500-1727*, 's-Gravenhage 1954.
- Boeren, P. C., *Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg vóór 1600 in Van heidorp tot industriestad*, Uitgave van Brabants Heem 1955, pp. 77-104.
- Borne, F. v. d., *De Observantie-beweging en het ontstaan der provincie Germania Inferior 1529* (Collectanea Franciscana Neerlandica, II, 1931, pp. 133-237).
- Bossche Bijdragen, Bouwstoffen voor de Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 1917-1966.
- Brom, G., *Stukken betreffende de Nederlandsche Kerkgeschiedenis van 1556 tot 1580* (Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, XXII, 1895, pp. 375-445).
- Brom, G., *Archivalia in Italië belangrijk voor de Geschiedenis van Nederland*, 3 dln. (R.G.P., kl. serie, 2, 9, 14), 's-Gravenhage 1908, 1911, 1914.
- Brom, G., en Hensen, A. H. L., *Romeinsche bronnen voor de kerkelijk-staatkundige toestand der Nederlanden in de 16e eeuw* (R.G.P., 52), 's-Gravenhage 1922.
- Coopmans, J. P. A., *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629*, 's-Hertogenbosch 1964.
- Creytens, R., *L'Instruction des novices Dominicaines à la fin du XVe siècle* (Archivum Fratrum Praedicatorum, XXII, 1952, pp. 201-226).
- Crick, L., *Bijdrage tot de geschiedenis der Wilhelmiëtenorde in België* (Bijdragen tot de Geschiedenis, XXX, 1939, pp. 155-200).
- Cunen, J., *Geschiedenis van Oss*, Oss 1932.
- Cuvelier, J., *Les dénombrements de Foyers en Brabant, XIV-XVI siècle*, Brussel 1912.
- Cuvelier, J., *Les fouages dans le quartier de Bois-le-Duc au XVe siècle* (Extrait des bulletins de la commission royale d'histoire de Belgique, t. LXXXII, 1913).
- Cuyppers van Velthoven, P., *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant Septentrional. Bois-le-Duc 1566-1570*, I, Brussel-'s-Hertogenbosch 1858.

- Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570*, Antwerpen-Utrecht 1950.
- Does de Willebois, A. v. d., *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de Stad en voormalige Meijerij van 's-Hertogenbosch*, 4 dln., 's-Hertogenbosch 1904-1906.
- Eeghen, I. H. v., *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het einde der 16e eeuw*, Amsterdam 1941.
- Elm, K., *Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens*, Keulen 1962.
- Elsen, G. v. d., en Hoevenaars, W., *Analecta Gijsberti Coeverincx*, 2 dln., 's-Hertogenbosch 1905-1907.
- Enno van Gelder, H. A., *Correspondance Française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, 3 dln., Utrecht 1925, 1941, 1942.
- Foppens, F., *Historia Episcopatus Sylvaeducensis*, Brussel 1721.
- Foppens, F., *Antonii Miraei Opera Diplomatica*, 4 dln., Leuven-Brussel 1723-1748.
- Fredericq, P., *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, IV en V, *Gent's-Gravenhage* 1900-1902.
- Frenken, A. M., *Nog enige bijzonderheden betreffende de parochiekerk van Helmond* (Bossche Bijdragen, VIII, 1926-1928, pp. 150-175).
- Frenken, A. M., *Helmond in het Verleden*, 2 dln., 's-Hertogenbosch 1928-1929.
- Frenken, A. M., *De Abdij van Binderen onder Helmond* (Bossche Bijdragen, XI, 1931-1932, pp. 102-149).
- Frenken, A. M., *Het Augustinessenklooster te Zoeterbeek* (Bossche Bijdragen, XI, 1931-1932, pp. 174-302).
- Frenken, A. M., *Enige Abdiskiezingen te Binderen onder Helmond* (Bossche Bijdragen, XII, 1932-1933, pp. 100-158).
- Frenken, A. M., *Het Augustinessenklooster In den Hage te Helmond* (Bossche Bijdragen, XIII, 1933-1934, pp. 198-238).
- Frenken, A. M., *De voormalige Priorij van Hooidonk* (Bossche Bijdragen, XIX, 1948-1949, pp. 1-94).
- Frenken, A. M., *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, St. Oedenrode en Oirschot*, 's-Hertogenbosch 1956.
- Frenken, A. M., *De Abdij Binderen. Pogingen tot reformatie 1525-1534* (Brabantia, V, 1956, pp. 29-42, pp. 69-77, pp. 85-96).
- Frenken, A. M., *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers* (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961, pp. 23-90).
- Frenken, A. M., *De geschillen tussen de Bisschoppen en het kathedraal kapittel van 's-Hertogenbosch 1563-1629* (Bossche Bijdragen, XXVI, 1962-1963, pp. 61-115).
- Gachard, M., en Galesloot, L., *Inventaire des Archives de la Cour féodale de Brabant*, 2 dln., Brussel 1870-1884.
- Goetschalckx, P. J., *Bisdommen en dekenijen in 't oude Hertogdom Brabant* (Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant, II, 1903, pp. 5-16).
- Goossens, Th., *Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's-Hertogenbosch uit de*

16e eeuw (Bossche Bijdragen, III, 1919-1920, pp. 212-252, IV, 1920-1921, pp. 120-153, V, 1921-1922, pp. 134-168).

- Halkin, L. E., *Le Cardinal de la Marck, Prince-Evêque de Liège* (1505-1538), Liège-Paris 1930.
- Halkin, L. E., *Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège* (1538-1557), Liège-Paris 1936.
- Halkin, L. E., *La Réforme en Belgique sous Charles Quint*, Brussel 1957.
- Hammen, J. v. d., *Het klooster Nazareth te Waalwijk* ($\pm 1450 \pm 1750$) (Bossche Bijdragen, II, 1918-1919, pp. 204-237).
- Hammen, J. v. d., en Sassen, A., *Telling der huizen en haardsteden in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526* (Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1891-1893, pp. 221-264).
- Heel, D. v., *De strijd tusschen de tertiariissen van het Utrechtsche kapittel en de minderbroeders in de laatste helft der zeventiende eeuw* (Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, XXIX, 1936, pp. 91-111, pp. 141-165).
- Heel, D. v., *De Tertiariissen van het Utrechtse kapittel* (Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, LXIII, 1939).
- Heel, D. v., *Het kapittel van de tertiariissen van Zepperen* (Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden, XII, 1953, pp. 349-372, XIII, 1953, pp. 93-123, XIV, 1953, pp. 187-209).
- Hens, H., *De oprichting der Parochie Liempde in het jaar 1603* (Bossche Bijdragen, XXII, 1953-1955, pp. 154-178).
- Hens, H., *De circumscripctie- en dotatiebul „De Statu Ecclesiarum” van 11 Maart 1561* (Bossche Bijdragen, XXVI, 1962-1963, pp. 1-45).
- Hermans, C. R., *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Brabant*, 2 dln., 's-Hertogenbosch 1841.
- Hermans, C. R., *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheidkunde, letteren, statistiek en beeldende kunsten der provincie Noord-Brabant*, 2 dln., 's-Hertogenbosch 1845.
- Hermans, C. R., *Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betreffende de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1848.
- Hermans, C. R., *Verzameling van Charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het land van Ravestein*, 2 dln., 's-Hertogenbosch 1850.
- Hermans, C. R., *Annales canonicorum regularium S. Augustini ordinis S. Crucis*, 3 dln., 's-Hertogenbosch 1858.
- Heurn, J. H. v., *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, I, Utrecht 1776.
- Heuvel, N. H. L. v. d., *De Ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, Utrecht 1946.
- Heuvel, N. H. L. v. d., *De Ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen*, 2 dln., Utrecht 1946.
- Hezenmans, J., *De Commanderie der Duitse Orde te Vught*, 's-Hertogenbosch 1887.
- Hoeck, F. v., *Fundatie van het Jezuiten-college te 's-Hertogenbosch (1610)* (Bossche Bijdragen, X, 1930-1931, pp. 139-170).

- Hoeck, F. v., *Pater Jan van Asten* (Bossche Bijdragen, XII, 1932-1933, pp. 50-72).
- Hoeck, F. v., *Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940.
- Hoop Scheffer, J. G. d., *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531* (Bijdragen op 't gebied der Historische Theologie, II, 1871, p. 129-361).
- Houben, L. G. A., *Geschiedenis van Eindhoven*, 2 dln., Turnhout 1890.
- Jong, D. d., *Onze Lieve Vrouw van Ommel en het klooster Mariaschoot* (Bijdragen voor de geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden, XXVIII, 1958, pp. 26-98, XXIX, 1959, pp. 203-246).
- Jong, J. d., *Handboek der Kerkgeschiedenis*, III, Utrecht 1948.
- Jonghe, B. d., *Batavia Dominicana Desolata*, Gent 1717.
- Juten, G. C. A., *Consilium de Beke* (Overdruk uit *Taxandria*, XXVII, 1920, XXVIII, 1921, XXIX, 1922, XXX, 1923).
- Juten, W. J. F., *Simon Pelgrom en het klooster „Porta Coeli”, 1539-1572* (*Taxandria*, II, 1895, pp. 252-263, pp. 287-296).
- Kalkoff, P., *Die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden*, Halle 1903.
- Kettenmeyer, J. B., *Uit de briefwisseling van een Brabantsche mystieke uit de 16e eeuw* (*Ons Geestelijk Erf*, I, 1927, pp. 278-293, pp. 370-395).
- Keussen, H., *Die Matrikel der Universität Köln 1389 bis 1559*, 2 dln., Bonn 1892, 1919.
- Kleyntjens, J., *De abtskeuze van Th. Spierinck in Berne, 1552* (*Taxandria*, XLI, 1934, pp. 156-166, pp. 183-210).
- Knappert, L., *De opkomst van het protestantisme in een Noord-Nederlandsche Stad. Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden*, Leiden 1908.
- Kok, D. d., *Inventaris van het Archief der Klarissen te Megen* (Bossche Bijdragen, IV, 1921-1922, pp. 84-119).
- Kok, D. d., *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche Klarissen en Tertiariessen vóór de Hervorming* (*Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 3e serie, 52, 1927).
- Krom, C. C. N., en Sassen, A., *Oorkonden betreffende Helmond, 's-Hertogenbosch* 1884.
- Laenen, J., *Notes sur l'organisation ecclésiastique du Brabant à l'époque de l'érection des nouveaux évêchés (1559)* (*Annales de l'Académie Royale de Belgique*, LVI, 5e série, tome VI, 1904, pp. 67-189).
- Man, D. de, *Maatregelen door de middeleeuwse overheden genomen ten opzichte van het economisch leven der kloosterlingen en leden van congregaties* (Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, Ve Reeks, VIII, 1921, pp. 277-293).
- Meerendonk, L. v. d., *Het Klooster op de Eikendonk te Den Dungen*, Tilburg 1964.
- Meuwese, A. P. M., *Erp, Gemeente en Parochie, 's-Hertogenbosch* 1955.
- Meyer, G. A., *Nederlanders aan middeleeuwse universiteiten* (*De Katholiek*, CVII, 1895, pp. 405-426).
- Meyer, G. A., *De Predikheren te 's-Hertogenbosch*, Nijmegen 1897.

- Meyer, G. A., *Chronicon Conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum . . . auctore P. Jacobo Brouwer, 's-Hertogenbosch* 1908.
- Meyer, G. A., *Een Hollandsche kloosterhervorming in de 15e eeuw (De Katholiek, CXLVI, 1914, II, pp. 113-151).*
- Meyer, A. d., *La Congrégation de Hollande ou la Réforme Dominicaine en Territoire Bourguignon, 1465-1515, Luik* 1946.
- Miert, L. v., *Pater Franciscus Dachverlies. De eerste Bossche Jezuiet en de opkomst van het Keulse Driekronen-College (Studiën, Nieuwe Reeks, XXXVIII, 1906, pp. 263-299).*
- Miraeus, A., *Zie Foppens, F.*
- Moreau, E. d., *La clergé des Pays-Bas méridionaux à l'époque des Troubles (Académie Royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, 5e série, tome XXXIII, 1947, pp. 195-214).*
- Moreau, E. d., *Histoire de l'Eglise en Belgique, IV, Brussel* 1949.
- Mosmans, J., *Het dienstwerk in de St. Jan te 's-Hertogenbosch in het laatst der XVIe eeuw (Bossche Bijdragen, XVII, 1940-1941, pp. 261-276).*
- Muller, S., *Onze kerkelijke toestanden in de tweede helft der 16e eeuw (Onze Eeuw, IX, 1909, 1e dl., pp. 71-102, pp. 193-243).*
- Nauwelaerts, M. A., *Cultuuroriëntering en Humanisme te 's-Hertogenbosch (Brabantia Nostra, VI, 1940, pp. 218-228).*
- Nauwelaerts, M. A., *De Bossche Broeders van het Gemene Leven (Studia Catholica, XVIII, 1942, pp. 228-232).*
- Nauwelaerts, M. A., *De oude Latijnse School van 's-Hertogenbosch (Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1943, pp. 53-64).*
- Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, 10 dln., Leiden* 1911-1937.
- Nyberg, T., *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters, Lund* 1965.
- Oudenhoven, J. v., *Beschryvinge der Stadt ende Meyerye van 's-Hertogen-Bossche, Amsterdam* 1649, 2e ed. 's-Hertogenbosch 1670.
- Oudenhoven, J. v., *Beschryvinge van de Meyerye van 's-Hertogen-Bossche, Amsterdam, 1649, 2e ed. 's-Hertogenbosch* 1670.
- Ouwering, H. N., *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden, Helmond* 1933.
- Panken, P. N., en Sasse van Ysselt, A. F. O. v., *Beschrijving van Bergeik, 's-Hertogenbosch* 1902.
- Pinkhof, M., *Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609 (Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, XL, 1919, pp. 111-162).*
- Pirenne, L. P. L., *'s-Hertogenbosch tussen Utrecht en Atrecht. Staatkundige Geschiedenis 1576-1579, Tongerlo* 1959.
- Poelhekke, J. J., *Een tweetal Spaanse documenten over Eindhoven als nest van ketterij (Bossche Bijdragen, XXIII, 1956-1957, pp. 32-46).*
- Polman, P., *De wetenschappelijke opleiding van den Noord-Nederlandschen clerus secularis in de XVIe eeuw (Ons Geestelijk Erf, VIII, 1934, pp. 398-418).*

- Post, R. R., *Het aantal wijdelingen in de 16e eeuw* (Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, LXVI, 1947, pp. 97-126).
- Post, R. R., *De roeping tot het kloosterleven in de 16e eeuw* (Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letteren, Nieuwe Reeks, XIII, 3, 1950, pp. 31-76).
- Post, R. R., *De Moderne Devotie. Geert Groote en zijn stichtingen*, Amsterdam 1950².
- Post, R. R., *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen 1954.
- Post, R. R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ±1500 tot ±1580*, Utrecht-Antwerpen 1954.
- Post, R. R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, 2 dln., Utrecht 1957.
- Post, R. R., *De visitatie van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch door bisschop Franciscus Sonnius in het jaar 1568* (Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland, IV, 1962, pp. 10-28).
- Prims, F., *De oude geldwaarden. Hunne sociaal-economische betekenis, hunne herleiding* (Bijdragen tot de Geschiedenis, XIV, 1922, pp. 62-81).
- Prims, F., *De Onze-Lieve-Vrouwe-abdij der Norbertijnen te Postel*, Antwerpen 1935.
- Ram, P. F. X. d., *Francisci Sonni ad Viglium Zuichemum Epistolae*, Brussel 1850.
- Renders, J. M., en Kakebeek, A. D., *Rond onze stadskerk. Bijdragen tot de geschiedenis van kerk en parochie van Sint Catharina te Eindhoven*, Eindhoven 1954.
- Reypens, L. S., *De schrijfster der Evangelische Peerle* (Ons Geestelijk Erf, II, 1928, pp. 52-76, pp. 198-213, pp. 305-341).
- Rogier, L. J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, I, Amsterdam 1945.
- Rogier, L. J., *De ondergang der kloosters* (Beschouwing en Onderzoek, Utrecht, 1954, pp. 66-80).
- Rooy, H. v., *Bossche Testamenten uit de 16e eeuw* (Taxandria, XXXV, 1928, pp. 294-302, XXXIX, 1932, pp. 49-53).
- Rooy, H. J. M. v., *Het Oud-Archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch*, 3 dln., 's-Hertogenbosch 1963.
- Sasse van Ysselt, A. F. O. v., *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, 3 dln., 's-Hertogenbosch 1910.
- Sasse van Ysselt, A. F. O. v., *De eerste Hervormden van Eindhoven en hunne daden* (Taxandria, XVIII, 1911, pp. 293-298).
- Sasse van Ysselt, A. F. O. v., *De biechtvader van het nonnenklooster Achter de Tolbrug te 's-Hertogenbosch* (Taxandria, XXIII, 1916, pp. 273-280).
- Sasse van Ysselt, A. F. O. v., *Oorkonden betreffende Rixtel*, 's-Hertogenbosch 1920.
- Sassen, J. N. G., *Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch. Charters en privilegebrieven, 1191-1826*, 's-Hertogenbosch 1865.
- Schaepdrijver, E. d., *De congregatie van Windesheim gedurende de XVIe eeuw* (Bijdragen tot de Geschiedenis, XV, 1923, pp. 874-888, pp. 913-937, XVI, 1924-1925, pp. 41-72, pp. 105-133, pp. 234-247, pp. 282-307).

- Schoengen, M., *De ontwikkeling van het hoger onderwijs in de middeleeuwen* (*Annuaire der R.K. studenten*, Leiden, 1907, pp. 31-189).
- Schoengen, M., *Jacobus Traiecti alias de Voecht: Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis* (*Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 3e serie, XIII, 1908).
- Schoengen, M., *Monasticon Batavum*, 3 dln. en suppl., Amsterdam 1941-1942.
- Scholtens, H. J. J., *De priors van het Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht* (*Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, LIII, 1929, pp. 302-358).
- Scholtens, H. J. J., *De priors van het Kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem* (*Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, LVI, 1932, pp. 1-81).
- Scholtens, H. J. J., *De Kartuijzers bij Kampen* (*Archief voor de Geschiedenis van Aartsbisdom Utrecht*, LXII, 1938, pp. 193-226).
- Scholtens, H. J. J., *De Kartuijzers buiten 's-Hertogenbosch* (*Bossche Bijdragen*, XVI, 1938-1939, pp. 24-83, pp. 143-204).
- Scholtens, H. J. J., *De Kartuijzers buiten Geertruidenberg* (*Bossche Bijdragen*, XVIII, 1941-1945, pp. 10-123).
- Schutjes, L. H. C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 5 dln., St. Michiels Gestel 1870-1875.
- Sicking, J. J. M., *St. Joris in Stratum*, Eindhoven 1958.
- Smulders, F. W., *De Kartuijzers van Vught* (*Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, pp. 216-227).
- Stejartius, M., *Synodi duae diocesanae Buscoducenses*, Leuven 1743.
- Taal, J., *De Goudse kloosters in de Middeleeuwen*, Hilversum 1960.
- Taxandria*, Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde, 1893-1943.
- Valvekens, P. E., *Een Premonstratenzerabdij in het begin der zestiende eeuw*, Tongerlo 1937.
- Velthoven, H. v., *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, I, Amsterdam 1935.
- Verbeek, B., *De komst der Minderbroeders in het Hertogdom Brabant en hun vestiging te 's-Hertogenbosch (1228)* (*Collectanea Franciscana Neerlandica*, II, 1931, pp. 61-132).
- Verhaal der Beeldenstorm te 's-Hertogenbosch* (*Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, XIII, 1857, 3e serie, III, pp. 283-325).
- Verreyt, Ch. C. V., *De Boekdrukkerij van Laurens Haeyen en van de „Broeders van het Gemene Leven” te 's-Hertogenbosch in 't begin der 16e eeuw* (*Dietsche Warande*, Nieuwe Reeks, VII, 1894, pp. 89-109, VIII, 1895, pp. 228-232).
- Verschuieren, L., *De Bibliotheek-Catalogoog der Kartuijze S. Sophia te Vught* (*Historisch Tijdschrift*, XIV, 1935, pp. 372-402, XV, 1936, pp. 7-58).
- Welvaarts, T. I., *Reusel naar de Archieven van Postel's Abdij*, Turnhout 1877.
- Welvaarts, T. I., *Bijzonderheden van Helmond en Rixtel naar Postel's Archieven*, Helmond 1890.

- Welvaarts, T. I., *Geschiedenis van Bladel en Netersel naar de Archieven van Postel's Abdij*, Eindhoven 1890.
- Welvaarts, T. I., *Zomereren naar de Archieven van Postel's Abdij*, Helmond-Turnhout 1892.
- Wichmans, A., *Brabantia Mariana*, Antwerpen 1632.
- Willocx, F., *L'Introduction des décrets du concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, Leuven 1929.
- Witsen Elias, J., *Het snijwerk van de Nederlandsche koorbanken en preekstoelen tot het einde van de XVIe eeuw*, Utrecht-Brussel 1949.
- Wolfs, S. P., *Acta Capitulum Provinciae Germaniae Inferioris Oridinis Fratrum Praedicatorum ab anno MDXV usque ad annum MDLIX*, 's-Gravenhage 1964.
- Woude, S. v. d., *Acta Capituli Windeshemensis*, 's-Gravenhage 1953.
- Ypma, E., *Het generaal kapittel van Sion*, Nijmegen 1949.
- Zuidema, W., *Maagzoen naar het Bossche gewoonterecht in de 16e eeuw (Vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht. Verslagen en mededelingen, III, 1898, pp. 245-265)*.
- Zuylen, R. A. v., *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende, I en II, 's-Hertogenbosch 1863-1866*.

DE PAROCHIES EN HUN GEESTELIJKHEID

Ofschoon de organisatie van de zielzorg in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch op het einde van de Middeleeuwen nog geenszins volmaakt was, toch kan men niet zeggen, dat deze streek toen in kerkelijke aangelegenheden tot de onderontwikkelde gebieden behoorde. Nagenoeg alle inwoners hadden de gelegenheid met meer of minder moeite hun godsdienstige verplichtingen na te komen en aan hun vroomheidsbehoeften te voldoen. Er zijn immers weinig of geen plaatsen aan te wijzen in de Meierij, waar in die tijd niet een kerk of kapel heeft gestaan. Het dorp Vught had zelfs twee parochiekerken, hetgeen overigens een unicum is geweest in het gehele gebied. Daarnaast waren er verschillende plaatsen, die behalve de hoofdkerk een of meer kapellen bezaten hetzij in de dorpskern zelf hetzij in tot het dorp behorende uithoeken. Eersel had, om enige voorbeelden te noemen, een kapel op zijn marktplein evenals Oisterwijk. Ook in Lith en Meerveldhoven stonden kapellen in het dorp. Asten had kapellen in de uithoeken Ommel en Hersel, Berlicum in Middelrode en Kaathoven, Drunen in Giersbergen, Haren in Belveren, Nistelrode in Vorstenbosch en op het Laar, St. Oedenrode in Eerde en Olland, Someren in Opstal enz.¹ Verschillende kapellen hadden een min of meer vaste bediening doordat er beneficies aan

---

¹) Om een overzicht te krijgen van de kapellen, die te vinden waren in de Meierijse dorpen, gehuchten en buurtschappen, kan men gebruik maken van de volgende werken en bronnen: L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 5dln., passim; Jacob van Oudenhoven, *Beschryvinge van de Meyerye van 's Hertogen-Bossche*, ed. 1649, pp. 10-43, ed. 1670, pp. 13-81; Archief Bisdom Luik ns I 151 t/m I 159, D III 31 t/m 33, Registrum Archidiaconatus Campiniae Ecclesiae Leodiensis, jura absentiarum et institutionum. Wat betreft deze Luikse pouillé's moet worden opgemerkt, dat die van het dekenaat Hilvarenbeek zijn bewerkt en uitgegeven door G. C. A. Juten in zijn *Consilium de Beke*, terwijl die van de dekenaten Woensel en Cuijk zich in fotocopy bevinden in het bisschoppelijk archief te 's-Hertogenbosch.

waren verbonden. Zo moesten in de kapel te Loosbroek bij Dinther wekelijks twee H. Missen worden gelezen, in die te Vorstenbosch bij Nistelrode drie, in de St. Antoniuskapel aan het Heeseind te Rosmalen eveneens drie en in de kapel van Wijbosch of Weebosch bij Bergeijk zelfs zes².

Zoals echter reeds werd gesuggereerd, kon de toestand nog niet volkomen bevredigend worden genoemd. Daarvoor waren er nog te veel plaatsen, die geen eigen parochiegemeenschap vormden. Behalve de stad 's-Hertogenbosch zelf en haar Vrijdom, die Orthen, Hint-ham, Den Dungen en het Reut omvatte³, zal het gebied 106 plaatsen hebben geteld, steden, dorpen en gehuchten met een enigermate eigen karakter. Zij waren in getallen van respectievelijk 32, 32, 26, en 16 verdeeld over de kwartieren Peelland, Kempenland, Oisterwijk en Maasland⁴. Van al deze plaatsen, die kerkelijk ressorteerden onder het aartsdiakonaat van de Kempen, hadden er slechts 79 een eigen, volkomen zelfstandige parochie. Van de overige plaatsen waren er zestien, die een zogenaamde *ecclesia annexa* hadden, waarvan de afhankelijkheid meer of minder groot kon zijn, terwijl elf plaatsen helemaal geen parochierechten bezaten⁵.

Indien men de woongemeenschappen met een *ecclesia annexa* telt bij die zonder eigen parochierechten, krijgt men een totaal van bijna 25,5 procent, dat geen strikt eigen parochiële verzorging had. In Kempenland was het percentage kerkelijk niet-zelfstandige gemeenschappen het hoogst. Van de 32 plaatsen in dit kwartier waren er 22, die parochierechten hadden zonder meer, terwijl er tien een *ecclesia annexa* hadden. Meer dan 31 procent was dus min of meer afhankelijk. In Peelland bedroeg dit percentage ruim 28. Hier waren vier *ecclesiae annexae* en vijf parochieloze gemeenschappen op een totaal van 32 plaatsen. In het kwartier van Oisterwijk, waar van de 26 plaatsen er één een *ecclesia annexa* had en

---

²) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, resp. III, p. 455, V, p. 197, p. 585, III, p. 236.

³) Jacob van Oudenhoven, *o.c.*, ed. 1670, p. 26.

⁴) Zie Bijlage I.

⁵) Zie Bijlage II.

zes geen parochierechten bezaten, was dus bijna 27 procent niet onafhankelijk. Maasland toonde een geheel ander beeld. Van de zestien plaatsen, die dit gebied telde, was er slechts één, die geen zelfstandige parochie had, Berghem bij Oss. Dit had een *ecclesia annexa* ⁶.

In feite echter is de toestand nog minder gunstig geweest dan de hier gegeven cijfers doen vermoeden. Bij verschillende woongemeenschappen hoorden soms ver van de dorpskom verwijderde uithoeken zoals Best bij Oirschot, Boerdonk bij Erp, Netersel bij Bladel, Acht of Opacht bij Woensel, Kaathoven en Middelrode bij Berlicum, Loosbroek bij Dinther. Evenzeer als voor de bewoners van kerkelijk niet-zelfstandige dorpen en gehuchten moet het voor die van dergelijke buurtschappen vaak moeilijk zijn geweest hun plichten in de parochiekerk te vervullen en zich van daaruit geestelijk te laten bedienen. Deze echter in de berekeningen te betrekken is momenteel niet goed mogelijk. De verspreiding van de woonkernen in de Meierij gedurende de Middeleeuwen en hun bevolkingsdichtheid moeten eerst nader worden bestudeerd.

In de Vrijdom van 's-Hertogenbosch was de oude parochie van Orthen reeds vroeg met haar dochterkerk in de stad tot een personele unie verenigd ⁷. Hintham noch Den Dungen noch het Reut hadden een eigen parochie. De eerstgenoemde wijk, die in 1526 ongeveer 460 inwoners telde en dus op zich groot genoeg zou zijn geweest

---

⁶) Indien men de *ecclesiae annexae* niet telt bij de plaatsen zonder parochierechten, wordt het beeld veel gunstiger. Sommige *ecclesiae annexae* zoals Lierop, Hapert, Enschoot waren echter praktisch volkomen afhankelijk. Andere hadden een grotere mate van zelfstandigheid zoals Middelbeers, Riethoven, Westerhoven. Niettemin blijkt het ook hier met de parochie-bediening niet altijd soepel te zijn gegaan als gevolg van een toch nog grote gebondenheid aan de hoofdkerk. Zo kwamen nog in de eerste decennien van de zeventiende eeuw klachten bij de bisschop uit Middelbeers en Wintelre, dat het kapittel van Oirschot nalatig was in zijn verplichtingen ten opzichte van deze parochies (Archief Bisdome Den Bosch, mappen Middelbeers en Wintelre). Het leek daarom beter de *ecclesiae annexae* samen met de parochieloze gemeenschappen als groep te plaatsen tegenover de dorpen, die wel parochierechten bezaten.

⁷) L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 181.

een eigen kerkelijke gemeenschap te vormen⁸, schijnt eerst in de loop van de zestiende eeuw een eigen kapel te hebben gekregen⁹. In Den Dungen, waar in het genoemde jaar 740 mensen zullen hebben gewoond, stond reeds lang een kapel, die in 1533 met een zeer mooi schip werd vergroot maar die ondergeschikt bleef aan de Bossche St. Jansparochie¹⁰. Het Reut, dat op het tijdstip van de haardentelling zowat 380 bewoners had, heeft misschien zelfs geen kapel bezeten. Hiervan werd nergens een vermelding gevonden. In de loop van de zestiende eeuw is trouwens deze wijk verdwenen. Gedeeltelijk werd zij afgebroken op bevel van de overheid, die eventuele vijanden geen steunpunt wilde geven in de buurt van de stadswallen, gedeeltelijk werd zij verwoest als gevolg van oorlogshandelingen¹¹.

Aan de status van afhankelijkheid konden grote bezwaren verbonden zijn. In verschillende niet-zelfstandige kerkgebouwen mocht het doopsel niet worden toegediend, de H. Olie niet worden bewaard en geen uitvaart worden gehouden. Soms mocht er niet worden gepreekt¹². Ook kwam het voor, dat men er zijn zondagsplichten niet

---

⁸) J. v. d. Hammen en A. Sassen, *Telling der huizen en haardsteden in de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526 in Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*, 1891-1893, p. 230.

Van de plaatsen, die een eigen parochiekerk hadden en die in de haardentelling worden vermeld zonder bijvoeging van andere plaatsen, was er één, die minder dan honderd inwoners had nl. Meerveldhoven in Kempenland. Vier plaatsen hadden honderd tot tweehonderd inwoners, Nederwetten in Peelland en Blaerthem, Duizel en Knegsel in Kempenland. Steensel in Kempenland, Esch en Hulsel in het kwartier van Oisterwijk en Alem in Maasland, ook vier plaatsen, hadden tussen tweehonderd en driehonderd inwoners. Acht plaatsen hadden een aantal inwoners, dat lag tussen driehonderd en vierhonderd nl. Aalst, Gestel, Oerle, Oostelbeers, Stratum en Zeelst in Kempenland, Lage Mierde in het kwartier van Oisterwijk en Maren in Maasland. Van elf plaatsen tenslotte lag het inwonersaantal tussen vierhonderd en vijfhonderd t.w. van Budel en Stiphout in Peelland, van Hogeloon, Strijp en Waalre in Kempenland, van Hoge Mierde in het kwartier van Oisterwijk en van Empel, Heeswijk, Kessel, Lithoyen en Nuland in Maasland.

⁹) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 584.

¹⁰) Idem, o.c., III, p. 512.

¹¹) Jacob van Oudenhoven, o.c., ed. 1670, p. 161.

¹²) Archief Bisdom Den Bosch, Map Best, Verzoekschrift 1553.

kon vervullen. Dit laatste was b.v. het geval te Loosbroek. Hier moesten de gelovigen op zon- en feestdagen naar de ettelijke kilometers verder liggende kerk van Dinther gaan, omdat dan in de kapel, die in deze buurtschap stond, geen H. Mis mocht worden opgedragen¹³. Bij de oprichting van de kapel te Middelrode in 1454 was uitdrukkelijk als voorwaarde gesteld, dat hier op zondagen en verplichte feestdagen de H. Mis niet zou worden gelezen¹⁴. Enige jaren later heeft men deze voorwaarde in zoverre gewijzigd, dat althans op de zondagen één H. Mis in deze kapel zou mogen worden opgedragen¹⁵. Over de feestdagen wordt dan echter niets gezegd. Deze waren niet noodzakelijk in de regeling van de zondagsdienst opgenomen. In Boerdonk bij Erp, waar reeds vóór de hier besproken periode op zondagen dienst werd gedaan in de plaatselijke kapel, werd eerst in 1620 een beneficie gesticht voor het celebreren van de H. Mis op de feestdagen¹⁶. In Riel mocht eveneens wel op zondagen maar niet op hoogfeesten de H. Mis worden opgedragen¹⁷. Het kan dus zijn, dat men ook in Middelrode op de feestdagen elders de H. Mis moest gaan bijwonen. In de kapel van Kaathoven, dat evenals het genoemde Middelrode een buurtschap was onder Berlicum, mocht pas sinds 1535 op zondagen een H. Mis worden opgedragen¹⁸. Misschien heeft het bezitten van een officiële school ook enigermate samengehangen met de rechtspositie van de plaatselijke kerk. Toen in 1553 de bewoners van de buurtschap Best onder Oirschot parochierechten vroegen voor hun St. Odulfuskapel, vroegen zij tegelijk oprichting van een school of verlof om er zelf een op te richten. Deze toestemming werd hun inderdaad verleend samen met de parochierechten. Een noodzakelijke band tussen de beide vergunningen is echter uit de bewoordingen niet op te maken¹⁹.

¹³) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, III, p. 455.

¹⁴) Archief Abdij van Berne Heeswijk, II c 4, Documenta pro historia de Berlicum et Middelrode, dl. I, p. 198.

¹⁵) Ibidem, p. 203.

¹⁶) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, III, p. 294.

¹⁷) Archief Abdij van Tongerlo, Map Riel-Duizel.

¹⁸) Archief Abdij van Berne Heeswijk, II c 4, Documenta etc., dl. I, p. 6, dl. II, p. 13.

¹⁹) Archief Bisdóm Den Bosch, Map Best, Verzoekschrift 1553.

De gevolgen van het feit, dat men in de eigen kerk niet normaal geestelijk bediend kon worden, waren soms ernstig. Dit blijkt uit de klachten, die herhaaldelijk worden geuit in de verschillende verzoekschriften om een zelfstandige parochie te verkrijgen of om in de plaatselijke kapel een enigszins ruimere bediening te mogen hebben. Niet zonder humor beschrijft de vicarius van Made, een dorp in de Langstraat, in een klacht aan de overheid, hoe men soms over sloten moest springen, wanneer men een kind naar de parochiekerk in St. Geertruidenberg bracht om het te laten dopen, en hoe men het pasgeboren kind elkaar dan moest toewerpen. Soms stierven de kinderen ongedoopt²⁰.

In het boven vermelde verzoekschrift van 1553 constateerden de inwoners van Best, dat ze weinig van het geloof afwisten. Onder meer waren zij niet op de hoogte, beweerden zij, wanneer er verplichte feestdagen waren en vastendagen. Zij weten dit aan de ongelukkige toestand, dat er in hun kapel niet mocht worden gepreekt. Het kwam daar ook voor, dat mensen stierven zonder voorzien te zijn van de laatste sacramenten en dat kinderen stierven onderweg naar Oirschot, waar ze gedoopt moesten worden²¹. De inwoners van Rixtel, dat kerkelijk onder Helmond ressorteerde, klaagden nog in 1586 over de slechte geestelijke verzorging in hun dorp. Ook hier kwam het herhaaldelijk voor, vooral ten tijde van overstromingen, dat volwassenen stierven zonder bediening en kinderen zonder doopsel²². Dezelfde klachten verneemt men van de inwoners van Riel in 1519²³, van die van Netersel in 1554²⁴, van die van Lierop in 1569²⁵. Toen de dorpsoverheden van Liempde in 1597 een verzoekschrift indienden bij de bisschop, om hun St. Janskapel parochie-

---

²⁰) *Taxandria*, II, 1895, pp. 35-38.

²¹) Archief Bisdom Den Bosch, Map Best, Verzoekschrift 1553.

²²) A. F. O. v. Sasse van Ysselt, *Oorkonden betreffende Rixtel*, pp. 114 vv.

²³) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 133.

²⁴) T. I. Welvaarts, *Geschiedenis van Bladel en Netersel naar de Archieven van Postel's Abdij*, pp. 188 vv.

²⁵) Archief Abdij van Postel, Map Asten-Lierop, Copie verzoekschrift 1569.

rechten te verlenen, vermeldde zij als belangrijkste bezwaar van hun aan de parochie van Boxtel ondergeschikte positie, dat deze kerk te ver verwijderd lag. Men kon daarom vaak op zon- en feestdagen geen H. Mis bijwonen, geen preek horen en ook kon men de sacramenten soms niet ontvangen²⁶.

Er zal zeer zeker overdrijving schuilen in al datgene, wat in de diverse verzoekschriften naar voren werd gebracht. Het kwam er immers op aan een verandering te bewerkstelligen in de bestaande situatie. Deze moest daarom zo ongunstig mogelijk worden afgeschilderd. Geheel ondenkbaar is het echter niet, dat een ruime kern van waarheid erin aanwezig is geweest.

Verskillende omstandigheden zullen de oorzaak zijn geweest, dat dergelijke verhoudingen waren ontstaan of niet konden worden opgeheven. Financiële kwesties hebben zeer zeker hierbij vaak een belangrijke rol gespeeld. Reeds in het eerste kwartaal van de veertiende eeuw was b.v. de parochie Enschoot bij die van Tilburg gevoegd, daar dat dorp niet in staat was een pastoor te onderhouden²⁷. Toen op 19 april 1603 de notabelen van Liempde garandeerden en er met hun persoon en bezit borg voor wilden staan, dat een eventueel te benoemen pastoor behalve een pastorie ook een jaargeld zou krijgen van tweehonderd gulden, volgde op 28 april, dus bij wijze van spreken per kerende post, de verheffing van deze dorps-gemeenschap tot een zelfstandige parochie²⁸.

Ook motieven van weinig edel gehalte zullen de sanering van minder gewenste toestanden in de organisatie van de zielzorg nu en dan hebben tegengewerkt of gefrustreerd. Vrees voor het verlies van

---

²⁶) H. Hens, *De oprichting der Parochie Liempde in het jaar 1603 (Bossche Bijdragen, XXII, 1953-1955)*, p. 167.

²⁷) L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 597.

²⁸) H. Hens, o.c., p. 174. De Liempdese gemeenschap bond zich overigens niet blijvend tot een dergelijke zware belasting, maar „by provisie ende ter tyt ende wylen toe gedurende, dat de voirs. Pastoir by andere bequaemere ende naerdere middelen ter voirs. somme toe bedraegende van alimentatie ende onderhoud behoorlycken zall wesen versien opt bedienen derzelver Parochie ende cure, ende dat tzelve gedaen, dese alsdan zal coemen te cessen en ende egheen voider effecte meer sorteren .”

bepaalde inkomsten of voor het inboeten aan macht en invloed kan hierbij een rol hebben gespeeld. Dit is echter een mentaliteit, die geen monopoliebezit van de clerus genoemd kan worden noch slechts voorkwam in de zestiende eeuw. Bepaalde concrete gevallen aan te wijzen, waar inderdaad een grondhouding van egoïsme of een tekort aan verantwoordelijkheidsbesef een ontwikkeling ten goede heeft afgeremd, is een moeilijke en delicate kwestie. Men mag hiertoe slechts overgaan, indien er voldoende overtuigend bewijsmateriaal voorhanden is. Dit ontbreekt voor practisch alle gevallen. Hoogstens kan worden beaamd, dat verschillende personen en instellingen de schijn sterk tegen zich hebben.

Zo stonden de kanunniken van het St. Janskapittel te 's-Hertogenbosch in doorsnee niet erg gunstig tegenover de plannen van bisschop Sonnius tot reorganisatie van de zielzorg in deze stad in 1568, waarover nog zal worden gesproken. Deze heeft tenslotte hulp van de wereldlijke overheid ingeroepen, om ze te kunnen uitvoeren²⁹. De houding van de kapittelheren toonde minstens, dat zij weinig begrip hadden voor de eisen van de nieuwe tijd.

Het kapittel van Boxtel schijnt zelfs op het einde van de eeuw nog niet voldoende doordrongen te zijn geweest van het feit, dat een grotere soepelheid nodig was in het afstand doen van oude rechten omwille van de goede zaak. Jarenlang heeft het rond 1600 het zelfstandig worden van de reeds eerder genoemde kapel te Liempde getraineed op een wijze, die aan sabotage doet denken³⁰. Reeds in juli 1597 had de bisschop het kapittel verzocht binnen twee weken zijn advies te geven inzake deze kwestie. Na twee maanden echter had het nog niets van zich laten horen. Het verschool zich volgens de Heer van Boxtel achter het feit, dat het bisschoppelijk verzoek niet officieel was overhandigd. Toen dan de bisschop een officiële persoon zond, om de kapittelheren op de hoogte te brengen van de

---

²⁹) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers* (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961), pp. 23 vv., passim; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverinx*, I, p. 46.

³⁰) H. Hens, o.c., pp. 166-177.

plannen met Liempde, schoven zij het hele geval op de lange baan en antwoordden niet. Een nieuw aandringen van de bisschop in maart 1599, om binnen acht dagen hun standpunt uiteen te zetten, wuifden ze weg met te zeggen, dat ze het voorlopig te druk hadden met allerlei andere dingen. Ze hebben toen eveneens helemaal niet geantwoord, zoals blijkt uit een schrijven uit Liempde van minstens een jaar daarna. De bisschop heeft tenslotte doorgetast. In de oprichtings-acte van 1603 werd met geen woord over het kapittel gesproken. Het presentatie-recht, waarvan in 1599 nog werd gezegd, dat het aan het kapittel zou kunnen toekomen, gaf hij toen uitdrukkelijk aan de ordinarius loci. De kanunniken hadden dus blijkbaar in hun afwijzende houding volhard.

Het heeft er inderdaad alle schijn van, dat de houding van het kapittel tegenover de parochiestichting te Liempde werd ingegeven door vrees bepaalde inkomsten daar te verliezen. In het eerste verzoekschrift uit Liempde werd gesuggereerd, dat het kapittel de eventueel te benoemen pastoor zou moeten onderhouden, tenzij het de novale tienden, die het in dit dorp hief, zou laten vallen. In dat geval zou Liempde zelf voor zijn onderhoud zorg dragen. In het verzoekschrift van 1599 werd de bisschop gevraagd een pastoor te benoemen en hem een gedeelte van de inkomsten van de moederkerk toe te wijzen om in zijn onderhoud te voorzien. Op 19 april 1603 beloofde de bevolking van Liempde zelf voor het volledige onderhoud van de pastoor te zullen zorgen zolang het nodig was. Over het kapittel en zijn bijdragen werd niet meer gerept. Ook in de oprichtings-acte, die onmiddellijk hierna werd ondertekend door de bisschop, werd hierover niet gesproken. Het kapittel had blijkbaar het been strak gehouden en hoefde geen inkomsten te missen, ook al kreeg Liempde een eigen pastoor.

De heren van het Oirschotse kapittel schijnen eveneens lange tijd nodig te hebben gehad, om tot het besef te komen, dat de zielzorg belemmerd kon worden door het handhaven van zekere traditionele rechten. Omstreeks 1610 ontving de bisschop van 's-Hertogenbosch vanuit Middelbeers een klacht, dat het kapittel in dat dorp wel

de gehele tiende inde maar de pastoor te weinig uitkeerde, om te kunnen leven³¹. De inwoners van Wintelre, waar het kapittel ook recht had op de gehele tiende, klaagden nog in 1621 over het geringe salaris, dat dit de pastoor betaalde. Velen bleven daarom niet lang op deze post, maar namen spoedig weer ontslag. Bij het aanstellen van een nieuwe pastoor was het kapittel nogal eens nalatig, zodat men verschillende keren zonder eigen geestelijke bediening was. Op de zondagen kwam dan wel een priester uit Oirschot, maar deze liet soms uren op zich wachten³².

Het doet ook minstens vreemd aan, dat de abt van Echternach, die het patronaatsrecht bezat in Oss en Berghem, ondanks het verzoek zelfs van de bisschop nog in de zeventiende eeuw weigerde voor deze laatste plaats een volledig zelfstandige pastoor te benoemen³³.

Men kan echter niet zeggen, dat de verantwoordelijke personen en instanties nooit oog hebben gehad voor de bestaande tekorten. Reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw zijn er hier en daar pogingen aangewend om tot verbetering te komen.

Tussen de inwoners van Nieuwkuyk enerzijds en de abt en het convent van Tongerlo anderzijds werd op 19 juli 1510 een overeenkomst gesloten, waarin men een regeling trof aangaande de dienst in de kapel van die plaats. Er zou voortaan op zon- en feestdagen een H. Mis mogen worden gecelebreerd en men zou er mogen preken. Wel werd uitdrukkelijk erbij vermeld, dat daar geen andere pastorale diensten mochten worden verricht en dat de rechten van de pastoor en de parochie van Drunen, waaronder deze kapel ressorteerde, onverkort moesten worden gehandhaafd³⁴. De abt van de abdij van Berne en de pastoor van Berlicum stonden in 1535 toe, dat in de uithoek Kaathoven op zondagen de H. Mis mocht worden gelezen. Zij waren het blijkbaar eens met de bewering van de aan-

---

³¹) Archief Bisdom Den Bosch, Map Middelbeers.

³²) Archief Bisdom Den Bosch, Map Wintelre.

³³) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, III, p. 227.

³⁴) Archief Abdij van Tongerlo, Map Drunen-Nieuwkuyk-Oisterwijk.

vragers van dit verlot, de priester Bartholomeus Ysbrandts, dat het voor de bewoners van deze buurtschap bij koud en regenachtig weer moeilijk was naar de vrij veraf liggende parochiekerk te gaan³⁵. De St. Odulfuskapel te Best onder Oirschot kreeg in 1553 bepaalde rechten. Hierdoor kon zij voortaan als parochiekerk worden beschouwd, ofschoon zij toch een zekere binding bleef behouden met de moederkerk³⁶. In Netersel bij Bladel had men in 1550 of kort daarna van de bisschop verlot gekregen in de plaatselijke kapel kinderen te dopen, uitvaartdiensten te houden en te preken³⁷. De keizer verleende enige jaren later hieraan zijn goedkeuring³⁸.

Vooraf op het einde van het hier besproken tijdvak zijn ernstige pogingen ondernomen om veranderingen in de toestand aan te brengen. In de betrekkelijk korte tijd, dat hij het pas opgerichte Bossche diocesis leidde, heeft bisschop Sonnius diverse kerken in de Meierij onafhankelijk gemaakt of willen maken³⁹. Dommelen werd in 1565 afgescheiden van de parochie Westerhoven⁴⁰, terwijl de kerk van

---

³⁵) Archief Abdij van Berne, II c 4, Documenta pro historia de Berlicum et Mid-delrode, dl. I, p. 6, dl. II, p. 13.

³⁶) Archief Bisdóm Den Bosch, Map Best. De bisschop van Luik bepaalde in het decreet van 7 december 1553, dat de parochiedienst zou worden verricht „a parocho (i.e. van Oirschot, de moederkerk) aut alio presbytero ab eo alioquin et in eventum requisitionis et recusationis per nos singulis annis deputandum vicario”. Er was dus wel een voorziening getroffen voor het geval het kapittel nalatig was in het benoemen van een priester voor deze kerk. Voorts werd gezegd, dat de kerk parochie-rechten kreeg „salvo tamen dicti pastoris seu ecclesiae parochialis de Oirschot rectoris atque eiusdem parochialis fabricae iure ac illius seu illorum vel cuiusvis praerogative”. Het is een nog niet opgeloste kwestie, waarom eerst in dit jaar tot de feitelijke parochiestichting werd overgegaan. Reeds in 1507 had de bisschop van Luik hiertoe zijn toestemming gegeven. Misschien heeft het kapittel van Oirschot remmend gewerkt. Hier staat echter tegenover, dat de bisschop deze toestemming gaf juist op verzoek van dit college (Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 203).

³⁷) T. I. Welvaarts, *Geschiedenis van Bladel en Netersel etc.*, pp. 188 v.

³⁸) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 131.

³⁹) Franciscus Sonnius werd in 1560 benoemd tot eerste bisschop van 's-Hertogenbosch. In 1562 hield hij zijn intocht in de stad. Na op 13 maart 1570 tot bisschop van Antwerpen te zijn benoemd vertrok hij daarheen in april van dat jaar.

⁴⁰) Archief Abdij van Postel, Map Westerhoven; L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 465.

Lierop vier jaar later onafhankelijk werd van die van Asten⁴¹. De parochielijst van 1571 vermeldt een aantal andere plaatsen als geheel zelfstandig. Bakel, Gerwen, Rixtel, Hapert, Valkenswaard, Vessem, Woensel, Casteren en Netersel worden er niet meer genoemd in combinatie met andere parochies⁴². Deze lijst heeft evenwel niet volkomen aan de werkelijkheid beantwoord. Rixtel blijkt in 1586 nog ondergeschikt te zijn aan Helmond, terwijl Hapert en Hogeloon in 1650 nog verenigde parochies worden genoemd⁴³. Men zal er veeleer in moeten zien een vooruitlopen op een ideaal, dat men zich had gesteld. Op zijn minst echter kan eruit worden geconcludeerd, dat sterke initiatieven in deze richting bestonden. Dit pleit voor het inzicht van deze bisschop en voor zijn doortastendheid. Anderzijds is het feit, dat men in korte tijd zoveel plaatsen parochierechten wilde verlenen, een aanduiding, dat de tijd drong.

In 's-Hertogenbosch was de gelegenheid om zijn godsdienstige overtuiging praktisch te beleven op zich genomen ruimschoots voldoende. Behalve de talrijke kloosterkapellen, die ook voor het volk toegankelijk waren, heeft de stad binnen haar omwalling negen openbare kapellen gehad. Hierin werd regelmatig gecelebreerd, terwijl er soms ook gepreekt werd en katechismus-onderricht gegeven⁴⁴.

De organisatie van de zielzorg in de stad was evenwel beslist achter op de behoeften van de tijd. 's-Hertogenbosch is voor die dagen een vrij grote stad geweest. In 1526 zal het, de geestelijkheid niet meegerekend, ongeveer 17.250 inwoners binnen zijn poorten

---

⁴¹) Archief Abdij van Postel, Map Asten-Lierop; L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 700.

⁴²) L. H. C. Schutjes, o.c., III, pp. 6-16.

⁴³) Respectievelijk: Th. I. Welvaarts, *Bijzonderheden van Helmond en Rixtel naar Postel's Archieven*, p. 12 nt. 2; Archief Abdij van Tongerlo, Map De Beneficiis (De Pastoratu I).

⁴⁴) H. J. M. v. Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis*, I, p. 110 no 1993; R. R. Post, *De visitatie van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch door bisschop Franciscus Sonnius in het jaar 1568 (Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland, IV, 1962)*, pp. 18 vv.; Jacob van Oudenhoven, *Beschryvinge der Stadt van 's-Hertogen-Bossche*, ed. 1649, p. 31.

hebben gehad en ruim 19.000 in zijn hele gebied⁴⁵. Leuven had het hiermee voorbij gestreefd, terwijl het iets minder dan de helft van het aantal inwoners had, dat Antwerpen telde, en twee derde van dat van Brussel⁴⁶. Erasmus noemde in 1525 Den Bosch dan ook 'civitas satis ampla'⁴⁷. Rond het midden van de eeuw schijnt overigens het aantal inwoners niet onaanzienlijk te zijn gedaald, maar is toch nagenoeg zeker ver boven de 10.000 gebleven⁴⁸. Behalve misschien de bewoners van Hintham of een deel hiervan, waar in de loop van deze tijd een kapel schijnt gebouwd te zijn, die mogelijk

⁴⁵) J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., pp. 227-230.

⁴⁶) J. Cuvelier, *Les dénombrements de Foyers en Brabant. XIV-XVI siècle*, p. CCCXXXIX.

⁴⁷) J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531 (Studiën en Bijdragen op 't gebied der Historische Theologie, II, 1872)*, p. 229 nt. 2. Voor 1543 stelde de Bossche kroniekschrijver uit de zestiende eeuw, Aelbertus Cuperinus, het aantal huizen op 3600 „behalve allen cameren ende Gods husen” (C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betreffende de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 119). Bedoelt hij met „cameren” kleinbehuisden met name de inwoning van meerdere gezinnen in één huis, dan zal het absolute getal Bossche gezinnen ook in dat jaar nog rond de 4.000 hebben gelegen. Immers in 1526 woonden in 241 huizen twee gezinnen en in vijf huizen drie.

⁴⁸) Cuperinus vermeldt althans voor de tijd, die waarschijnlijk in de eerste jaren na 1550 moet worden geplaatst, dat er in Den Bosch 2400 haardsteden waren dus veel minder dan tien jaar tevoren. Hiermee correspondeert de weigering van de Bossche magistraat op 30 juni 1554 om gevolg te geven aan de oproep van de keizer enige vendels uit de burgerij te lichten voor 's lands defensie. Men motiveerde deze afwijzende beschikking met te wijzen op het feit, dat de stad amper voldoende manschappen op de been kon brengen voor haar eigen verdediging (C. R. Hermans, o.c., p. 15). Ook wijst in deze richting de opmerking van het derde lid van het stadsbestuur in 1555, waarbij de zware belastingdruk in de stad als oorzaak werd aangegeven van het wegtrekken van vele kooplieden naar andere steden (Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse stukken 1544-1565).

Aangezien de kroniekschrijver de ridder-schepenen van de stad, die hij het laatst noemt in de rij, welke onmiddellijk voorafgaat aan het vermelde gegeven, dateert 1545-1547, werd verantwoord geacht het tijdstip van deze bevolkingssituatie te plaatsen op 1550 of kort daarna. Waar het getal vandaan komt, wordt niet aangegeven. Het kan zijn, dat de opgave verband houdt met de haardentelling, die in het ambtsjaar 1552-1553 in het kwartier van 's-Hertogenbosch moet hebben plaats gehad, maar waarvan de resultaten niet bekend zijn. Zie hiervoor R. A. v. Zuylen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, I, p. 680; Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën etc., A 205, Commissiën etc., p. CCXIIIV en p. CCXXVI, A 231, Commissiën etc., p. 17.

onder Rosmalen hoorde⁴⁹, ressorteerde de talrijke bevolking van het gehele stadsgebied onder de éne St. Jansparochie. De moederkerk te Orthen was reeds vroeg hiermee tot een personele unie verenigd⁵⁰. In feite waren er in 's-Hertogenbosch wel twee parochies meer, maar aangezien deze slechts jurisdictie hadden voor de inrichtingen, waarbinnen zij waren gesticht, kan men ze voor een bespreking van de kerkelijke organisatie in de stad buiten beschouwing laten. Het Begijnhof was nl. reeds in 1274 onafhankelijk verklaard van de jurisdictie van de plaatselijke pastoor, ofschoon de kerk in mei 1517 werd geïncorporeerd bij het St. Janskapittel⁵¹. De kapel van het Groot-Ziekengasthuis was in 1458 door de deken van het genoemde college tot parochiekerk verheven. Op verzoek van Philips van Bourgondie en de stad had paus Calixtus III hem hiertoe in 1456 opdracht gegeven⁵².

De jurisdictie over het genoemde stadsgebied was sedert het begin van de vijftiende eeuw in het bezit van het St. Janskapittel. Dit had absolute volmachten om geheel naar eigen inzicht en zonder iemands tussenkomst één of meer priesters aan te stellen voor het uitoefenen van de zielzorg. Het kon deze priesters eveneens geheel naar eigen willekeur weer uit hun ambt ontslaan. Dit werd in 1589 nog eens

---

⁴⁹) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, V, p. 584. In het Luikse poullé van 1552 wordt echter de kapel te Hintham onder de parochie van 's-Hertogenbosch geplaatst (Archief Bisdóm Luik no I 155).

⁵⁰) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 181.

⁵¹) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 357, p. 362. De Begijnen hebben deze incorporate waarschijnlijk niet van harte geaccepteerd. Reeds spoedig hebben zij zich veilig willen stellen tegen een te sterk opdringen van de kapittelbemoeienissen. Op 15 juli 1518 was er een „dagement omme te worden gestyft ende gesterkt in possessie van de goederen te mogen administreren ende repareren zonder daertoe te behoeven consent vanden Capittelsdeken ende Capitulairen van St. Jan" (Stedelijk Archief Den Bosch, collectie aanwinsten no 8040). Ook in latere jaren zijn er nog geschillen geweest over de wederzijdse bevoegdheden (J. N. G. Sassen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, p. 106 ns 716 vv.). In een stuk van 12 maart 1544 wordt de deken van het kapittel echter genoemd „haeren rechten pastoor ende zielbewaerder" (Stedelijk Archief Den Bosch, collectie aanwinsten no 8069).

⁵²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gysberti Coeverincx*, II, p. 27, H. J. M. v. Rooij, *o.c.*, II, p. 321 no 1179 en p. 328 no 1203

nadrukkelijk door de heren kanunniken naar voren gebracht bij gelegenheid van de overeenkomst, die op 22 september van dat jaar gesloten werd tussen de bisschop, toen Clemens Crabeels, en het kapittel aangaande de twintig jaar tevoren door bisschop Sonnius in de stad opgerichte nieuwe parochies⁵³.

In 1518 had het kapittel blijkens een oorkonde uit dat jaar drie priesters in dienst voor de practische zielzorg in de stad⁵⁴. De achttiende eeuwse Bossche historicus J. H. van Heurn spreekt in zijn werk over de Stad en Meierij van Den Bosch van drie kapelaans, die gedurende de epidemie van 1529 druk in de weer waren in de stad, om de slachtoffers te helpen en te bedienen⁵⁵. Zij werden in dit werk bijgestaan door de kapelaans van het Groot-Ziekengasthuis en het Begijnhof, hetgeen de indruk versterkt, dat niet meer priesters voor de zielzorg waren aangesteld⁵⁶. Volgens de kroniekschrijver Cuperinus werden in 1553 drie vice-cureiten in Den Bosch benoemd. De vierde, die toen benoemd werd, was bestemd voor Orthen, waar hij ook gedurende het voorafgaande jaar werkzaam was geweest⁵⁷. In de aantekeningen van de visitatie, welke bisschop Sonnius in de zomermaanden van 1568 hield in het St. Janskapittel en bij gelegenheid waarvan ook gesproken werd over de zielzorg in de stad, komen eveneens slechts van drie vice-cureiten de namen voor⁵⁸.

Het is dus nagenoeg zeker, dat in Den Bosch gedurende de gehele zestiende eeuw niet meer dan drie priesters met de directe ziel-

⁵³) L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 771, Bijl. V. Hier wordt gezegd: „auctoritate faciendi curam animarum per unum vel plures presbyteros solo nostro nutu ordinari que vel cujusvis alterius licentia minime requisita ponendos et amovendos laudabiliter exerceri nobis in praetacta incorporatione concessa”.

⁵⁴) Archief Kasteel Heeswijk, Bossche Schepenacte uit 1518, waarin een zeker bedrag wordt overgedragen aan de Broederschap van het H. Sacrament door „Lysbetten dochter Wilneer Wouters van den Broeck”. Hierin wordt omschreven, wat op bepaalde dagen „twee vanden drie vicecureyten” moesten doen.

⁵⁵) J. H. v. Heurn, *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, I, p. 468.

⁵⁶) Ibidem. Deze priesters waren immers alleen bedoeld voor de zielzorg in deze inrichtingen.

⁵⁷) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 153.

⁵⁸) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)* pp. 23 vv.

zorg belast zijn geweest. Gezien de grootte van deze stad moet men zeggen, dat dit een erg gering getal was, ook al neemt men in aanmerking, dat de zielzorg in die tijd minder beslommeringen met zich meebracht, en ook al is het waar, dat het aantal inwoners in de vijftiger jaren met enige duizenden was verminderd. Het feit, dat zo nodig leden van de verschillende kloosters konden worden ingeschakeld, hetgeen ook wel gebeurde⁵⁹, doet hier niet veel aan af. Dezen waren in eerste instantie niet voor het zielzorgwerk in de stad bedoeld.

Dat een betere bezetting en een verdeling van de pastorale werkzaamheden geen overbodige weelde zou zijn, was en werd overigens wel aan gevoeld. De verheffing van het Groot-Ziekengasthuis tot een eigen parochie was juist geschied, omdat het herhaaldelijk voorkwam, dat daar zieken stierven zonder bediening als gevolg van het feit, dat de dienstdoende priester in geval van nood niet snel genoeg bereikt kon worden⁶⁰. In 1529 of daaromtrent zijn door de stadsregering kennelijk pogingen in het werk gesteld om gedaan te krijgen, dat de St. Jacobskapel een zelfstandige parochiekerk zou worden⁶¹. Om tot nog toe niet achterhaalde redenen is dit plan, dat ongetwijfeld in een dringende behoefte zou hebben voorzien, niet ten uitvoer gebracht.

Meer succes hadden de pogingen tot verbetering van de zielzorgsituatie in de stad, welke in 1568 door bisschop Sonnius werden ondernomen. Op 16 juli 1569 ging hij er toe over vier nieuwe parochies op te richten, die werden afgescheiden van de St. Jansparochie, nl. de St. Pieters- en de St. Catharinaparochie binnen de wallen, de St. Jacobsparochie, die zich gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de wallen uitstrekte, en de St. Jacobsparochie in Den Dungen⁶².

---

⁵⁹) C. R. Hermans, o.c., p. 138.

⁶⁰) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 27.

⁶¹) R. A. v. Zuylen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, I, p. 466.

⁶²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., I, p. 244.

Eenvoudig is dit werk voor hem niet geweest, aangezien het kapittel, waarvan hij hierbij voor een deel afhankelijk was, zich niet bereid toonde tot vlotte medewerking. Uit de aantekeningen van de visitatie, die Sonnius in het voorjaar en de zomer van 1568 in dit college heeft gehouden, blijkt telkens hoe de kanunniken, althans verschillende, doelbewust zich op de vlakke wilden houden, wanneer door de bisschop de kwestie van het pastoraat aan de orde werd gesteld. Slechts Sonnius' geestverwant en vertrouwensman, de kanunnik Petrus van Geffen, toonde zich onomwonden een voorstander van de plannen van de bisschop. De kanunnik Marschart verklaarde welwillend te staan tegenover de oprichting van nieuwe parochies, als dit kon gebeuren zonder dat de rechten van het kapittel erdoor werden aangetast. Zijn collega, de kanunnik van de Water, meende, dat het kapittel ijverig genoeg was, om de gebreken in de zielzorg, waarvan het op de hoogte was, te verbeteren. De kanunnik Borchgreve wilde alle verbeteringen, die nodig werden geoordeeld, overlaten aan de bisschop én het kapittel, terwijl kanunnik van Doorn alias Spina als zijn mening te kennen gaf, dat, indien er gebreken bestonden in het pastoraat, deze verbeterd moesten worden door degenen, aan wie het rechtens toekwam. Verschillende andere kapittelheren gaven antwoorden in dezelfde geest⁶³.

De morele en daadwerkelijke steun van de hertog van Alva heeft Sonnius ongetwijfeld geholpen dit noodzakelijke werk ten uitvoer te brengen ondanks de tegenkanting van de kanunniken. Tijdens zijn bezoek aan de stad in juli 1568 deed deze het ook in allerlei andere opzichten jegens de bisschop weerspannige college inbinden door het vier punten onherroepelijk voor te schrijven. Het laatste hiervan gaf de kanunniken opdracht na te gaan, welke mogelijkheden er waren om meer zielzorgers in de stad aan te stellen. Hierdoor zou een scherpere contrôle op de burgerij kunnen worden uitgeoefend en zou deze beter in het oude geloof bewaard blijven. Ook het stads-

---

⁶³) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc.*, passim.

bestuur kreeg toen van hem een opdracht in deze geest⁶⁴. Het kapittel heeft de volgende dag de hertog als zijn mening te kennen gegeven, dat dit een kwestie was, die de bisschop aanging, en dat het deze hierbij zoveel mogelijk behulpzaam zou zijn.

Sonnius is toen blijkbaar onmiddellijk aan het werk gegaan met een commissie uit de stadsregering zonder de kanunniken direct in de besprekingen te betrekken. Zijn ervaringen in deze tijd met dit college, dat hij, zoals gezegd, juist aan het visiteren was, en het verzoek van de stadsoverheid enige decennien tevoren om een St. Jacobsparochie te stichten, heeft hem misschien de overtuiging gegeven, dat van deze laatste instantie meer medewerking te verwachten was dan van het kapittel. In augustus reeds werd een uitgewerkt schema het kapittel ter hand gesteld. De heren gingen hier niet mee accoord en stelden een nieuw schema op. Dit kwam hierop neer, dat het zielzorgwerk in de stad wel iets meer verdeeld zou worden, maar dat het kapittel in geen enkel opzicht in zijn aloude rechten werd beknot. Het zou alle zeggenschap over de dienstdoende geestelijkheid van de stad behouden. De magistraat verwierp dit voorstel in december van dat jaar tot groot ongenoegen van de kanunniken, die verklaarden, dat het aan hen niet lag, als het plan geen doorgang zou vinden⁶⁵.

Het overleg is daarna blijkbaar vastgelopen. Toen Sonnius op 16 juli 1569 de genoemde parochies zelfstandig maakte en de bisschop een belangrijk aandeel gaf in de benoeming en de aanstelling van de pastoors, deed hij dat, zoals hij in het schrijven van die datum vermeldde, krachtens zijn bisschoppelijk gezag en krachtens de hem door het concilie van Trente gegeven volmachten⁶⁶. Ofschoon in de oprichtingsbrief werd gezegd, dat deze beslissing was genomen met goedvinden van het kapittel, verklaarde dit later zelf, dat deze brief buiten zijn medeweten om was uitgevaardigd. Eerst in oktober werd

---

⁶⁴) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, p. 46 en p. 245; Stedelijk Archief Den Bosch, A 232, Commissiën etc., pp. 241 vv.

⁶⁵) A. Miraeus, *Opera Diplomatica et Historica*, III, pp. 244 vv.

⁶⁶) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, pp. 244 vv.

het college een copie ervan overhandigd. Het kon zich met de gang van zaken niet verenigen en opnieuw volgden onderhandelingen⁶⁷. Eind februari van het volgend jaar gaf Sonnius een nadere verklaring van zijn brief. Hierin zei hij, dat het niet zijn bedoeling was geweest de incorporatie van de verenigde kerken van Den Bosch en Orthen bij het kapittel ongedaan te maken, maar dat hij slechts de feitelijke zielzorg zelfstandig wilde doen worden. Hij deed in zoverre water bij de wijn, dat hij verklaarde in zijn brief wel het woord „pastores” te hebben gebruikt maar daaronder te hebben verstaan „vicarii perpetui” van het kapittel. Voorts zei hij, dat hij de privileges van niemand had willen schenden en dat de benoeming, de aanstelling, de bestraffing e.d. bleef behoren aan hen, wie het rechtens en krachtens de bepalingen van het concilie van Trente toekwam⁶⁸. Met deze laatste opmerking hield hij duidelijk een slag om de arm. Een week later, op 7 maart, aanvaardden de kanunniken het plan in grote trekken. Zij stemden er in toe, dat een verdeling van het zielzorgwerk zou plaats vinden en „ecclesiae annexae” in de stad zouden worden opgericht. Niettemin bleven zij op het standpunt staan, dat aan hen de benoeming, de aanstelling en de eventuele afzetting van de bedienende priesters toekwam⁶⁹.

Onder bisschop Sonnius is deze kwestie niet meer tot een oplossing gekomen. Op 13 maart 1570 reeds werd hij benoemd tot bisschop van Antwerpen en een maand later vertrok hij naar deze stad. Ook gedurende de ambtsperiode van zijn opvolger Laurentius Metsius is het probleem hangende gebleven. In feite handhaafde men wel de verdeling van het zielzorgwerk en benoemde men meer priesters hiervoor dan tevoren het geval was geweest, maar de tegenstelling bleef bestaan⁷⁰. Eerst in 1589 onder het episcopaat van

---

⁶⁷) A. Miraeus, *o.c.*, III, p. 245.

⁶⁸) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, pp. 248 vv. Een copie hiervan bevindt zich in het Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling etc.

⁶⁹) A. Miraeus, *o.c.*, III, pp. 245 vv.

⁷⁰) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 771.

„apaisement” van Clemens Crabeels⁷¹ is een *modus vivendi* gevonden. Het kapittel accepteerde officieel de omschrijving van de nieuwe parochies, die overigens *ecclesiae annexae* zouden blijven. Het stond de bisschop voorts toe de reeds door Sonnius voor het onderhoud van de dienstdoende priesters bestemde *beneficies* aan hen toe te wijzen, hetgeen deze ook heeft gedaan. Over de kernkwestie, aan wie nu precies de zeggenschap over de parochiegeestelijken toekwam, is men het echter ook toen niet eens geworden. Het kanunnikencollege zei uitdrukkelijk, dat het recht om geheel op eigen gezag zonder tussenkomst van de plaatselijke *ordinarius* of van wie ook de *stadsclerus* aan te stellen en af te zetten een privilege van het kapittel was⁷². Clemens Crabeels van zijn kant raakte deze kwestie wijselijk niet aan in het stuk, waarmee hij de boven bedoelde *beneficies* verenigde met de nieuwe parochies⁷³.

Voor de kennis van de kerkelijke situatie in de stad en haar Meierij is het van betekenis te weten, hoe het gehalte was van de *clerici*, die zich in deze parochies bevonden of er relaties mee hadden, welke opvattingen zij hadden omtrent hun staat en verplichtingen, hoe zij daar in de praktijk naar leefden, hoe groot het aantal dienstdoende priesters was enz. De beperktheid van archivalische gegevens vormt een hinderpaal bij het beantwoorden van deze en dergelijke vragen. Aan de hand van het ter beschikking staande materiaal zal worden getracht een verantwoord beeld te schetsen. Vooraf moet worden opgemerkt, dat in deze bespreking ook die parochies zullen worden betrokken, die door reguleren werden of konden worden bediend. In niet minder dan 25 parochies van dit

⁷¹) „*Pacis amantissimus*” wordt hij genoemd in het stuk, dat het kapittel opstelde tot regeling van de kwestie. L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 771.

⁷²) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, pp. 769 vv. Behalve de in noot 53 reeds weergegeven uitspraak van het kapittel, zeiden de kanunniken ook nog, dat de opbrengst van de *beneficies*, welke met de parochies werden verenigd, zouden dienen „*pro sustentatione presbyterorum idoneorum per nos juxta auctoritatem praetactam (i.e. apostolicam) in singulis ecclesiis praetactis ad parochianorum earundem curam animarum laudabiliter exercendam pro tempore constituendorum*”.

⁷³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, pp. 266 vv.

territorium kon nl. de geestelijke verzorging in de handen van kloosterlingen berusten. De abdij van Tongerlooo had hierin met negen kerken het grootste aandeel. Hierna kwamen achtereenvolgens de abdij van Floreffé, waarvan de priorij van Postel nog afhankelijk was, met acht kerken, de abdij van Berne, de St. Geertrui-abdij te Leuven en de Duitse Orde met elk twee kerken en de abdijen van Averbode en van Rolduc met elk één⁷⁴. De abdij van Echternach had in verschillende plaatsen wel het patronaatsrecht maar heeft nergens zijn kloosterlingen tot actief zielzorger benoemd.

Deze parochies samen met de andere te bespreken is verantwoord. Op de eerste plaats werden hier niet steeds kloosterlingen als pastoor aangesteld maar ook seculiere geestelijken. Zo zijn in de parochie van Someren, waar de abt van Floreffé het begetingsrecht had, in de vijftiende eeuw verschillende Praemonstratensers pastoor geweest⁷⁵. In de loop van de zestiende eeuw echter is het blijkbaar steeds meer gewoonte geworden hier seculieren te benoemen, zodat men in de zeventiende eeuw durfde spreken van een oud recht om een wereld-

---

⁷⁴) Onder de Abdij van Tongerlooo stonden de parochies van Diessen, Drunen, Haren, Hogeloon en Hapert, Mierlo, Moergestel, Oostelbeers, Tilburg en Enschoot, Waalwijk. Bergeijk en Loon op Zand stonden wel ter begeving van de abt van Tongerlooo, maar hier moest steeds een seculier worden benoemd. Duizel is eerst na de hier besproken periode onder Tongerlooo gekomen. Strikt genomen was ook Riel een plaats, waar abdijleden van Tongerlooo te werk konden worden gesteld, maar aangezien deze plaats kerkelijk onder Alphen ressorteerde en geen zelfstandige parochie had, is zij niet in de lijst opgenomen. De abdij van Floreffé had de zorg over de parochies van Asten, Helmond en Rixtel, Lage Mierde, Lieshout, Oerle, Reusel, Someren, Veldhoven. De parochies van Berlicum en Heeswijk werden bediend door de abdij van Berne. Lithoyen is eerst in de zeventiende eeuw onder verantwoordelijkheid van deze abdij gekomen. Leden van de St. Geertrui-abdij te Leuven bedienden Helvoirt en Oisterwijk. De Duitse Orde schijnt tot omstreken het midden van de zestiende eeuw bemoeienissen met de parochie van Bakel te hebben gehad. In Vught had zij een Commandenrij en een parochie. Hoge Mierde en Nederwetten werden resp. bediend door de abdijen van Averbode en van Rolduc.

De gegevens voor deze lijst zijn geput uit L. H. C. Schutjes, *o.c.*, I, p. 245, pp. 339 v. en verder alle delen passim; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, pp. 122 vv.; Archief van de Abdij van Tongerlooo, Map De Pastoratu I; Archief Abdij van Postel, Map Abdij.

⁷⁵) Archief Abdij van Postel, Map Someren.

heer als pastoor te hebben⁷⁶. Van alle leden, die de abdij van Floreffe in 1551 telde, waren er waarschijnlijk slechts drie, die een pastoorsfunctie hadden in een Meierijse parochie, t.w. in Helmond, in Lage Mierde en in Lieshout⁷⁷. In de overige vijf parochies, die deze abdij in dit gebied bezat, zullen dus seculieren werkzaam zijn geweest. In 1561 had de pastoor van Heeswijk, die zelf behoorde tot de abdij van Berne, een seculiere priester als coadjutor⁷⁸. Volgens een getuigenis uit 1628 is de parochie van Haren slechts in de zestiger en zeventiger jaren van de zestiende eeuw bediend geweest door leden van de abdij van Tongerlo. Daarvóór en daarna waren hier steeds wereldgeestelijken aangesteld⁷⁹. In de „ecclesiae annexae” Enschat en Hogeloon-Hapert waren volgens dezelfde getuigenis ook vaak seculieren werkzaam geweest.

Een andere reden, waarom men de door regulieren bediende parochies gevoeglijk kan bespreken tegelijk met die van de seculieren, is, dat men in de Meierij evenals elders de kloosterlingen-pastors wel op één lijn met de wereldheren heeft kunnen plaatsen. Zij leefden in hun pastorieën ver van hun abdijen en vaak alleen. In het practische leven van elke dag zullen zij zich daarom niet veel hebben onderscheiden van hun collega's, die geen kloostergeloften hadden afgelegd⁸⁰.

Er zijn geen motieven aan te halen, dat de opleiding van degenen, die als priester in het hier besproken gebied hebben gewerkt en geleefd, beter of slechter is geweest dan in andere streken. Zij was zoals overal elders overgelaten aan het particulier initiatief en, indien

---

⁷⁶) J. Cunen, *Inventaris van het Archief der gemeente Someren*, p. 26, p. 133.

⁷⁷) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 160.

⁷⁸) Archief Abdij van Berne, II c 4, Verzameling van alle merkwaardige bijzonderheden voor de geschiedenis van Heeswijk en Dinther, p. 309.

⁷⁹) Archief Abdij van Tongerlo, Map De Pastoratu III. Haren was overigens een „ecclesia secularis”, zoals Bergeijk en Loon op Zand (zie noot 74), waar eigenlijk alleen een seculier mocht worden benoemd.

⁸⁰) R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, p. 263.

men een bredere vorming wenste, vaak ook aan de mogelijkheid een beurs of een beneficie te verwerven. Officiële instituten tot vorming van priesters voor de parochiediensten bestonden ook hier niet. Wel zal men kunnen stellen, dat de verschillende scholen, die op enigerlei wijze in connectie stonden met de kapittels, welke er zijn geweest in de Meierij, niet alleen toekomstige kanunniken en beneficiarii hebben opgeleid, maar ook leerlingen hebben afgeleverd, die gewoon pastoor werden. Het kapittel van Oirschot benadrukte dit, toen het zich in de zeventiger jaren verzette tegen de verplichting om bij te dragen voor het onderhoud van het bisschoppelijk seminarie⁸¹. De Luikse bisschop Cornelius van Bergen schijnt er overigens wel over te hebben gedacht iets dergelijks op te richten. In een schrijven aan Karel V uit 1555 sprak hij over een soort seminarie, dat in Leuven zou moeten worden gevestigd⁸². In feite is hiervan niets gekomen. Concrete plannen tot het stichten van een dergelijk instituut in het gebied rond Den Bosch dateren van de laatste jaren van het behandelde tijdvak. Dit hield verband met de voorschriften, welke in deze aangelegenheid waren uitgevaardigd door het concilie van Trente.

Franciscus Sonnius heeft tijdens de visitatie van het St. Janskapittel in 1568 niet alleen gesproken over het stichten van een „cursus theologicus”, waarmee hij waarschijnlijk een aan het kapittel verbonden lectoraat in de theologie bedoelde⁸³, maar ook over een werkelijk seminarie⁸⁴. Bij de visitatie van het kapittel van St.

⁸¹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 165.

⁸²) L. E. Halkin, *Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège (1538-1557)*, p. 282.

⁸³) In de statuten van het Bossche bisdom van 1571 werd nl. bepaald, dat een dergelijk lectoraat zou worden opgericht en verbonden met een beneficie. Een latere commentator van deze statuten verwijst hierbij naar Sessio 5, Caput I, De Reformatione van het concilie van Trente. Hierin wordt niet gesproken over een seminarie maar over een collegiaal lectoraat (M. Stejartius, *Synodi duae diocessanae Buscoducenses*, p. 72; J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, XXXIII, p. 30).

⁸⁴) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, p. 59. De kanunnik Petrus Ruyther antwoordt op 31 mei, als hem gevraagd wordt, of hij een mogelijkheid ziet om een theologisch lectoraat

Oedenrode in de zomer van 1569 heeft de bisschop vermoedelijk eveneens gesproken over een op te richten seminarie voor het bisdom. In ieder geval heeft hij het gedaan in de correspondentie, die hij gevoerd heeft met de overigens niet residerende deken Hubertus de la Tour naar aanleiding van de strubbelingen, welke hij in dit college had ondervonden. Deze schreef 3 juli van dat jaar aan Sonnius, dat hij toch herhaaldelijk tegenover hem, de bisschop, zijn verwondering erover te kennen had gegeven, dat een dergelijk nuttig, zelfs noodzakelijk werk zo lang werd uitgesteld. Volgens hem was iedereen bereid om mee te werken en niemand zou zich bezwaard kunnen voelen, als niet meer dan één procent van de beneficie-inkomsten voor dit doel zou worden geheven ⁸⁵.

Ondanks dit optimistische geluid is Sonnius niet tot de feitelijke stichting overgegaan. Zijn opvolger, de eveneens zeer contra-reformatorisch gezinde Vlaming Laurentius Metsius, heeft reeds in het begin van zijn regeringsperiode het seminarie opgericht. De bepalingen van het eerste provinciale concilie van Mechelen ⁸⁶ en het schrijven, dat de hertog van Alva op 28 maart 1571 tot hem richtte ⁸⁷,

---

op te richten „constitutionem Concilii super hoc sibi valde placere, sed nescire modum quo possit fieri, similiter de seminario, praeter illud quod est in domo Fratrum, se quoque nescire”.

⁸⁵) A M Frenken, *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, St Oedenrode en Oirschot*, p 134

⁸⁶) Het eerste provinciale concilie van Mechelen had beslist, dat de uitvoering van de Trentse bepalingen omtrent het oprichten van seminaries niet langer mocht worden uitgesteld. In de eerstvolgende diocesane synoden moest dit aan de orde komen en geen synode mocht worden beëindigd vóór besloten zou zijn tot oprichting. De hier en daar reeds bestaande instituten tot onderhoud en opvoeding van jongens kwamen volgens Mechelen het eerst in aanmerking om onder toezicht van de bisschop te worden gesteld ten bate van het seminarie (P F X de Ram, *Synodicon Belgicum*, I, p 124)

⁸⁷) G v d. Elsen en W. Hoevenaars, *o c*, I, p 207. De hertog spoorde Metsius namens de koning aan zijn plicht te doen vooral wat betrof het oprichten van een instituut tot opleiding van priesters. Hij verzocht ook op de hoogte te worden gehouden van de gang van zaken in dezen. Mocht er iemand zijn, die het plan tegenwerkte, dan zou hij onmiddellijk zijn maatregelen treffen, zo beloofde hij.

De bisschop heeft de opdracht ernstig genomen. In de openingsrede van de eerste Bossche synode bracht hij de oprichting van een seminarie sterk naar voren. Toen de synode werd gesloten, sprak hij opnieuw breedvoerig over het nut en de

zullen hem bij deze onderneming hebben gestimuleerd en gesteund. Lang heeft zijn schepping niet bestaan. Tijdens het interregnum van het kapittel in het Bossche bisdom in het begin van de tachtiger jaren is het seminarie weer verdwenen. Eerst ruim dertig jaar later zou het plan van Sonnius opnieuw werkelijkheid worden onder bisschop Zoesius⁸⁸.

Het meest elementaire onderwijs, het leren lezen en schrijven, zullen de jongens, die later priester zijn geworden, voor het merendeel hebben genoten in hun woonplaats. Op de Meierij is wel de stelling van toepassing, dat in de middeleeuwse Nederlanden zowel in de steden als op het platteland veelvuldig gelegenheid moet zijn

---

noodzaak van dit instituut en spoorde allen aan de hun hiervoor opgelegde belasting te betalen. De kerkelijke bezittingen konden immers nergens beter voor worden gebruikt (M. Stejartius, o.c., pp. 88 v.). De oprichting van een seminarie was dan ook opgenomen in de statuten, welke in deze synode werden vastgesteld. Metsius had niet verzuimd er uitdrukkelijk bij te laten vermelden, dat dit behalve een opdracht van Trente en Mechelen ook een dringende wens was van de koning en dat deze hem bij het ten uitvoer leggen van het voornemen alle bijstand had beloofd (M. Stejartius, o.c., pp. 71 v.). De vermelde brief van Alva heeft hij vermoedelijk op de vergadering niet verborgen gehouden. Het stille dreigement, dat in de laatste regel ervan werd geuit, zal alle verzet hebben doen stilvallen.

⁸⁸⁾ Men kan het kapittel niet verwijten, dat het het seminarie rechtstreeks heeft opgeheven. Erg hard gestreden voor het voortbestaan van dit instituut heeft het echter ook niet. Financieel heeft het seminarie er steeds moeilijk voorgestaan (G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., I, p. 218; L. Jadin, *Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après des Archives de la Congrégation Consistoriale* (Bulletin de l'inst. hist. Belge de Rome, Fas. VIII, 1928), p. 101; M. Stejartius, o.c., p. 188; B. de Meester, *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagni, 1621-1627*, p. 602). Het is niet onmogelijk, dat het kanunniken-college, dat bijna altijd klachten heeft geuit over zijn geringe inkomsten, bevreesd is geweest tenslotte zelf aansprakelijk te worden gesteld voor de schulden van het seminarie en zich daarom hiervan heeft gedistantieerd. Deze slechte financiële toestand van het instituut was overigens mede een gevolg van het feit, dat met name de kapittels van het Bossche bisdom de hun opgelegde seminariebelasting niet betaalden, zoals in 1574 werd toegegeven (Archief Bisdom Den Bosch, Map Kapittel). Typerend is de vrees door bisschop Zoesius in 1625 kort voor zijn dood uitgesproken, dat bij een eventuele sede-vacante-periode het kapittel nadelige veranderingen zou willen tot stand brengen in de opzet van het door hem opnieuw gestichte seminarie (*Bossche Bijdragen*, IX, 1928-1929, p. 180). Zijn eigen ervaring sprak hier zeer zeker mee maar misschien ook de herinnering aan het gebeuren van veertig jaar tevoren.

geweest om iets te leren⁸⁹. Diverse vaak kleine dorpen en zelfs uithoeken hebben zeker een school gehad of althans iets, wat erop leek, zoals direct of indirect uit de bronnen blijkt. Hun aantal zal zeker kunnen worden uitgebreid, als meerdere bronnen aan het licht worden gebracht. Van Someren is een ongedateerd stuk aanwezig, waarin gesproken wordt over toestanden op de school, zoals die voor dertig, veertig, vijftig, zestig jaren, zelfs sinds menschenheugenis waren geweest. Het stuk spreekt ook over de armoede, die in het dorp heerste als gevolg van de troebelen en de binnenlandse oorlogen. Het dateert daarom op zijn laatst uit de eerste helft van de zeventiende eeuw maar waarschijnlijk uit het eerste decennium⁹⁰. Men mag derhalve concluderen, dat de school hier in de tweede helft van de zestiende eeuw in ieder geval reeds heeft bestaan. In Veldhoven, dat in 1526 ongeveer 500 inwoners had, was in 1571 een zekere Lauweys Henrix schoolmeester⁹¹. Deurne had in het begin van de zestiende eeuw zeker reeds een onderwijzer. Hoogstwaarschijnlijk werd reeds lang vóór 1600 in de kapel van Liessel bij Deurne door de dienstdoende rector onderwijs gegeven. Vlieden, dat eveneens bij Deurne lag, had vóór 1648 zeker een school⁹². De stelselmatige verarming van de Meierij gedurende de tachtigjarige oorlog, waarover voortdurend klachten worden vernomen, doet de veronderstelling aan de hand, dat deze school vóór het begin van de troebelen reeds bestond⁹³. Hetzelfde kan worden gezegd van Beek, Berghem, Breugel, Casteren, Dommelen, Duizel, Gerwen, Hapert, Hoge en Lage Mierde, Hulsel, Liempde, Lierop, Loosbroek, Middelbeers,

---

⁸⁹) R. R. Post, *Scholen en Onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, p. 19.

⁹⁰) Archief Bisdom Den Bosch, Map Someren. De school van deze plaats blijkt in 1616 niet meer te bestaan (Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties).

⁹¹) *Taxandria*, XXV, 1918, p. 93.

⁹²) H. N. Ouwerling, *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlieden*, p. 541, p. 601, p. 721.

⁹³) Zoals in noot 90 werd gezegd, bestond de school van Someren in 1616 niet meer. Anderzijds moet men de mogelijkheid niet uitsluiten, dat in de rustigere tijd van het Bestand verschillende scholen kunnen zijn opgericht, zoals in Rixtel en in Knegsel in 1616 het geval was (Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties).

Moergestel, Netersel, Nuenen, Oostelbeers, Opacht, Reusel, Riethoven, Steensel, Tongelre, Waalre en Westerhoven. In al deze plaatsen waren op het einde van de zestiende of in het begin van de zeventiende eeuw scholen. In Diessen stond in 1559 een school, Lith had er omstreeks die tijd ook een, terwijl in Heze zeker vóór 1570 les werd gegeven. Van Berlicum, Erp, Geldrop, Heeswijk, Mierlo, Schijndel, Waalwijk staat het ook vast, dat er een onderwijzer was vóór de troebelen een aanvang namen. Best kreeg zijn school in 1553 bij de oprichting van de parochie. In Middelrode, een buurtschap van Berlicum, was de beneficiarius van de kapel tevens degene, die er les gaf⁹⁴. Dat rond 1590 in Haren twee kerkmeesters niet konden schrijven en een aan de bisschop gericht stuk ondertekenden met een kruisje⁹⁵, is geen bewijs, dat er geen school

⁹⁴) Beek: Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties; Berghem: L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 228; Breugel: *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 202; Casteren: Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties; Dommelen: L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 466; Duizel: Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties; Gerwen: A. M. Frenken, *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten*, p. 216; Hapert: L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 624; Hoge Mierde: Ibidem; Hulsel: Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties; Lage Mierde: Ibidem; Liempde: Ibidem; Lierop: Ibidem; Loosbroek: L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 456; Middelbeers: Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties; Moergestel: Archief Abdij van Tongerlo, Map De Pastoratu II; Netersel: Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties; Nuenen: A. M. Frenken, o.c., p. 216; Oostelbeers: Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties; Opacht: *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 202; Reusel: Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties; Riethoven: Ibidem; Steensel: *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 173; Tongelre: *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 202; Waalre: *Taxandria*, X, 1920, p. 290; Westerhoven: *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 201; Diessen: Archief Abdij van Tongerlo, Map De Pastoratu III, extract uit een register van beneficies, Map 's-Hertogenboch Ia; Lith: Archief Bisdom Den Bosch, Map Lithoyen; Heze: Archief Bisdom Den Bosch, Map Heze; Berlicum: Archief Abdij van Berne, II c 4, Documenta pro historia de Berlicum et Middelrode, dl. I, p. 12, dl. II, p. 15; Erp: A. P. M. Meuwese, *Erp, Gemeente en Parochie*, p. 88; Geldrop: Archief Abdij van Tongerlo, Map Mierlo; Heeswijk: Archief Abdij van Berne, II c 4, Verzameling etc. voor de geschiedenis van Heeswijk en Dinther, p. 285; Mierlo: Archief Abdij van Tongerlo, Map Mierlo; Schijndel: T. I. Welvaarts, *Aantekeningen betreffende Schijndel (Noordbrabantse Almanak voor het jaar 1891)*, overdruk p. 1; Waalwijk: Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 166; Best: Archief Bisdom Den Bosch, Map Best; Middelrode: L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 251.

⁹⁵) Archief Bisdom Den Bosch, Map Haren.

bestond. In Erp, waar, zoals hiervoor werd gezegd, in de zestiende eeuw zeker onderwijs werd gegeven, moest nog in 1619 de schepen Ivo Wouters een acte ondertekenen namens zijn collega Gerit Henrix, omdat deze de schrijfkunst niet meester was⁹⁶. Daarenboven mag uit het feit, dat iemand niet kan schrijven, niet zonder meer geconcludeerd worden, dat hij ook niet kan lezen.

Tot het leren van Latijn minstens in zijn grondbeginselen is er voor de priesterstudenten in de Meierij ook wel gelegenheid geweest. Allereerst waren daar de scholen te Oirschot, St. Oedenrode en Hilvarenbeek, die enigerwijze in relatie stonden met de kapittels in deze plaatsen. Omtrent deze scholen weet men weinig; ze worden niet vaak vermeld. Op erg hoog niveau heeft het onderwijs er misschien niet gestaan, maar iets kon men er toch altijd wel leren. De scholasticus van Oirschot verplichtte zich in ieder geval bij het aanvaarden van zijn functie onder ede, dat hij een bekwaam man zou aantrekken, die de leerlingen wetenschap en goede zeden kon bijbrengen⁹⁷. Het kapittel verklaarde in het begin van de zeventiger jaren, dat uit zijn school diverse priesters waren voortgekomen, die bekwaam genoeg waren om zowel parochies te bedienen als beneficies te bekleden⁹⁸. Uit een beurzenstichting van 1595 blijkt, dat toen in de school van Hilvarenbeek de leerlingen de eerste beginselen van de Latijnse grammatica, de z.g. Figuur, werden bijgebracht gedurende twee jaar. Daarna konden deze jongens in andere scholen hun studie voortzetten⁹⁹. De deken van het Beekse kapittel, Henricus Verreept, verklaarde in 1569 tegenover bisschop Sonnius, dat de school was gesticht, om de jeugd goed te vormen in de godsdienst en de letteren¹⁰⁰. De school te St. Oedenrode is waarschijnlijk ook bedoeld geweest om toekomstige kanunniken op te leiden¹⁰¹. Er is

⁹⁶) A. P. M. Meuwese, *Erp, Gemeente en Parochie*, p. 65.

⁹⁷) A. M. Frenken, *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, St. Oedenrode en Oirschot*, p. 259.

⁹⁸) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 165.

⁹⁹) A. v. d. Does de Willebois, *Studiebeurzen*, III, p. 261.

¹⁰⁰) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 63.

¹⁰¹) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 119.

daarom practisch zeker Latijn gedoceerd¹⁰². Eindhoven had eveneens een school, die althans gedeeltelijk onder de supervisie van het daar gevestigde kapittel stond¹⁰³. Omtrent het onderwijs hier is slechts bekend, dat er in de rumoerige tijden, die vooraf gingen aan de beeldenstorm, door twee leraren ketterse boeken werden gebruikt, zonder dat overigens vermeld wordt, welke deze boeken waren¹⁰⁴. Volkomen zekerheid, dat hier Latijn werd onderwezen, is er dus niet, maar het is wel waarschijnlijk. In Boxtel was in 1621 gelegenheid, om althans enigermate Latijn te leren¹⁰⁵. Of dit ook reeds in de zestiende eeuw mogelijk was en of dit onderwijs-instituut enig verband hield met het daar sinds het einde van de vijftiende eeuw bestaande kapittel is tot nog toe niet gebleken.

Voor Oisterwijk is het nagenoeg zeker, dat er reeds in het begin van de zestiende eeuw een Latijnse school is geweest. De jongens konden hier onderwezen worden in de *Kleine Grammatica* van Donatus en er de betekenis leren van de Latijnse woorden, hun geslacht, getal, verbuiging, regering en enigszins de syntaxis¹⁰⁶. Ook in Tilburg schijnt reeds vóór 1555 een dergelijke school te hebben bestaan¹⁰⁷. Nog in de zeventiende eeuw was deze een concurrent voor de Latijnse school, die er op initiatief van de protestantse overheid werd gesticht¹⁰⁸. In Helmond moet eveneens vrij vroeg, misschien zelfs reeds in de vijftiende eeuw, Latijn zijn gedoceerd¹⁰⁹. Op het einde van de zestiende eeuw heeft deze school waarschijnlijk

---

¹⁰²) Tijdens de visitatie van 1608 verklaart de kanunnik Georgius Groenendonck: „Iudimagistrum bene fungi officio suo tam in choro quam in instituenda inventute quam perducit usque ad syntaxim vel etiam ulterius si sit capax” (Archief Bisdóm Den Bosch, Map Visitaties).

¹⁰³) M. Schoengen, *Geschiedenis van het onderwijs in Nederland*, p. 263. In de vijftiende eeuw had het kapittel zich genoodzaakt gezien bepaalde concessies te doen aan de stadsregering inzake de school.

¹⁰⁴) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136; *Taxandria*, XVIII, 1911, p. 294.

¹⁰⁵) A. v. d. Does de Willebois, o.c., IV, p. 431.

¹⁰⁶) A. v. d. Does de Willebois, o.c., III, p. 246, p. 252.

¹⁰⁷) P. C. Boeren, *Tilburgs kleingoed* (*Het Boek*, N.B. XXXI, 1952-1954), p. 103.

¹⁰⁸) M. H. v. Visvliet, *Inventaris van het Oud-Archief der gemeente Tilburg*, p. 17.

¹⁰⁹) A. M. Frenken, *Helmond in het verleden*, II, p. 229.

nog bestaan, want van de pastoor van Mierlo wordt in 1608 gezegd, dat hij geboren is in Aarle en opgevoed in Helmond¹¹⁰. Uit de verklaring van de primissarius en schoolmeester van Liempde, Henricus Godefridi van Mierlo, in 1615, dat hij vier jaar in Mierlo gestudeerd had en daarna nog twee jaar in Den Bosch, zou men misschien op kunnen maken, dat ook in dat dorp een Latijnse school is geweest. Waarschijnlijk is dit echter niet. Nergens anders wordt hiervan ook maar enige melding gemaakt. Uit het commentaar van de visitator kan men bovendien concluderen, dat zijn kennis met name van het Latijn niet bijster groot was¹¹¹. Men zal hier wel moeten denken aan privaat-ondericht door de plaatselijke pastoor of door een andere priester, die er woonde.

Het belangrijkste centrum van onderwijs in de Meierij was ongetwijfeld 's-Hertogenbosch. Er waren verschillende „kleyne” scholen¹¹² en reeds vóór 1526 was er een Franse school¹¹³. Ook sommige Begijnen van het Groot Begijnhof gaven les aan meisjes in handwerken, lezen en schrijven. Zij deden dit reeds in de vijftiende eeuw¹¹⁴. Op het einde van de behandelde periode heeft zelfs een van hen een lerares Frans aangetrokken, zodat de stadsburgers hun dochters niet meer naar „Walenland” hoefden te laten gaan, om ze deze taal machtig te laten worden¹¹⁵.

Op hoog peil moet vooral de zogenaamde grote school in deze stad hebben gestaan, die, althans volgens verschillende kanunniken,

---

¹¹⁰) Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties.

¹¹¹) Archief Bisdom Den Bosch, Map Visitaties. „... dicit quattuor annis se studuisse in Mierlo et duobus annis Busciducis ubi fuit tertianus ” Het commentaar van de visitator luidt: „Sed visus nobis valde simplex in Latina lingua”.

¹¹²) In de verslagen van de kapittelvisitatie van 1568 komen uitdrukkingen voor als „maior Schola (et) ceteri minores” (A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers* (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961), pp. 43 vv. passim). Twaalf mannen en vrouwen, die schoolhielden in Den Bosch, traden omstreeks 1595 op in een proces tussen het kapittel en de stad. (*Taxandria*, XLVIII, 1941, pp. 83-89).

¹¹³) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 416, p. 424. In het ambtsjaar 1525-1526 werd twee pond groot Vlaams uitgekeerd aan een leraar, die de kinderen Frans onderwees „omme zijn schole alhier te continueren”.

¹¹⁴) Stedelijk Archief Den Bosch, collectie aanwinsten no 8040.

¹¹⁵) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, aanwinsten 1953 no 75.

onder de supervisie van het kapittel stond¹¹⁶. In het begin van de zestiende eeuw was er een moderne geest gaan heersen¹¹⁷ en nog in 1566 werd het schoolgebouw vernieuwd. Toen werd ook het aantal leerkrachten uitgebreid tot zeven, voor iedere klas één¹¹⁸. De Antwerpenaar Franciscus Sweerts, de broer van de Bossche plebaan Robertus Sweerts, schreef in 1628, dat in de zestiende eeuw de leerlingen van de Bossche school het meest welkom waren in Leuven vanwege hun goede ondergrond¹¹⁹. In een verslag van 1609 aan de generaal van de Jezuïeten aangaande het in Den Bosch op te richten college van de sociëteit wordt gezegd, dat de stad beroemd was vanwege haar school. Deze was eenmaal in geheel „België” gevierd om het aantal leerlingen en het studiepeil¹²⁰. Volgens sommige berichten heeft deze school op zekere tijden meer dan duizend leerlingen geteld¹²¹. Hieronder zijn vanzelfsprekend veel jongens van buiten de stad geweest¹²². Dezen konden onderdak vinden in de convicten van de Broeders van het Gemene Leven, waar in 1526 ongeveer 125 betalende en van beurzengeld levende kostgangers waren¹²³, in het Bonifantenhuis, dat in 1401 voor tien jongens was gesticht¹²⁴ maar

¹¹⁶) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc.*, passim. De kanunnik Coolen zei bijvoorbeeld „ Scholasteria Capitulo est magnis impensis unita et schola major magnis sumptibus intertenetur”.

¹¹⁷) *Brabantia Nostra*, VI, 1940, p. 220.

¹¹⁸) M. A. Nauwelaerts, *De oude Latijnse School van 's-Hertogenbosch (Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1943)*, p. 59.

¹¹⁹) *Brabantia Nostra*, VI, 1940, p. 220.

¹²⁰) F. v. Hoeck, *Fundatie van het Jezuïeten-College te 's-Hertogenbosch (1610) (Bossche Bijdragen, X, 1930-1931)*, p. 146.

¹²¹) Het genoemde verslag aan de generaal van de Jezuïeten zegt: „ etiam iniquis belli temporibus studiosi linguae latinae 400 ultra 1000 exsistere”. Dit verslag zal misschien de dingen wat gunstiger hebben voorgesteld dan zij in werkelijkheid waren. De generaal moest ertoe worden gebracht zijn toestemming te geven tot oprichting van een college en de levensvatbaarheid daarvan moest worden aangetoond. Andere berichten spreken echter ook over meer dan duizend leerlingen.

¹²²) Bij de visitatie in Gulik in 1559-1560 blijken achttien geestelijken daar de school van 's-Hertogenbosch te hebben bezocht (R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen etc.*, p. 57).

¹²³) J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 225.

¹²⁴) A. v. d. Does de Willebois, o.c., II, p. 205.

in 1526 twaalf kostgangers had, in het choralenhuis, waar zich in de tijd van deze haardentelling zes jongens bevonden¹²⁵, bij leraren van de school¹²⁶ en denkkelijk ook bij burgers. De Bogarden hebben eveneens een kosthuis gehad voor studerende jongelui, tenminste zeker rond 1520¹²⁷.

Mogelijkheden om een min of meer behoorlijke humaniora-opleiding te ontvangen waren er dus wel voor de Meierijse priester-candidaten. Dat men het belang van deze studie inzag, blijkt uit de tekst van verschillende beurzenstichtingen. Hoeveel van deze jongens de school van 's-Hertogenbosch hebben bezocht of een andere gerenommeerde instelling elders en hoeveel zich tevreden hebben gesteld met tweede-rangs-scholen buiten deze stad of met nog minder, is niet bij benadering te zeggen.

Een andere kwestie is, hoe het was gesteld met de zogenaamde hogere studie van de Meierijse clerus. Zoals hiervoor reeds werd gezegd, heeft bisschop Sonnius in 1568 tijdens zijn visitatie van het St. Janskapittel dit college gepolst over de mogelijkheid om een theologisch lectoraat te verbinden aan de kathedrale kerk. Dat verschillenden van de kanunniken, die hierover werden gehoord, zich niet spontaan volledig met het plan accoord verklaarden, was voornamelijk omdat zij vreesden, dat het een te zware belasting zou worden voor het kapittel. Geen enkele van deze heren fundeerde zijn houding op twijfel omtrent het nut van een dergelijk instituut. Dit wijst er enigmatische op, dat zij inzagen, dat een betere kennis van de theologie bij de clerus geen overbodige weelde was¹²⁸.

¹²⁵) J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 228.

¹²⁶) A. v. d. Does de Willebois, o.c., IV, p. 197.

¹²⁷) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 345.

¹²⁸) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, pp. 44 vv. De kapitteldeken verklaarde: „ pronunc igno-rare medium sive modum convenientem, sed tamen de ea se diligentissime cura-turum et cogitaturum”. De kanunnik Petrus Eeckhoudt antwoordde desgevraagd: „ se nescire certum medium ad hoc, sed se paratum ad eam inchoandam aliquid contribuere et posse fieri per vacationem alicuius beneficii incorporandi ad illum finem aut per communem contributionem canonicorum et beneficiatorum seu aliorum auditorum”. Zijn collega Petrus Ruyther gaf als antwoord: „ constitu-tionem concilii super hoc sibi valde placere sed nescire modum quo possit fieri”.

Hoe groot het aantal geestelijken was uit deze streek, dat universitaire studies maakte, is moeilijk te zeggen. Lijsten van wijdelingen zoals men die heeft voor het bisdom Utrecht, waaruit men dit enigermate zou kunnen afleiden, zijn nog niet gevonden. Aan de hand van de namen, die voorkomen in de nog bestaande pouillé's, kan men echter een schatting maken. Vaak worden er de titels van de betreffende personen in vermeld of wordt als reden van hun afwezigheid het verblijf aan een universiteit opgegeven. Hieruit is dan op te maken, dat in 1523 van de geestelijken, die een pastoraalambt of een beneficie in een van de Meierijse plaatsen bezaten, waar geen kapittelkerk stond, ruim twintig procent aan een universiteit studeerde of had gestudeerd. De parochies van het dekenaat Hilvarenbeek lagen ruim vijf procent boven dit gemiddelde, terwijl die van het dekenaat Woensel er slechts twee procent onder lagen. De parochies van het dekenaat Cuijk, die voor het grootste gedeelte tot het kwartier Maasland behoorden, lagen vrij ver onder dit gemiddelde. Zij haalden slechts een percentage van ruim veertien. De beneficiërs in dit betrekkelijk arm gebied zijn misschien niet zo goed gedoteerd geweest.

Ruim dertig jaar later, in 1556, is het percentage academici onder de geestelijken van dit gebied aanzienlijk teruggelopen. Bijna elf procent blijkt dan in Leuven, Keulen, Parijs of elders zijn studies te hebben gemaakt of nog te maken. Ook nu lagen de Hilvarenbeekse parochies enigszins boven het gemiddelde. Hier was of werd dertien en een half procent op een universiteit gevormd. Het aantal academici van de parochies, die onder Woensel ressorteerden, was procentueel ongeveer gelijk aan het gemiddelde van het gehele territorium. De Meierijse parochies van het dekenaat Cuijk kwamen ook op dit tijdstip weer ver achteraan. Slechts ruim vier en een half procent was of werd universitair geschoold ¹²⁹.

---

¹²⁹) De gegevens voor deze berekening zijn genomen uit G. C. A. Juten, *Concilium de Beke*, passim, en uit een dergelijke bewerking voor de parochies van de dekenaten Woensel en Cuijk, welke verzorgd is door A. M. Frenken en zich in handschrift bevindt in het Archief van het Bisdom Den Bosch. Dit handschrift is door de archivaris welwillend ter beschikking gesteld.

Het verschijnsel, dat het aantal studerende clerici achteruitging gedurende de zestiende eeuw, zoals dat voor het bisdom Utrecht werd geconstateerd¹³⁰, was dus ook in de Meierij te bespeuren. Omstandigheden als onrust op kerkelijk en maatschappelijk gebied, oorlogsdreiging, toenemende verarming en vermindering van de inkomsten der beneficijs kunnen hiertoe hebben bijgedragen. Het is echter niet onmogelijk, dat in meerdere streken dit verschijnsel zich in deze tijd heeft voorgedaan¹³¹. Het zoeken naar de oorzaken hier en elders zal daarom meer in een algemeen verband moeten worden geplaatst.

Tegenover de hier gegeven percentages moet wel een zekere reserve in acht worden genomen. Verschillende bemerkingen kunnen erbij worden geplaatst. Zijn de ter beschikking staande gegevens volledig? Hoeveel van deze clerici waren werkelijk priester of zijn het geworden? Hoeveel van hen waren uit de Meierij afkomstig?

Uit H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln 1389 bis 1559*, II, passim, blijkt, dat in de periode tussen 1520 en 1560 ongeveer 65 personen werden ingeschreven, van wie de namen duiden op een Meierijse afkomst. De meesten van hen, nl. 36, worden De Busco of Buscoducensis genoemd, zodat er voor het platteland slechts een goede dertig overblijven. Men moet evenwel voorzichtig zijn uit de naam onmiddellijk de plaats van herkomst te willen afleiden. Herhaaldelijk blijkt, dat personen, die genoemd zijn naar een bepaalde plaats, toch ergens anders vandaan kwamen. In 1520 werd b.v. ingeschreven Josephus Geldrop de Groningen, in 1532 Gerardus Osterwyck, Reesensis, in 1551 Martinus Buscoducensis Arnhemensis en Johannes Soemeren Gylensis, in 1555 Tilmannus Vucht de Colonia, in 1556 Joachimus a Busch Swollensis enz. Wordt bij sommigen de werkelijke plaats van afkomst erbij vermeld, bij anderen kan dit zijn verzwegen.

¹³⁰) R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen* etc., p. 55; Idem, *Scholen en Onderwijs* etc., p. 112.

¹³¹) Het aantal aanmeldingen aan de universiteit van Keulen bijvoorbeeld werd na 1517 aanzienlijk minder dan het in de voorafgaande periode was geweest. Vooral na 1523 zet deze daling sterk door. Tussen 1475 en 1517 was het aantal aanmeldingen slechts zes keer minder dan driehonderd, terwijl het vijftien keer boven de vierhonderd uitging. In 1517 meldden zich 288 studenten, in 1522 nog 217. In 1523 werden 160 studenten ingeschreven en tot 1547 is men niet meer boven het aantal van tweehonderd uitgekomen. In die periode kwam men nog slechts vier keer boven de honderd aanmeldingen. Na 1547 kreeg men weer tamelijk constant meer dan honderd aanmeldingen. Nog slechts één keer, in 1553, lag het aantal hieronder. Men kwam in die periode echter ook nog slechts één keer boven de tweehonderd (H. Keussen, *o.c.*, II, passim).

Hoeveel Meierijse clerici hebben elders beneficijs bezeten, waarmee zij hun studie betaalden? Op deze vragen en op vele andere is vooralsnog geen antwoord te geven.

De reguleren, die zielzorgfuncties vervulden, hebben minstens meer gelegenheid gehad om iets van theologie, kerkelijk recht, bijbel en dergelijke te weten te komen dan de doorsnee-jongen, die seculier priester werd en die na zijn studie op de Latijnse school of waar ook niet naar een universiteit ging. Gedurende de jaren, dat zij vóór hun priesterwijding en daarna vóór hun benoeming tot pastoor of tot assistent in een parochie in hun abdij verbleven, hadden zij in ieder geval een sfeer, die beter was voor studie dan wanneer deze jaren thuis werden doorgebracht. Volgens de visitatie-verslagen van 1552 varieerde in de Zuid-Nederlandse abdij van Floreffe de tijd, die men in het klooster doorbracht vóór men werd gewijd, van drie tot zes jaar. Gedurende deze jaren kregen de jonge kloosterlingen les. Er was in het genoemde jaar namelijk een lid van de abdij, die tot taak had zijn jonge confraters te onderrichten, terwijl anderen zeiden dit in het verleden te hebben gedaan¹³². Wat de inhoud was van deze lessen, wordt niet vermeld. Niet onwaarschijnlijk waren ze grotendeels gericht op het thuis brengen van de novicen en junioren in de kloosterlijke tradities en practijken. Daarnaast voelde men in de abdijen ook wel de noodzaak van een goede vorming juist met het oog op de zielzorg-practijk. De abdij van Averbode beloofde in 1524 de geïncorporeerde tienden van een parochie te zullen gebruiken om twee abdijsleden aan een universiteit te laten studeren. Zo zouden deze tienden, zoals werd gezegd, rijkelijk rente opbrengen ten bate van de parochies, waar zij te zijner tijd pastoor zouden worden¹³³. Tijdens een visitatie in 1548 door de vader-abt van deze abdij, de abt van St. Michiels te Antwerpen, werd de abdijsleiding erop geattendeerd, dat men een lector moest bekostigen. Deze

---

¹³²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cypers van Velthoven no 160.

¹³³) P. E. Valvekens, *Een Premonstratenzerabdij in het begin van de zestiende eeuw*, p. 135.

moest iedere dag les geven, opdat de religieuzen later geschikt zouden zijn hun parochie met vrucht te leiden ¹³⁴. Een dergelijke aansporing zal ook de abdij van Tongerlo wel hebben gekregen, die eveneens de abt van St. Michiels had als vader-abt. Dat deze opmerking werd gemaakt is geen aanduiding, dat het onderricht in de abdij van Averbode werd verwaarloosd. Gedurende nagenoeg de gehele zestiende eeuw heeft men hier een lector in dienst gehad. Men zal er eerder een stimulering in kunnen zien deze toestand te handhaven en zo mogelijk te verbeteren. In 1552 vroegen de leden van de abdij van Berne eveneens bij gelegenheid van een visitatie ongeveer unaniem om een lector tot opleiding van de jonge clericici in de abdij ¹³⁵. Dit is enerzijds wel een bewijs, dat de studie er niet op peil was, maar anderzijds ook, dat er belangstelling bestond en dat het tekort aan theologische vorming als een gemis werd gevoeld. De landvoogdes heeft toen ook bevolen, dat de abdij een lector moest aanstellen. De tijdens deze visitatie gekozen abt Spierinck van Well beloofde bij zijn amtsaanvaarding inderdaad aan dit bevel gevolg te zullen geven ¹³⁶. Van de andere kant zag de abdij van Averbode er merkwaardigerwijs toch ook geen bezwaar in een religieus, die te dom was om ergens iets te leren, in een van haar parochies tot pastoor te benoemen ¹³⁷.

Erg hoog ontwikkeld zal de Meierijse geestelijkheid alles bijeen genomen niet zijn geweest evenmin als die in de overige Neder-

¹³⁴) P. E. Valvekens, *Een Premonstratenzerabdij etc.*, p. 142.

¹³⁵) J. Kleijntjens, *De abtskeuze van Th. Spierinck in Berne, 1552 (Taxandria, XLV, 1934) pp. 165 vv.*

¹³⁶) P. E. Valvekens, *Les visites canoniques des Abbayes prémontrées au seizième siècle (Annalecta Praemonstratensia, XXIV, 1948, app. 77)*. Het is niet bekend, of de abt zijn belofte werkelijk is nagekomen. In 1574 was er in ieder geval een lector in de abdij (Archief Bisdom Den Bosch, Map Kapittel, Boekenverkoop 1574). Toen was er echter ook nog de stimulering hiertoe van het concilie van Trente, dat bepaald had „In monasteriis quoque monachorum, ubi commode fieri queat, etiam lectio sacrae scripturae habeatur; qua in re si abbates negligentes fuerint, episcopi locorum in hoc, ut sedis apostolicae delegati, eos ad id opportunis remediis compellant (J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, XXXIII, p. 30*).

¹³⁷) P. E. Valvekens, *Een Premonstratenzerabdij etc.*, p. 131.

landse gebieden¹³⁸. Maatregelen tegen een te geringe kennis bij de clerus zijn wel getroffen, ook voor de kerkelijke gebiedsdelen, waartoe de Meierij behoorde. In 1526 werd door de vernieuwingsgezinde Luikse bisschop Erard van de Marck voor zijn diocees het bevel uitgevaardigd, dat geen enkele priester een kerk of kapel mocht aanvaarden zonder tevoren geëxamineerd te zijn¹³⁹. In een schrijven van Karel V aan de paus werd voorgesteld, dat niemand tot de zielzorg zou worden toegelaten, die niet twee volledige jaren theologie had gestudeerd en met name zich had bezig gehouden met de leer over de Kerk en de sacramenten¹⁴⁰. Het provinciaal concilie van Keulen, dat in 1536 bijeen kwam en waar ook de bisschop van Luik was vertegenwoordigd, legde de priestercandidaten een ernstig examen op¹⁴¹. Of deze en dergelijke adviezen en decreten veel effect sorteerden dan wel bewust of onbewust werden genegeerd, blijkt nergens. Het laatste zal vermoedelijk het geval zijn geweest. Ongeveer honderd jaar later nog, in 1630, toen de Contra-Reformatie toch zijn invloed reeds had doen gelden, achtten enige bisschoppen van de Mechelse kerkprovincie het nodig de nuntius volmachten te vragen, om tijdens de visitaties de priesters te examineren ook al waren ze reeds geëxamineerd bij hun aanstelling. Eén van de ondertekenaars van het verzoekschrift was de toenmalige bisschop van Den Bosch¹⁴². Veel vertrouwen in deze toelatingsexamens had men blijkbaar zelfs toen niet. Concrete klachten over een tekort aan de nodige kennis bij de zestiende eeuwse Meierijse zielzorgers zijn er nagenoeg niet gevonden. Dit wil niet zeggen, dat ze niet zijn geuit.

¹³⁸) R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen etc.*, p. 58.

¹³⁹) P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticæ pravitatis Neerlandicae*, V, p. 99.

¹⁴⁰) Rijksarchief Brussel, Papiers d'Etat et de l'Audience no 1244. Aangezien in dit schrijven wordt gesproken over Lutheranen, Sacramentariërs en Anabaptisten zal het gedateerd kunnen worden op het einde van de dertiger of in het begin van de veertiger jaren.

¹⁴¹) L. E. Halkin, *Le cardinal de la Marck, Prince-Evêque de Liège, (1505-1538)*, p. 196.

¹⁴²) A. Pasture, *La Restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1596-1633)*, p. 231.

Het zal veel eer een gevolg zijn van de geringheid van archivalische gegevens in dezen.

Het aantal geestelijken, dat in de Meierij woonde of op enige wijze iets met deze streek te maken had en zich niet in een klooster bevond, was niet gering. Dit is trouwens nergens het geval geweest. Lijsten van wijdelingen uit dit territorium, op grond waarvan men zou kunnen vaststellen, hoeveel priesters het in de besproken tijd heeft gehad, zijn niet bekend, zoals reeds eerder werd opgemerkt. Niettemin is het mogelijk een schatting te maken aan de hand van de bestaande pouillé's. Hieruit blijkt, dat in 1556 minstens 475 clerici in connectie stonden met ruim negentig plaatsen in de Meierij, waar geen kapittel was gevestigd. Van dit aantal waren er ongeveer 115 bestemd voor de zielzorg. Het is verantwoord deze getallen naar boven af te ronden, aangezien niet alle clerici zullen zijn vermeld. Van verschillende beneficië's en pastorale functies wordt de bezitter niet genoemd. Men kan dus stellen, dat er zowat 500 clerici zijn geweest, van wie er een goede 120 pastoor of vervanger of coadjutor waren. Telt men hierbij de geestelijken, die als kanunnik of beneficië-houder of als zielzorger waren verbonden aan de verschillende kapittelkerken in dit gebied, alsmede degenen, die in de niet vermelde plaatsen werkzaam of woonachtig waren of er een beneficië bezaten, dan krijgt men een getal van omstreeks 675 clerici¹⁴³. Onder hen zullen dan ongeveer 140 personen zijn geweest voor de werkelijke parochiedienst, hetzij ze die zelf waarnamen hetzij door anderen lieten waarnemen. De verhouding van één parochie-geestelijke op drie beneficië-houders zoals die voor de noordelijke Nederlanden gold¹⁴⁴, was dus niet precies die van de Meierij. Hier was deze verhouding één op vier à vijf. Slechts enige plaat-

---

¹⁴³) Zie Hoofdstuk II. De Kapittelkerken van de Meierij hadden samen 76 kanunniken. In Den Bosch waren bovendien nog ongeveer 45 prebende-houders, in St. Oedenrode twaalf, in Oirschot acht, terwijl ook de andere collegiale kerken er zeker hebben gehad.

¹⁴⁴) R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen etc.*, p. 38, p. 47.

sen hadden niet meer dan één clericus. Het overgrote deel had er twee of meer, tot vijftien toe¹⁴⁵.

De gehele Meierij inclusief 's-Hertogenbosch en zijn Vrijdom had in 1526 ongeveer 20.250 bewoonde huizen, zodat het aantal inwoners ongeveer 95.000 is geweest. Per 140 inwoners heeft dit gebied dus één clericus geteld. Oppervlakkig gezien was het met het teveel aan geestelijken in de Meierij iets gunstiger gesteld dan in het Utrechtse diocees. Daar zouden namelijk 5.000 clerici zijn geweest op een bevolking van 600.000 zielen, dus één op 120¹⁴⁶. Indien men echter in aanmerking neemt, dat de schatting van 600.000 zielen voor het Utrechtse diocees misschien te laag is en dat in 1556 de Meierij mogelijk geen 95.000 meer inwoners heeft geteld¹⁴⁷, kan men zeggen, dat de gemiddelde getallen van de beide gebieden vrij goed met elkaar zullen zijn overeengekomen.

Of alle clerici, die voor de Meierij vermeld staan, werkelijk priester zijn geweest, is een kwestie, die niet kan worden beantwoord, zeker niet wat betreft verschillende niet-residerende personen. Het is eveneens moeilijk uit te maken, of zij allen uit de Meierij zelf afkomstig waren. Veel doet dit er niet toe, daar diverse Meierijse geestelijken elders een functie hebben bekleed of een prebende hebben bezeten. Men kan veronderstellen, dat hun aantal ongeveer zal hebben opgewogen tegen dat van de niet-autochtone geestelijken in de Meierij.

Naarmate de zestiende eeuw vorderde was in de noordelijke Nederlanden een langzame teruggang te bespeuren in het aantal wijdelingen per jaar¹⁴⁸. Directe aanwijzingen, dat dit ook in dit deel van Brabant het geval is geweest, zijn niet gevonden. Opmerkelijk is wel, dat de visitatoren van het kapittel van Hilvarenbeek in 1550 bepaalden, dat men de gefundeerde H. Missen, die in deze kerk niet

---

¹⁴⁵) De gegevens zijn geput uit de bewerkte pouillé's van de dekenaten Hilvarenbeek, Woensel en Cuijk. Zie noot 129.

¹⁴⁶) R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen etc.*, p. 39.

¹⁴⁷) Zie noot 48.

¹⁴⁸) R. R. Post, *Het aantal wijdelingen in de zestiende eeuw* (*Archief voor het Aartsbisdom Utrecht*, LXVI, 1947), pp. 97-126.

konden worden gelezen, omdat er te weinig priesters waren, elders moest laten lezen¹⁴⁹. Wat evenwel voor deze kerk gold, behoeft niet noodzakelijk op het gehele gebied van toepassing te zijn geweest. Bovendien resideerden hier in dat jaar vele beneficie-houders niet, terwijl de aanwezige priesters blijkbaar ontevreden waren over de te lage stipendia¹⁵⁰.

Veel is er reeds geschreven over het leven van de clerus in de eeuw van de Hervorming. Nieuws is hieraan niet toe te voegen. Lang is de reeks feiten, waaraan diverse leden van de geestelijkheid in die tijd werden schuldig bevonden. Wanneer men de verschillende uitspraken nagaat, welke door de kerkelijke en wereldlijke overheden in verband hiermee werden gedaan, blijkt, dat de belangrijkste euvels waren het niet resideren in de plaats, waar men een functie had¹⁵¹, te veel vragen voor het toedienen van sacramenten en voor het verlenen van dispensaties, het overtollig gebruik maken van censuren¹⁵², corruptie, het aanwenden van religieuze stichtingen voor profane doeleinden, dronkenschap¹⁵³, zedeloosheid¹⁵⁴, enz.

De Meierenjse geestelijkheid leefde niet op een eiland. Zij had haar deel in het verval, dat overal te bespeuren was in de natijid van

¹⁴⁹) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, p. 57.

¹⁵⁰) Na de hier besproken periode is het aantal priesters zeer zeker aanzienlijk verminderd. Bisschop Masius verklaarde in zijn „*Relatio Status*” van augustus 1600, dat hij zelf niet naar Rome had kunnen komen vanwege zijn vele werkzaamheden en de gevaren van de reis, terwijl hij tot dan toe ook geen afgezant had kunnen zenden „ob extremam sacerdotum in nostrae diocesis partibus raritatem” (J. D. M. Cornelissen, „*Relationes Status*” van het Bisdóm 's Hertogenbosch in de eerste helft van de zeventiende eeuw in *Bossche Bijdragen*, IX, 1928-1929, p. 132). De woelige tijd van het laatste kwartaal van de zestiende eeuw zal hierop zeker van invloed zijn geweest.

¹⁵¹) W. Bax, *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht*, I, p. 157. Oordeel van de Geheime Raad ± 1540.

¹⁵²) P. Fredericq, o.c., IV, p. 352. Brief van de landvoogdes aan de graaf van Hoogstraten, 6 juni 1525.

¹⁵³) L. E. Hallkin, *Le cardinal de la Marck etc.*, p. 245. Mandement van bisschop E. v. d. Marck aan de Kempische geestelijkheid, W. Bax, o.c., I, p. 157.

¹⁵⁴) P. Fredericq, o.c., IV, p. 352; Th. Goossens, *Protestantsche martelaren te 's-Hertogenbosch in 1545* (*De Katholiek*, CXL, 1911), p. 337 nt. 3, L. E. Hallkin, o.c., p. 245, Bijl. XXI, pp. 403 vv.

de Middeleeuwen. Bij het vellen van een oordeel over de stand in zijn geheel op grond van de ter beschikking staande gegevens moet men evenwel steeds de woorden indachtig blijven van de pastoor van Genderen, Franciscus Andelius. Nadat hij had deelgenomen aan de visitatie van het Langstraat-gebied in het begin van de zeventiger jaren van deze eeuw, schreef hij in de aanhef van zijn verslag hierover aan de bisschop, dat hij slechts de tekortkomingen had opgetekend en datgene, wat verbetering nodig had¹⁵⁵. Het normale en het goede valt doorgaans minder op en wordt stilzwijgend voorbijgegaan. Bijzonder moeilijk is het ook een oordeel te vellen over de subjectieve schuld van de personen, op wie aanmerkingen werden gemaakt. Vrijwel nooit is het mogelijk precies te bepalen, in hoever iemands houding en opvattingen een gevolg zijn geweest van de verstarring, waarin de Kerk en ten dele ook de vroomheid waren geraakt, in hoever tekort aan kennis hem parten heeft gespeeld en in hoever hij zijn verantwoordelijkheidsbesef bewust het zwijgen heeft opgelegd.

Ook in de parochies van de Meierij blijkt de absentie van de pastoors en de beneficianten een gewoon verschijnsel te zijn geweest. Van de 49 pastoorsplaatsen, die in de bewerkte pouillé's¹⁵⁶ worden vermeld voor 1523, waren er slechts 13 bezet door residerende personen. In de overige werd het werk gedaan door plaatsvervangers. In de vermelde parochies van het dekenaat Hilvarenbeek waren het er 7 van de 21, in die van het dekenaat Woensel 6 van de 20. In de acht vermelde Meierijse parochies van het dekenaat Cuijk resideerde geen enkele pastoor. In 1530 was de verhouding niet veel beter. In het dekenaat Hilvarenbeek resideerden de pastoors in 4 van de 15 vermelde plaatsen, in dat van Woensel in 4 van de 13, terwijl voor het Cuijkse dekenaat 5 plaatsen worden genoemd, waarvan er slechts één een residerende pastoor had. In totaal waren dus niet meer

---

¹⁵⁵) Th. Goossens, *Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16e eeuw* (Bossche Bijdragen, III, 1919-1920), p. 218.

¹⁵⁶) Zie noot 129.

dan 9 van de 33 vernoemde personen aanwezig. In 1537 waren de getallen respectievelijk 8 van de 22, 5 van de 19 en geen enkele van de 8, zodat de totale verhouding was als in 1523 namelijk 13 van de 49. Dertien jaar later, in 1550, waren in het dekenaat Hilvarenbeek 4 van de 18 vermelde pastoors aanwezig. Voor de dekenaten van Woensel en van Cuijk, waarvan respectievelijk 14 en 7 plaatsen worden gegeven, wordt geen enkele residerende persoon genoemd. Een merkwaardige verandering is te bespeuren in 1556. Van de 75 genoemde plaatsen hadden er niet minder dan 50 een residerende pastoor. In het dekenaat Hilvarenbeek waren het er 18 van de 28, in het dekenaat Woensel 28 van de 36. De parochies van het dekenaat Cuijk vielen hierbij iets uit de toon. Hier was slechts in 4 van de 11 plaatsen een residerende pastoor. Een aanzienlijke vooruitgang dus, al was het aantal niet-residerende parochieherders toch altijd nog te hoog om van een ideale toestand te kunnen spreken.

Men kan zich afvragen, waarvan deze verbetering het gevolg is geweest. Was er een nieuwe geest aan het groeien onder de clerus en begon men zich zijn verantwoordelijkheid voor de aanvaarde functies meer bewust te worden? Het is mogelijk, dat de bisschoppelijke mandementen en de synodale decreten van 1526, 1541, 1548 en andere jaren invloed begonnen te krijgen. Misschien werd er een strengere contrôle uitgeoefend. In deze jaren werd ook van de zijde van de wereldlijke overheid aandrang uitgeoefend op de kerkelijke autoriteiten om toe te zien op de residentie¹⁵⁷. Quintus Marquet, notaris te Leuven, verklaarde in 1553, dat hij had deelgenomen aan visitaties in verschillende parochies van het aartsdiakonaat van de Kempen. Behalve Waalwijk wordt door hem echter geen plaats genoemd, waar deze zijn gehouden¹⁵⁸. Hij vermeldt ook niet of ze meer zijn geweest dan routine-visitaties, die vaak slechts neer-

---

¹⁵⁷) J. Absil, *L'Absentéisme du clergé paroissial au diocèse de Liège au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe* (Revue d'Histoire Ecclésiastique, LVII, 1962), p. 28.

¹⁵⁸) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuyper van Velthoven no 166.

kwamen op het innen van gelden¹⁵⁹. Het feit evenwel, dat de visitatoren zich in Waalwijk degelijk lieten informeren omtrent een slecht befaamd priester, wijst enigermate op een meer serieuze opzet. Het kan ook zijn, dat het niet zo gemakkelijk meer was een plaatsvervanger te vinden, omdat misschien het aantal priesters kleiner begon te worden. Zoals echter reeds naar voren werd gebracht, zijn hieromtrent voor de Meierij geen concrete gegevens gevonden. Voorts kan men als mogelijke oorzaak aanvoeren, dat bij de toenemende gelddevaluatie de inkomsten van de diverse ambten en functies misschien niet meer van dien aard waren, dat men er zelf van kon leven en bovendien nog een vervangende priester eruit kon betalen¹⁶⁰.

Onder de geestelijkheid, die geen zielzorg-functie had, was het aantal niet-residerende personen nog groter. Van de 92 beneficiés, die voor 1523 worden vermeld, werden er slechts 10 waargenomen door de beneficiarii zelf. In het Hilvarenbeekse gebied was toen slechts één van de 35 genoemde beneficie-houders aanwezig, in dat van Woensel 7 van de 46 en in dat van Cuijk 2 van de 11. In 1530 waren in 6 van de 57 gegeven beneficiés de bezitters aanwezig te weten één van de 25 in het eerst genoemde dekenaat, 4 van de 24 in het tweede en één van de 8 in het laatste. De verhouding in de kerken van de respectievelijke dekenaten in 1537 was één van de 36 aanwezig, 2 van de 40 en 2 van de 15, zodat op een totaal van 91 slechts 5 altaren werden bediend door de eigenlijke functionaris. In 1550 waren dit er 9 van de 87, namelijk 7 van de 33 in het dekenaat van Hilvarenbeek, één van de 39 in dat van Woensel en één van de 15 in dat van Cuijk. In 1556 tenslotte werden 42 van de 105 vermelde altaren in de Hilvarenbeekse kerken door de beneficie-

---

¹⁵⁹) F. Willocx, *L'introduction des décrets du concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, p. 34.

¹⁶⁰) De waarde van de Rijngulden verminderde tussen 1475 en 1575 ongeveer met de helft (E. Prims, *De oude geldwaarden in Bijdragen tot de Geschiedenis*, XIV, 1922, p. 78). Proveniers, die omstreeks 1500 twaalf tot vijftien gulden betaalden voor hun onderhoud, betaalden omstreeks 1540 dertig gulden en omstreeks 1575 bijna vijftig gulden (I. H. v. Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het einde der 16e eeuw*, p. 42).

houders zelf bediend, 72 van de 154 in die van Woensel en 11 van de 39 in die van Cuijk, in totaal 125 van de 298. Ook bij deze groep clerici is dus in deze tijd een verandering te bespeuren. Hierover kan men dezelfde opmerkingen maken als bij de pastoors, zonder dat onmiddellijk een antwoord kan worden gegeven op de vraag, hoe deze verandering verklaard moet worden¹⁶¹.

Men moet zich ervoor wachten de nadelen van de absentie al te zwaar te benadrukken, zeker als het een beneficiarius gold. Er waren practisch altijd plaatsvervangers, zodat het werk en de verplichte diensten gewoonlijk konden doorgaan. Wanneer een prebendehouder de inkomsten van zijn beneficie gebruikte om te studeren aan een universiteit, zoals herhaaldelijk het geval is geweest, kon zij zelfs voordelen hebben voor de Kerk en de maatschappij in het algemeen. Daarnaast kan men stellen, dat de veelvuldige afwezigheid van de clerus met name van de pastoors maar ook van de overige geestelijken in ieder geval niet bevorderlijk was voor een goed godsdienstig leven in de parochies. Het tegendeel zal verschillende keren het geval geweest zijn. Herhaaldelijk toonden de vervangende priesters zich meer bezorgd voor hun persoonlijke belangen dan voor het succes van het werk en voor de regelmatige en goede verzorging van de eredienst¹⁶².

Dat dit gebeurde, is niet geheel onbegrijpelijk. Een werk, waarin men slechts plaatsvervanger is, goed te verrichten eist een bepaalde geesteshouding, die niet iedereen bezit. Bovendien werden deze priesters soms niet goed betaald. Adriaan Raeck, die in 1560 plaatsvervangend pastoor was in Loon op Zand, ontving in dat jaar hiervoor van degene, die hij verving, vijftig gulden. Het overige, dat hij voor zijn levensonderhoud nodig had, moest komen uit bijdragen van anderen en uit bijzondere inkomsten van de parochie. De eigenlijke

---

¹⁶¹) Uit deze getallen moet men geen absolute percentages opmaken. De gegevens hiervoor zijn te onvolledig. In ieder geval is eruit te concluderen, dat het aantal afwezigen groot was. De collegiale kerken zijn in deze lijst niet opgenomen.

¹⁶²) L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, I, p. 17; J. Absil, o.c., p. 28; L. E. Halkin, o.c., p. 21, p. 70.

pastoor had zelf in het genoemde jaar 450 gulden vrij geld gebeurd voor het verpachten van de tienden in die parochie¹⁶³. Klachten over de vervanger worden in deze plaats evenwel niet vernomen. Dit was wel het geval in Helmond in 1541. Bij gelegenheid van een visitatie van de geestelijkheid door Theodoricus Hezius bleek, dat de bepalingen van verschillende fundaties hier toen niet of slecht werden onderhouden. Volgens de visitator was dit te wijten aan het „niet geringe misbruik”, dat men zijn plaatsvervangers te weinig uitkeerde. Dezen waren daarom onverschillig en laks in het nakomen van hun verplichtingen¹⁶⁴. Degene, die in Rixtel de parochiedienst waarnam, heeft waarschijnlijk ook geen groot inkomen gehad. Dit is af te leiden uit het feit, dat volgens de inwoners de aangestelde „huurlingen” soms binnen een jaar weer weg waren¹⁶⁵. Van de verzorging van die parochie kwam dan ook weinig terecht. De priester, die het zielzorgwerk moest verrichten, verbleef gewoonlijk te Helmond, waar het veiliger wonen zal zijn geweest en waar hij in de kerk misschien een bijverdienste had. Nog in 1586 werd hierover door de inwoners van dit dorp bij bisschop Crabeels geklaagd¹⁶⁶. In de zestiger jaren werd door de parochianen van Asten en Lierop een beklag ingediend bij bisschop Sonnius, dat de „huurling” van Lierop in tijd van nood zijn mensen in de steek liet¹⁶⁷.

¹⁶³) Archief Abdij van Tongerlo, Map Hilvarenbeek-Loon op Zand.

¹⁶⁴) *Bossche Bijdragen*, VIII, 1926-1927, p. 161. In Oisterwijk haperde in 1561 blijkbaar ook een en ander aan de stijlvolle en nauwkeurige viering van de jaargetijden. Daar werd in dat jaar door de aanwezige clerici overeengekomen, dat om alle twist en tweedracht voor de toekomst te vermijden voortaan iedereen bij alle jaargetijden aanwezig moest zijn. Ook zouden er geen nieuwe priesters meer worden aangenomen, die niet beloofden, dat ze binnen een jaar muziek zouden leren. Er was namelijk bijna niemand meer, die nog kon zingen (Archief Bisdom Den Bosch, Map Oisterwijk). Of deze tekortkomingen te wijten waren aan onverschilligheid van onderbetaalde vervangers dan wel aan plichtsverzuim van de beneficie-houders zelf, is niet bekend. In 1556 werden er tamelijk veel altaren door de beneficiarii zelf bediend, nl. twaalf van de twintig (G. C. A. Juten, *Consilium de Beke*, pp. 218-229).

¹⁶⁵) A. v. Sasse van Ysselt, *Oorkonden betreffende Rixtel*, pp. 114 vv.

¹⁶⁶) A. M. Frenken, *Helmond in het verleden*, I, p. 59.

¹⁶⁷) Archief Abdij van Postel, Map Asten-Lierop.

In dezelfde tijd kreeg deze bisschop van de magistraat en de pastoor van Oss te horen, dat hier op zondagen de vroegmis niet werd gelezen. De pastoor van Lithoyen, Jan Strick, moest als rector van het St. Agatha-altaar in de kerk van Oss hiervoor zorgen, maar kwam zijn verplichting niet na ¹⁶⁸.

Een contra-reformatorisch gezinde figuur als Sonnius heeft vanzelfsprekend getracht het euvel zoveel mogelijk te beperken. Hij werd hierbij geruggesteund door de bepalingen van het concilie van Trente ¹⁶⁹. In 1568 heeft hij dan ook een schrijven gezonden aan verschillende priesters van zijn diocees, die niet resideerden, en hen aangemaand persoonlijk de taak, die zij op zich hadden genomen, te gaan vervullen. De pastoor van Aalst, Leonardus Boort, werd bijvoorbeeld voor het alternatief geplaatst of resideren of binnen acht weken bedanken ¹⁷⁰.

Het privaat-leven van verschillende geestelijken in de Meierij was niet steeds verheffend, al zal het meestal niet zo erg zijn geweest als bij de priester Jan Florentii, die in 1552 in Waalwijk woonde. Deze spotte met de H. Eucharistie, was ondanks zijn priesterschap in de oorlog geweest, ging nog vaak als landsknecht gekleed, leefde in concubinaat, was aan de drank verslaafd, las nagenoeg nooit de H. Mis, bad weinig of geen brevier, had zonder informaties in te winnen een man getrouwd, die ervan verdacht werd uit een klooster te zijn weggelopen, en pleegde geweld, toen men hem wilde arresteren. De pastoor van Waalwijk had hij met represaille-maatregelen bedreigd, als deze iets over hem aan de visitatoren zou durven vertellen. Na de mislukte arrestatie-poging ontsnapt naar Gorcum, waar hij oorspronkelijk vandaan kwam, schijnt hij daar evenwel zijn plichten als priester weer normaal te hebben waargenomen ¹⁷¹.

---

¹⁶⁸) Archief Bisdom Den Bosch, Map Oss.

¹⁶⁹) J. de Jong, *Handboek der Kerkgeschiedenis* ⁴, III, p. 137.

¹⁷⁰) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., I, p. 47.

¹⁷¹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 166.

De geestelijkheid van Helmond kreeg in 1541 de vermaning van de visitator voortaan te vermijden „God te beledigen en de mensen te ergeren” door op de grote feestdagen zware maaltijden te houden. Deze moesten voortaan achterwege blijven of verplaatst worden naar andere dagen en bovendien moesten ze altijd eenvoudig en matig zijn¹⁷². Men maakte het er blijkbaar nogal bont. Onmatigheid was een ondeugd, die meer voorkwam. Voor de „compagnye” van beneficianten van de Bossche Lieve-Vrouwe-Broederschap, welke in 1540 was opgericht en tot doel had vier maal per jaar te eten en te drinken „om meerder liefden met malcanderen te onderhouden”, was in het begin reeds bepaald, dat de leden bij die gelegenheden niet meer mochten drinken dan een „mengelen wijns”. In 1554 zag men zich toch genooddaakt een bepaling in de statuten op te nemen, waarin dit punt nog eens ernstig werd benadrukt. Het overdadig gebruik van drank schijnt hier zo ingeburgerd te zijn geweest, dat men op het overtreden van deze bepaling een zware sanctie meende te moeten zetten, een boete van niet minder dan 25 stuivers, vijf maal het dagloon van een stadsarbeider in die tijd¹⁷³. Walter van der Elst, een van de drie priesters, die op het einde van het hier besproken tijdvak belast waren met de zielzorg in Den Bosch, was volgens de kanunnik Peter van Geffen ook onmatig in het drinken. Wanneer hij onder invloed van drank was, werd hij bovendien vechtlustig en grof in de mond¹⁷⁴. Hij gaf dit trouwens zelf toe, toen hij in 1574 vergiffenis vroeg aan de bisschop, met wie hij blijkbaar in onmin was geraakt¹⁷⁵. Nog in het begin van de zeventiger jaren werden in 's-Hertogenbosch drie moorden gepleegd door

¹⁷²) *Bossche Bijdragen*, VIII, 1926-1927, p. 161.

¹⁷³) *Taxandria*, XXIII, 1961, p. 188. Uit de door R. A. v. Zuylen gepubliceerde stadsrekeningen is op te maken, hoeveel een arbeider in deze tijd verdiende. Zo werden in 1552-1553 twaalf stuivers betaald aan een zekere Jan Mys, „slyckveger, dat hy met zynre karren meer dan 2 daigen den dyck deser stat toebehoerende tot Orthen gelegen, ende mits den grooten water affgeloepen wesende, weder met eerden en rossen heeft gemaickt” (o.c., I, p. 680).

¹⁷⁴) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, p. 51.

¹⁷⁵) Archief Bisdom Den Bosch, Map Oud-Archief Kapittel, Stuk 1574.

clerici. Twee hiervan waren in dronkenschap bedreven door beneficianten, de derde door een zanger van het kapittel, die misschien geen priester is geweest ¹⁷⁶.

Hoe groot het aantal concubinariï was in de Meierijse parochies, is niet makkelijk te schatten. Dát zij er waren, is zeker. Het eerste kind, dat in 1566 in de Bossche St. Jan door een predikant werd gedoopt, was het dochttertje van een priester ¹⁷⁷, ofschoon dit een man kan zijn geweest, die door de rumoerige tijd uit het lood was geslagen. De in 1556 gestorven rector van de Onze-Lieve-Vrouwekapel te Oirschot, Joost Beelaerts, had twee kinderen ¹⁷⁸. Hendrik van Esch, die in 1514 vermeld wordt als priester te Oirschot, had er vier ¹⁷⁹. De bepalingen, welke in 1561 werden opgemaakt voor de clerus van Oisterwijk, bevatten ook een artikel, dat straffen vaststelde voor hen, die publiek onwaardig leefden ¹⁸⁰. Men zal hiervoor zijn redenen hebben gehad. Johannes Mercx, priester en beneficiant in 's-Hertogenbosch, vermaakte bij zijn dood in 1553 legaten aan zijn drie nakomelingen ¹⁸¹. Een collega van hem, die in 1573 nog leefde, had twee kinderen ¹⁸². Verschillende andere beneficie-houders in deze stad stonden in 1568 op dit punt onder verdenking ¹⁸³. In 1523 werden in Berlicum, Someren, Waalre, Den Bosch, St. Michiels Gestel, Goirle en Tilburg priesters gestraft wegens incontinentie ¹⁸⁴. In 1534 was dit het geval met priesters in Beerse, Hoge Mierde, Bladel, Waalwijk, Gestel en Asten ¹⁸⁵, in 1537 in Tilburg,

---

¹⁷⁶) Archief Bisdom Den Bosch, Map Oud-Archief Kapittel, Stukken 1574-1575.

¹⁷⁷) P. Cuypers van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant Septentrional*, p. 394.

¹⁷⁸) *Taxandria*, IX, 1902, p. 60.

¹⁷⁹) P. N. Panken en A. F. O. v. Sasse van Ysselt, *Beschrijving van Bergeik*, p. 215.

¹⁸⁰) Archief Bisdom Den Bosch, Map Oisterwijk.

¹⁸¹) *Taxandria*, XXIII, 1916, p. 285.

¹⁸²) A. F. O. v. Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, II, p. 560.

¹⁸³) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc. (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, passim.

¹⁸⁴) Archief Bisdom Luik, no I 154.

¹⁸⁵) Archief Bisdom Luik, no D III 31.

Oisterwijk, Riethoven en St. Oedenrode¹⁸⁶ en in 1538 in Lommel, Den Bosch, Goirle en Helvoirt¹⁸⁷.

Van de 48 priesters, die te Tilburg worden vermeld in de eerste zestig jaren van de zestiende eeuw, hadden er veertien kinderen, enigen zelfs bij meerdere vrouwen¹⁸⁸. Dit is iets meer dan 29 procent. Een conclusie hieruit te willen trekken, zeker voor de gehele Meierij, is niet verantwoord. Het tijdvak van zestig jaren is te ruim daarvoor, het informatieterrein te beperkt. Niet onwaarschijnlijk is het gemiddelde percentage lager geweest vooral op het einde van de besproken periode. Immers uit de verslagen van de visitatie, die in 1571 werd gehouden in het land van Heusden en Altena, blijkt, dat in deze streek ruim zestien procent van de geestelijken zich aan concubinaat had schuldig gemaakt. Verschillenden van hen hadden de vrouw, met wie zij samenleefden, toen ook reeds weggezonden¹⁸⁹. Dit gebied nu, dat grensde aan de noord-westrand van de Meierij, was dat gedeelte van het Bossche bisdom, waarover in 1567 te Brussel ernstige klachten waren binnen gekomen, als zou er de geestelijkheid het meest losbandig leven¹⁹⁰.

Het leven in concubinaat heeft zeker nergens goedkeuring gevonden. Men beschouwde het als een euvel, vaak als een ernstig euvel zelfs. Herhaaldelijk werd in de stichtings-oorkonden van fundaties bepaald, dat de diensten moesten worden verricht door priesters van onbesproken en eerbaar gedrag. De stichters wilden het niet op hun verantwoording nemen, te „alimenteren tot haerder verdoemenisse” door deze priesters geld te laten verdienen, waarmee zij hun slecht leven zouden kunnen voortzetten¹⁹¹. De reeds genoemde Bossche vice-cureit, Walter van der Elst, gaf in 1574 toe,

¹⁸⁶) Archief Bisdom Luik, no I 152.

¹⁸⁷) Archief Bisdom Luik, no I 151.

¹⁸⁸) P. C. Boeren, *Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg vóór 1600* in *Van Heildorp tot Industriestad*, pp. 95 vv.

¹⁸⁹) Th. Goossens, *Kerk- en kloostervisitaties etc. (Bossche Bijdragen, III, 1919-1920)*, p. 214.

¹⁹⁰) *Land van mijn hart* (Erebundel opgedragen aan mgr. dr. Th. Goossens), p. 22.

¹⁹¹) Archief Bisdom Den Bosch, Map Rosmalen, Stichtingsacte van een Missa dominicalis et matutinalis, 1554; Map Heeze, Stichting van een fundatie in 1565.

dat hij ergernis had gegeven door dronkenschap, twistzoekerij en tekort aan eerbied ten opzichte van de sacramenten, maar de beschuldiging van incontinentie wees hij pertinent van de hand¹⁹². Een dermate zware straf als men in de tegenwoordige tijd verwacht voor een priester, die in deze materie een misstap heeft begaan, kende men echter niet. Het mandement voor het Luikse diocees van 2 november 1548 zei wel, dat onder alle misdaden schaamteloze omgang met vrouwen de clerici het meest onteerde en onwaardig maakte voor hun taak¹⁹³, maar volgens de instructies voor de officiales foranei van dit bisdom van omstreeks 1555 was men toch betrekkelijk lankmoedig jegens de concubinarii¹⁹⁴. De magistraatsleden van Zevenbergen waren het in 1571 onderling niet eens, of de pastoor van die plaats kinderen had of niet. Zij, die het bevestigden, verschilden toch ook weer van mening over het feit, of hij ze van zijn toenmalige huishoudster had of van een vorige¹⁹⁵. Dit geeft enigermate aan, dat de parochianen het minder eerbare gedrag van de pastoor niet als een ernstig schokkende gebeurtenis hebben ervaren. Mede is dit verklaarbaar uit de tijdsmentaliteit, die verre van preuts was. De vrij talrijke bastaarden van adellijke en niet-adellijke families kwamen vaak openlijk en blijkbaar zonder veel schaamte voor hun afkomst uit. De spreuken, waaronder men officieel loten kocht van de in 1521-1522 door de stad 's-Hertogenbosch georganiseerde loterij, waren dikwijls voor onze begrippen zeer onkies¹⁹⁶.

Ook voor deze streken zijn er geen aanwijzingen, dat afkeer van clerici, die leefden als gehuwde mannen, een voedingsbodem is geworden voor op de Reformatie gerichte sympathieën. Dan had men zich trouwens reeds veel eerder van de oude religie kunnen afwenden. Immers ook in de voorafgaande perioden vindt men con-

¹⁹²) Archief Bisdom Den Bosch, Map Oud-Archief Kapittel, Stuk 1574.

¹⁹³) L. E. Halkin, *Histoire religieuse etc.*, p. 403, Bijl. XXI.

¹⁹⁴) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, pp. 278 v.

¹⁹⁵) Th. Goossens, *Kerk- en kloostervisitaties etc.* (*Bossche Bijdragen*, IV, 1921-1922), pp. 141 vv. Zevenbergen behoorde niet tot de Meierij maar wel tot het Bossche diocees.

¹⁹⁶) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 363.

cubinaat. Helmond bijvoorbeeld schijnt tussen omstreeks 1350 en 1468 nagenoeg niets anders dan „gehuwde” pastoors te hebben gekend¹⁸⁷. Van de veertien pastoors, die in Tilburg worden genoemd in de vijftiende eeuw, hadden er minstens vier kinderen¹⁸⁸. Wel kan het steeds meer herhaald en intenser hameren door overheidsinstanties op deze wantoestand ertoe hebben bijgedragen de achting te doen dalen voor de clerus, waarvan een gedeelte zich duidelijk misdroeg. Hierdoor kan zijn invloed zijn verzwakt.

Ernstiger schijnt over het algemeen de verhouding tussen geestelijkheid en volk gestoord te zijn geweest, waar deze zich geldzuchtig toonde of al dan niet met reden geacht werd geldzuchtig te zijn en haar functie tot eigen voordeel uit te buiten. De voortdurende en soms felle strijd tussen het kapittel in 's-Hertogenbosch en de stads-overheid gedurende de zestiende eeuw om de vrijheid van belastingen, zal bevruchtend hebben gewerkt op de anticlericale gevoelens van de bevolking zeker in die tijd van toenemende verarming. Ook in Eindhoven hebben tegenstellingen bestaan tussen het kapittel en de stadsregering over financiële kwesties, die dezelfde gevolgen kunnen hebben gehad. Tijdens de kapittelvisitatie van 1568 verweet de kanunnik Peter van Geffen tegenover de bisschop de Bossche kapelaans, dat zij zich ijveriger toonden in het opmaken van testamenten dan in de zuiver kerkelijke bedieningen¹⁸⁹. Dit wijst erop, dat deze heren inderdaad niet geheel afkerig waren van geldzaken, al moet men het oordeel van deze kanunnik met zekere voorzichtigheid bezien. Als geestverwant en vertrouwensman van Sonnius heeft hij misschien een erg kritisch oog gehad. Er waren echter wel degelijk grieven in deze materie onder het volk. In juli 1566, dus nog vóór de beeldenstorm, merkte de Bosschenaar Reynier Everswijn op: „Het en zal hier niet dogen zoo lange die

¹⁸⁷) *Taxandria*, XXXVI, 1929, pp. 63 v.; *Bossche Bijdragen*, IX, 1928-1929, pp. 213 v.

¹⁸⁸) P. C. Boeren, *Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg vóór 1600* in *Van Heildorp tot Industriestad*, pp. 95 vv.

¹⁸⁹) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc.* (*Bossche Bijdragen*, XXV, 1960-1961), p. 51.

coopmanschap in den kercke blyft”²⁰⁰. Ook zijn uitlating moet met de nodige reserve worden gezien, aangezien hij een van de vooraanstaande sectarissen in de stad was en zeker niet objectief zal hebben geoordeeld over de oude religie en haar bedienaars. Het is evenwel opmerkelijk, dat hij „die coopmanschap” juist naar voren schoof en niet een godsdienstig geschilpunt. Hij zal hebben begrepen, dat het volk daar meer door werd aangesproken dan door het andere. De bekende parodie op het Onze Vader, welke bij Sonnius’ intocht in zijn zetelstad Den Bosch in 1562 daar circuleerde „onder die gemeyne man”, is ook eerder een uiting te noemen van „economisch anticlericalisme” dan van een principieel calvinistische afkeer van het bisschopsambt en zijn bekleder. Afgezien nog van de vraag, of een rechtgeaard volgeling van Calvijn ertoe zou kunnen komen het Gebed des Heren te misbruiken voor een parodie, wijst de volgende passage in die richting:

„Ghy eedt hyden ons dagelicxs broot,
Ons wyffs ende kynderen hebbent groot noot.
O Heer, ghy, die daer inden hemel zyt,
Maeckt ons doch desen bisscop met zyn insettinge quyt;
En laet ons in egeen becoringhe vallen,
Maer verlost ons vande geschoren allen.”

Geen verwijzing dus naar inquisitie, gewetensdwang, brandstapel of afgodische beeldendienst maar zinspeling op het parasiteren van de geestelijken op het gewone volk²⁰¹.

Voor het katholieke geloofsleven in een parochie kon het fataal zijn, als de verantwoordelijke priester of een andere aanwezige clericus bewust of uit onkunde protestantiseerde. De reeds vaker genoemde Bossche vice-cureit Walter van der Elst verklaarde in 1568 tegenover bisschop Sonnius, dat het toelaten van priesters, die verdacht waren van ketterij, tot de zielzorg de oorzaak was van de achteruitgang van het geloofsleven. Dergelijke figuren waren ook onder de

²⁰⁰) P. Cuypers van Velthoven, *Documents etc.*, p. 368.

²⁰¹) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 262.

Meerijse clerici te vinden. De vlaskoper Goert, die in 1566 in 's-Hertogenbosch optrad als predikant, was vicarius van Orthen geweest²⁰². De man is misschien te vereenzelvigen met Goeyen van Woensel, die tijdens de beeldenstorm in deze stad als predikant het volk ophitste tegen het klooster van de Dominicanen hier. Deze was namelijk pastoor geweest in het termijng gebied van deze paters. Hij had met hen nog een en ander te vereffenen, omdat hij, zoals hij zelf zei, destijds door hen was vervolgd²⁰³. In dit geval had men dus blijkbaar op tijd ingegrepen, voordat een hele gemeenschap slachtoffer werd van de aberraties van één man.

De hiervóór reeds genoemde priester Jan Florentii te Waalwijk, die men in 1552 had trachten te arresteren, was behalve een vreemd individu ook nog een man, die onder verdenking stond van ketterij, „besunder van der secten van den Zwinglianen, nijets nijet houdende van den heijligen Sacramenten”. Tijdens de ziekte van zijn concubine had hij geweigerd haar te communie te laten gaan „seggende dat hij met dat goeken nijet te doene en hadde, denoterende het heijlich Corpus Domini”. Doelend op de Eucharistie had hij de opmerking geplaatst, dat God in de hemel was en daar niet uit kwam om zich door zondige mensen te laten bewerken. In een gezelschap had hij eens een stukje wit leer omhoog gehouden en gezegd: „Goeken, goeken wat condy maken”, al verontschuldigde hij zich later „dat hys maer vuyt genoechten en hadde gedaen”²⁰⁴. Geen van de drie Bossche vice-cureiten kreeg in 1568 een eervolle vermelding voor zijn ijver. Zij hoorden te weinig biecht, omringden het H. Sacrament niet met de nodige eerbied en waren nalatig in het bedienen van de zieken. Dit behoeven op zich genomen geen uitingen van minder orthodoxe neigingen te zijn geweest. Zij kunnen een gevolg geweest zijn van laksheid en nonchalance. Een van hen evenwel, een zekere Petrus, had bovendien vóór 1566 op verdachte

²⁰²) P. Cuypers van Velthoven, *Documents etc.*, pp. 302 v.

²⁰³) G. A. Meyer, *Chronicon conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum auctore P. Jacobo Brouwer*, p. 195.

²⁰⁴) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 166.

wijze gepreekt, de ceremoniën bij het toedienen van de sacramenten slecht onderhouden vooral bij het H. Oliesel, het zielboek niet meer voorgelezen, het offer voor de gestorvenen niet meer aanbevolen en meer dergelijke dingen. In 1568 bleek hij overigens weer van zijn dwaalwegen te zijn teruggekeerd. Toen werd van hem getuigd, dat hij een goed verdediger van de oude religie was²⁰⁵.

In Eindhoven was de toestand in dezen bijzonder slecht. Het kanunniken-college, waartoe ook de pastoor behoorde, stond gedurende nagenoeg de gehele hier besproken tijd onder verdenking protestantiserende leden te hebben. Pastoor Godfried van Ytter toonde zich zo'n voorstander van de nieuwe ideeën, dat in 1538 door de keizer een arrestatiebevel tegen hem werd uitgevaardigd. Dit kon niet worden uitgevoerd, omdat het volk van de stad hiertegen in verzet kwam, terwijl het stadsbestuur hem de hand boven het hoofd hield. Bij een nieuwe poging om hem gevangen te nemen twee jaar later wist hij te ontsnappen. Hij weigerde ook zich te komen verantwoorden voor de bisschop van Luik, die voor dit doel naar deze stad schijnt te zijn gekomen²⁰⁶.

Degene, die in de daarop volgende jaren althans enige tijd pastoor van Eindhoven schijnt geweest te zijn, Gerard Jansenius, werd in 1568 gepasseerd door Philips II, toen deze Nicolaas van der Ameyden tot kapitteldeken benoemde, ofschoon de eerstgenoemde door de kanunniken reeds in die functie was gekozen. Of dit was op grond van een minder rechtzinnige overtuiging bij deze man, is niet te zeggen. Waarschijnlijk niet. Toen Alva na de dood van Godfried van Bergen de keuze van een nieuwe kapitteldeken opschortte en Sonnius inlichtingen vroeg, stond Gerard Jansenius op de lijst van kandidaten, die hij indiende²⁰⁷. Het schijnt dus, dat de bisschop

---

²⁰⁵) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc.* (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961), p. 51, p. 68.

²⁰⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136; Stedelijk Archief Eindhoven, ds. 50, st. 12; L. G. A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, I, pp. 99 v.

²⁰⁷) Archief Bisdom Den Bosch, Map Eindhoven; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136.

tegen zijn keuze geen bezwaar heeft gemaakt, zodat men mag veronderstellen, dat op zijn geloofstrouw niets viel aan te merken. In 1566 had de stad in ieder geval een pastoor, die met de nieuwe richting meeging en daarom door Sonnius werd veroordeeld ²⁰⁸.

Het kan niet worden bewezen, of de Heren van Eindhoven, aan wie twee derde van het benoemingsrecht van de kapittelleden toekwam ²⁰⁹, doelbewust van dit recht gebruik hebben gemaakt, om de nieuwe leer in hun gebied te verbreiden ²¹⁰. De trainerende handelwijze van de gravin van Buren, Vrouwe van Eindhoven, bij gelegenheid van de poging in 1540 om de pastoor Godfried van Ytter te arresteren, laadt wel de verdenking op haar, dat zij heeft meegewerkt om de ontsnapping van deze verdachte priester mogelijk te maken. Toen de keizerlijke commissarissen zich bij haar vervoegden, heeft zij hen eerst een tijdlang laten wachten en zei daarna, dat de zaak haar niet aanging maar haar zoon, die afwezig was. De magistraat, die eveneens bij haar was bijeengekomen, weigerde evenwel een beslissing te nemen buiten de gravin om. Na een lang onderhoud, tijdens welk zij eens is weggelopen, heeft zij tenslotte verklaard, dat de kwestie een aangelegenheid van het stadsbestuur was. Godfried van Ytter, die naar de commissarissen hadden vernomen, bij hun aankomst nog in de stad was, bleek verdwenen te zijn, toen men na hiervoor toestemming van de magistraat te hebben verkregen tenslotte tot de arrestatie wilde overgaan ²¹¹.

Ondanks alle tekortkomingen, die in het voorafgaande zijn geconstateerd, kan ongetwijfeld worden gesteld, dat het overgrote deel van de Meierijse clerus zich in de zestiende eeuw heeft gedragen op een wijze, die van niet slecht of behoorlijk tot zeer goed te kwalificeren is geweest. In 1565 had bisschop Sonnius volgens zijn eigen

---

²⁰⁸) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, p. 84.

²⁰⁹) L. G. A. Houben, *o.c.*, I, p. 386. Bijl. II.

²¹⁰) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, III, p. 552.

²¹¹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136.

woorden geen reden tot klagen over de geestelijkheid van zijn diocees. Al verklaarde de aartsdiaken van Kempenland in diezelfde tijd pessimistisch, dat de pastoor van Duizel, Petrus van Esch, een geschikte figuur was zoals er toen nog maar weinigen werden gevonden ²¹², de woorden van de bisschop wegen zwaarder. Hij was juist op visitatie geweest en kende zijn clerus beter dan de aartsdiaken. Er bleek ook geen antipathie tegen de bisschop te bestaan, want hij roemde de gulheid, waarmee de priesters, die hij had bezocht, hem hadden ontvangen. Ook toonde hij zich tevreden over hun opkomst naar Den Bosch op 23 oktober van dat jaar, om er de besluiten van het concilie van Trente te horen afkondigen. Bijna alle landdekens waren daarbij tegenwoordig en zo goed als alle pastoors, zelfs die van de meest verwijderde grensplaatsen. Geen enkele was weggebleven zonder een deugdelijk en eerbiedig excuus ²¹³. Op 12 mei 1566 sprak hij opnieuw zijn waardering uit over de pastoors van de diverse dekenaten. Ze waren bijna allemaal gehoorzaam verschenen, wanneer hij ze opriep voor de dekenale synoden ²¹⁴.

Behalve deze bisschoppelijke getuigenissen zijn er ook diverse aanwijzingen over het leven van verschillende priesters uit de gehele periode, waaruit blijkt, dat de goede geest nog sterk leefde. De pastoor van Haren, Petrus Janssens, werd 16 april 1572 gepijnigd en vermoord door enige rampokkers. Hij had hun al zijn bezit als losprijs aangeboden, maar zij verklaarden behalve buit ook „papenbloet” te zoeken ²¹⁵. Het vasthouden aan zijn priester-zijn was hem dus blijkbaar dierbaarder dan het behouden van zijn leven. Op 4 februari 1574 werd te Oisterwijk een priester opgehangen door een bende geuzen. Dit was op de eerste plaats bedoeld als een afschrikwekkend voorbeeld om vijftien andere gevangenen een losprijs af te dwin-

---

²¹²) Archief Abdij van Tongerlo, Map Riel-Duizel.

²¹³) P. F. X. de Ram, *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum Epistolae*, pp. 93 vv.

²¹⁴) P. F. X. de Ram, o.c., p. 98.

²¹⁵) H. v. Alfen, *Kroniek eener kloosterzuster van het voormalige Bossche klooster „Mariënborg” over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575*, p. 33.

gen²¹⁶. Gezien de mentaliteit van dit volk is het echter niet onmogelijk, dat hij juist werd uitgekozen, omdat hij priester was, welke staat hij dan niet heeft willen verloochenen. Henricus Willibrordus, die in de zestiger jaren van deze eeuw pastoor was in Waalwijk, schijnt, nadat hij met geweld uit zijn pastorie was verdreven, desondanks niet te zijn gevlucht maar te zijn doorgegaan met het uitoefenen van zijn taak als zielzorger²¹⁷. De pastoor, die in 1552 in Heeswijk in functie was, de Norbertijn van de abdij van Berne Adrianus van Loon, werd door zijn confraters en de abdijsknecht een goed religieus genoemd²¹⁸. Otto van Boetselaer was pastoor van Berlicum, toen hij in 1546 abt-coadjutor van Berne werd. Zijn confraters en de keizerlijke commissarissen, die de abtskeuze leidden, kwalificeerden hem als een eerlijke, goed onderlegde, strenge en tevens zachtmoedige man²¹⁹.

Verscheidende reguliere pastoors uit de Meierij zijn abt van hun abdijen geworden. De voorganger van de genoemde Otto van Boetselaer in het abbatiaat, Coenraad van Malsen, was ook zijn voorganger geweest als pastoor van Berlicum. De pastoor van Helvoirt, Petrus Was, werd in 1527 abt van de St. Geertrui-abdij te Leuven. Johannes van der Linden, die van 1563 tot 1569 deze parochie bediende, werd eveneens abt van deze abdij. In 1538 was hier tot abt gekozen de pastoor van Oisterwijk, Philips van Hosden. Hieronymus Smits, die tussen 1540 en 1543 pastoor was van Hoge Mierde, werd abt van de abdij van Averbode²²⁰. De nauwgezetheid, waarmee de keizerlijke commissarissen blijkens hun verslagen te werk gingen, wanneer zij de keuze van kloosteroversten voorzaten, geeft grond aan de veronderstelling, dat degenen, die tot abt werden gekozen,

²¹⁶) M. Pinkhof, *Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1567 (Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, XL, 1919)*, p. 136.

²¹⁷) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 874.

²¹⁸) J. Kleijntjens, *De abtskeuze van Th. Spierinck in Berne, 1552 (Taxandria, XLI, 1934)*, p. 188.

²¹⁹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 131; *Bossche Bijdragen*, XIII, 1935-1936, p. 239.

²²⁰) L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 253, IV, p. 145, V, p. 387, IV, p. 633.

tot de betere religieuzen hebben behoord van hun respectievelijke abdijen ²²¹.

Ofschoon men in het algemeen de reguliere pastoors op één lijn kan stellen met de seculiere, toch moet men erbij bedenken, dat zij een sterkere contrôle konden hebben dan hun collega's. Als religieuzen waren zij immers ook verantwoording verschuldigd aan hun kloosteroversten. De geest van het klooster, waaruit zij afkomstig waren, zal eveneens zijn invloed hebben doen gelden op hun gedrag en hun werk in de parochies.

De religieuze sfeer in die abdijen, welke de meeste priesters in de Meierij werkzaam hadden, was blijkbaar niet slecht in de zestiende eeuw. In 1505 en eveneens in 1510 en in 1529 constateerden de visitatoren van de abdij van Tongerlo, dat het klooster zowel in wereldlijk als in geestelijk opzicht goed werd bestuurd ²²². Ook over het leven in de abdij van Floreffe rond het midden van de eeuw waren de getuigenissen gunstig ²²³. De Praemonstratenser-oversten hadden in het begin van de eeuw hun macht over hun onderdanen op de pastorieën aanzienlijk versterkt. In 1512 kregen zij van paus Julius II het recht, om geheel naar eigen inzicht dezen, als zij het nodig oordeelden, door anderen te vervangen. In 1519 werd hieraan de keizerlijke goedkeuring gegeven. De abten van deze orde hadden het nodig geacht dit privilege te vragen, „om te eviteren diversche delicten, abuysen ende obeditientien byden voors. religieusen namaels als zy tot zulcken prochie kercken gepresenteert ende geprovideert zyn geweest in groote scandalisatie vanden orde ende anderen ge-

---

²²¹) In 1515 werd aan Karel van Habsburg, de latere keizer, door paus Leo X grote invloed gegeven op de abtskeuze in de Nederlandse kloosters (*Bossche Bijdragen*, XXV, 1960-1961, p. 90). Zie voorts J. Kleijntjens, *De abtskeuze etc. (Taxandria*, XLI, 1934), pp. 156 vv., pp. 183 vv.

²²²) Archief Abdij van Tongerlo, Map Relicta Visitationum; H. v. Velthoven, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, I, p. 122.

²²³) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 160, visitatie 1552. Hier wordt gezegd: „Ilz ons tenez relegieuze vie et esté de bonne conversation, ayans gardez les reigles et statutz de l'ordre sans avoir esté de quelque dissolut gouvernement”.

committeerd" ²²⁴. Figuren als Rutger van Holten, die als eerste Norbertijn metterdaad in Tilburg woonde tussen 1502 en 1527 en die minstens twee kinderen heeft gehad, zullen de aanleiding zijn geweest tot deze maatregel ²²⁵. Men heeft dit recht blijkbaar geen dode letter laten worden. In juli 1544 riepen de Norbertijnse abten de hulp van de keizer in tegen enige onderdanen, van wie de standplaats niet werd vermeld maar die weigerden ondanks het bevel van hun oversten naar hun klooster terug te keren ²²⁶. Men eiste van de nieuw benoemde pastoors ook een eed, zoals de pastoor van Oostelbeers in 1548 bij zijn aanstelling moest afleggen. Hierin beloofde hij de goederen van de hem toevertrouwde kerk goed te beheren, zelf een goed religieus te blijven en onmiddellijk te gehoorzamen, indien hij door zijn overste uit zijn parochie zou worden teruggeroepen. De abt wilde er op deze manier voor zorgen, zoals hij in de aanhef van het stuk verklaarde, dat de parochie een goede pastoor zou krijgen, die de gelovigen goed zou onderrichten in de Christelijke leer. Tevens wilde hij hem zelf beschermen tegen een te grote vrijheid van leven ²²⁷. Deze maatregelen zijn ongetwijfeld voor de pastoors van deze orde een steun en stimulering geweest hun werk goed te verrichten. Bij de abtskeuze in de abdij van Tongerlo in 1560 werd dan ook van de pastoor van Duizel gezegd, dat hij goed was in geestelijke en tijdelijke aangelegenheden en dat hij voor zijn preken en het toedienen van de sacramenten alle lof verdiende. Dergelijke opmerkingen werden ook gemaakt over zijn confraters, die pastoor waren van Diessen, Drunen, Moergestel en Waalwijk ²²⁸.

Ook over de priesters, die in Den Bosch werkzaam waren, worden positieve geluiden vernomen. Gedurende de epidemie van de zogenaamde zwetende ziekte te 's-Hertogenbosch in 1529 waren de

---

²²⁴) Archief Abdij van Tongerlo, Map De Pastoratu III.

²²⁵) P. C. Boeren, *Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg*, in *Van Heidorp tot Industriestad*, p. 95.

²²⁶) Algemeen Rijksarchief Brussel, Papiers d'Etat et de l'Audience, Lettres Missives, 1658/2.

²²⁷) Archief Abdij van Tongerlo, Map Haren-Oostelbeers, Map De Pastoratu III.

²²⁸) Archief Abdij van Tongerlo, Map Electiones Abbatum.

kapelaans van de St. Jan en die van het Groot-Ziekengasthuis en het Begijnhof voortdurend in de weer om de zieken te bedienen. Bij de pest van 1531 stierven twee vice-cureiten aan deze ziekte, misschien als slachtoffer van hun plicht²²⁹. De vice-cureit Walter van der Elst in Den Bosch vestigde er in zijn zelfverdediging van 1574 de aandacht op, dat hij tijdens de troebelen, toen de rebellen meester waren in de stad, zich standvastig had gedragen, het H. Sacrament naar de zieken was blijven brengen, kinderen had gedoopt en zich in het openbaar tegen de ketterij had gekeerd²³⁰. Dit bewijs voor zijn goed gedrag verliest wel aan kracht, juist omdat het een zelfverdediging was, maar als er helemaal niets van waar zou zijn geweest, had hij deze punten niet naar voren durven brengen. Bovendien was deze man in 1568 met concrete plannen bij bisschop Sonnius gekomen, om het godsdienstig leven in de stad te saneren²³¹. Hieruit blijkt toch wel, dat hij in zijn werk geïnteresseerd was.

Een bewijs voor de stelling, dat de grote meerderheid van de clerus niet slecht genoemd mocht worden, is ook te vinden in de verslagen van de visitatie, welke in 1571 onder supervisie van bisschop Metsius plaats had in de Langstraat en in het Land van Heusden en Altena. Van de ongeveer zeventig priesters, die in dit gebied, dat onmiddellijk grensde aan de Meierij, in functie waren, kregen er veertien een uitdrukkelijke vermelding, dat zij hun werk goed deden. Een twintigtal gedroeg zich minder fraai. Zij leefden in concubinaat of dronken en speelden te veel of waren ruziezoekende mannen. Van de overigen, een goede 35 dus, kan men aannemen, dat zij, zo zij dan geen krachtfiguren waren, zich toch behoorlijk gedroegen en minstens geen aanstoot gaven. Dit geeft een aantal van ongeveer vijftig goede of betrekkelijk goede priesters op een totaal van zeventig, ruim zeventig procent²³². En dit was nog wel het

---

²²⁹) J. H. v. Heurn, o.c., I, p. 468, p. 474.

²³⁰) Archief Bisdome Den Bosch, Map Oud-Archief Kapittel, Stuk 1574.

²³¹) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc.* (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961), p. 71.

²³²) Th. Goossens, *Kerk- en kloostervisitaties etc.* (Bossche Bijdragen, III, 1919-1920, pp. 212-252; IV, 1920-1921, pp. 120-153; V, 1921-1922, pp. 134-168), *passim*.

gebied, waarvan de geestelijkheid de naam had, zoals reeds eerder werd gezegd, de minst gedisciplineerde te zijn van het gehele Bossche diocees²³³.

Er zijn aanwijzingen, dat de sympathie van de bevolking voor de geestelijkheid in de zestiende eeuw niet altijd groot is geweest. De pastoor van Duizel verklaarde in 1565/66, dat „deur die loependen tyt ende diverseteyt van opinye inden religien daffectie ende devotie vanden menschen totten geestelyken staetes zeer gediverteert ende deen volgende dandere by consequentie de extraordinaris emolumenten ende innecomen over die helft vermindert ende gediminueert”²³⁴. Met name in 's-Hertogenbosch ontmoet men uitingen van anticlericalisme. Wanneer in 1547 de Bossche Minderbroeder Aalbrecht van Kampen felle predikaties houdt tegen de stadsclerus, die hij allerlei ondeugden verwijt, vindt hij blijkbaar veel sympathie bij de magistraat en de bevolking. De burgerlijke overheid tracht hem dan zelfs in bescherming te nemen tegen de beschuldigingen van onrechtzinnigheid, welke vooral door het St. Janskapittel tegen hem worden ingebracht, om hem uit de stad te doen verdwijnen²³⁵. De voortdurende strijd in deze eeuw tegen de economische voorrechten van de clericale stand, welke door deze krampachtig werden verdedigd, zal van invloed zijn geweest op een dergelijke houding, zoals reeds eerder werd opgemerkt. Telkens opnieuw werd in de vergaderingen van de Bossche overheid vooral door het derde lid erop gewezen, dat de geestelijkheid moest meebetalen in de belastingen van de stad²³⁶. Op 20 december 1554 vroeg de magistraat de keizer toestemming tot het nemen van dwangmaatregelen tegen de clerus, om deze ertoe te brengen zijn bijdrage te leveren voor de tiende en

---

²³³) *Land van mijn hart* (Erebundel opgedragen aan mgr. dr. Th. Goossens), p. 22.

²³⁴) Archief Abdij van Tongerlo, Map Riel-Duizel.

²³⁵) J. H. v. Heurn, *o.c.*, I, pp. 521 vv.

²³⁶) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de stadsregering 1552-1556, *passim*; Diverse stukken 1544-1568, Stuk 1548; collectie aanwinsten no 8275a, Besoignes ter Staten van Brabant en ter Generale Staten, 1536-1599, Bespreking Augustus 1555.

twintigste penning van alle wereldlijke en niet-geamortiseerde goederen binnen de stad en haar vrijdom²³⁷. In de onrustige tijd van de zestiger jaren, toen de gemoederen onder invloed van nog andere factoren sterk waren verhit, zullen uitingen van antipathie feller zijn geweest en vaker zijn voorgekomen.

Daarnaast zal de jurisdictie-strijd tussen de bisschop van het nieuw opgerichte diocees en de dignitarissen van het bisdom Luik het prestige van de kerkelijke overheid en van haar vertegenwoordigers in de parochies geen goed hebben gedaan. Dezen konden zich met de gebiedsafstand niet verzoenen en bleven op vaak onkiese wijze met pamfletten, bandreigementen, het confisqueren van beneficie-vruchten en andere activiteiten ageren tegen Sonnius en wie hem gehoorzaamden²³⁸. Ook de constante wrijving tussen de bisschop en het kapittel van de stad met zijn aanhang heeft het respect voor de clerus misschien doen afnemen.

Tot nu toe is echter niet gebleken, dat het aanzien van de geestelijkheid aanmerkelijk is gedaald in deze tijd. De gehele eeuw door moeten de priestercandidaten in betrekkelijk groot getal zich hebben gemeld, om de talrijke posten in de verschillende kerken en kapellen bezet te kunnen houden. Werkelijke klachten over een achteruitgang van het aantal priesters zijn immers niet bekend ook niet van de eerste bisschoppen, die toch vrij gauw de inventaris hebben opge maakt van het nieuwe diocees²³⁹. Onder de namen van hen, die in de tweede helft van de eeuw priester waren, vindt men er verschillende van vooraanstaande families. Bij het tot stand komen van verzoeningen tussen personen of groepen, die met elkaar in conflict waren gekomen vanwege een moord of een ander ernstig misdrijf,

---

²³⁷) Algemeen Rijksarchief Brussel, Papiers d'Etat et de l'Audience, Lettres Missives, 1651/3.

²³⁸) P. F. X. de Ram, o.c., pp. 98 vv.; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 267.

²³⁹) De reeds genoemde opmerking van degenen, die in 1550 het kapittel van Hilvarenbeek visiteerden (zie noot 149), is eigenlijk de enige aanwijzing, dat er althans daar geen overvloed aan priesters was op dat moment. Een algemene grote teruggang had waarschijnlijk meer reacties los doen komen.

werd bijna altijd gebruik gemaakt van de bemiddeling van de parochie-geestelijkheid, zoals uit de tekst van diverse zoenbrieven blijkt²⁴⁰. Dit wijst erop, dat de clerus een bepaalde erkende positie in de samenleving bleef bekleden.

---

²⁴⁰) O.a. J. Cunen, *Geschiedenis van Oss*, p. 139; *Taxandria*, XXIV, 1917, p. 214.

HOOFDSTUK II

DE KAPITTELS

In de clericale gemeenschap van de westerse Christenheid vormden de talrijke kapittels een wereld op zich. Met diverse privileges begiftigd in de loop van de eeuwen waren ze feitelijk geworden tot kerkelijke immuniteiten, waarop de macht van de bisschoppen nagenoeg geen vat meer kon krijgen. Vooral in het Luikse diocees, dat binnen zijn grenzen niet minder dan 73 collegiale kerken telde, is het kanunnikendom een machtig instituut geworden¹. De pogingen, die bij herhaling door bisschop Erard van de Marck werden ondernomen, om de autonomie van deze heren te doorbreken, leden telkens schipbreuk tegen de hardnekkigheid, waarmee de kapittels hun eenmaal verworven rechten en vrijheden verdedigden. Deze houding van afweer werd gehandhaafd tegenover de bisschoppen, die na 1559 in de nieuw opgerichte diocesen de leiding in handen namen, door de in deze bestuursgebieden gevestigde kanunniken-colleges. Men hield dit zelfs nog vol, nadat het concilie van Trente de exemptie van alle collegiale kerken had vernietigd en deze had onderworpen aan het bisschoppelijk visitatierecht².

De Meierij telde in de zestiende eeuw zes kapittelkerken. De oudste waren die van Hilvarenbeek, St. Oedenrode en Oirschot. De stichtingsdata van deze colleges zijn niet bekend, maar zij moeten ver terug in de Middeleeuwen liggen³. Het St. Janskapittel te 's-Hertogenbosch werd gesticht in 1366, het kapittel van Eindhoven

---

¹) L. E. Halkin, *Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège*, p. 187; Idem, *Le Cardinal de la Marck, Prince-Evêque de Liège*, p. 37.

²) A. Pasture, *La Restauration religieuse aux Pays-Bas Catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1596-1633)*, p. 243; F. Willocx, *L'Introduction des décrets du concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, p. 49.

³) A. M. Frenken, *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, St. Oedenrode en Oirschot*, p. 5.

in 1399, terwijl in 1493 het kapittel in de St. Petruskerk te Bostel werd gesticht. Een zevende collegiale kerk, waarvan het stichtingsjaar eveneens diep in de Middeleeuwen moet hebben gelegen, heeft in het thans tot Gelderland behorende dorp Alem gestaan. Dit kapittel is echter zeker reeds in de vijftiende eeuw verdwenen, misschien doordat de goederen werden geabsorbeerd door de Zuid-Nederlandse abdij van St. Truyen⁴.

Behalve deze colleges waren er in de Meierij nog verschillende andere kerken, waaraan grotere of kleinere groepen van clerici verbonden waren met de verplichting om op bepaalde dagen en hier en daar ook dagelijks het koorofficie te verrichten of een gedeelte daarvan. In Bergeijk was in 1529 door een niet nader aangegeven persoon een fundatie gesticht voor vier priesters, die uit het dorp zelf afkomstig moesten zijn en dagelijks de getijden moesten zingen⁵. Ook in Helmond was een groep priesters, die tot taak had elke dag het koorofficie te verzorgen. Zij hadden een bijzondere positie ten opzichte van de andere clerici van de stad. In juli 1541 nog werd hun opgedragen, dat zij op zon- en feestdagen en bij plechtige processies in superplie moesten verschijnen. Dit zou het aanzien van de kerk verhogen en hen zelf onderscheiden van de overige, gewone priesters⁶. In Oisterwijk werd eveneens regelmatig koor-dienst verricht⁷, terwijl ook in Tilburg op bepaalde tijden een gedeelte van het officie schijnt te zijn gezongen⁸. Waarschijnlijk is dit in nog andere plaatsen gebeurd, waar meerdere priesters aan de

⁴) *Bossche Bijdragen*, III, 1919-1920, pp. 65 vv.; A. M. Frenken, o.c., p. 5.

⁵) P. N. Panken en A. F. O. v. Sasse van Ysselt, *Beschrijving van Bergeijk*, p. 242. Hier wordt onder meer gezegd: „(aliquis fundavit) officium unius Missae quotidianae in eadem ecclesia singulis diebus celebrandae cum decantatione horarum canonicarum etiam singulis diebus perpetuis futuris temporibus decantandarum, prout et quemadmodum fit et consuetum est fieri in aliis collegiis seu ecclesiis collegiatis, et hoc per quatuor presbyteros natos in Bergheijck, idoneos et peritos in cantu, sic et taliter, quod ipsi quatuor capellani debeant et teneantur comparare horis divinarum decenter cum suppellicis in choro, prout fit alibi in collegiis”.

⁶) *Bossche Bijdragen*, VIII, 1926-1927, pp. 158 vv.

⁷) Archief Bisdóm Den Bosch, Map Oisterwijk.

⁸) P. C. Boeren, *Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg vóór 1600* in *Van Heildorp tot Industriestad*, p. 86.

kerk waren verbonden. Een officieel erkende kanunniken-status hadden deze priesters echter niet. In dit hoofdstuk zullen deze kerken dan ook niet in de bespreking worden betrokken, maar alleen de echte kapittels.

Het St. Janskapittel te 's-Hertogenbosch was met zijn dertig kanunniken verreweg het grootste college van de Meierij. Dat van Oirschot had elf kanunniken. De kapittels van Hilvarenbeek, Eindhoven en Boxtel hadden er elk negen, dat van St. Oedenrode acht. Behalve de eigenlijke kanunniken waren nog verschillende andere geestelijken aan deze kerken verbonden. In 1569 bedroeg het aantal personen, over wie de kapitteldeken van St. Oedenrode de jurisdictie had, ongeveer twintig⁹, zodat bij deze kerk behalve de kanunniken een twaalfstal andere clerici zullen hebben behoord. Te 's-Hertogenbosch waren in 1520 minstens 25 priesters, die als beneficiant een functie hadden buiten de St. Janskerk in de kapellen van de stad¹⁰. Neemt men daarbij in aanmerking, dat van de vijftig altaren, die deze kerk zelf had en waaraan een beneficie was verbonden, er dertig waren toegewezen aan kanunniken, dan blijven er twintig over, die bediend kunnen zijn geweest door beneficiarii. In totaal zouden er dus ongeveer 45 beneficie-houders in de stad kunnen hebben gewoond, al was het mogelijk, dat een beneficiant meerdere beneficies bezat. Dit getal stemt evenwel vrij goed overeen met de gegevens van de haardentelling van 1526, waarin wordt medegedeeld, dat 46 huizen te 's-Hertogenbosch werden bewoond door priesters niet-kanunniken¹¹. Aan de kerk van Oirschot waren misschien behalve de kanunniken nog acht beneficiarii verbonden. In 1528 worden er tenminste zoveel genoemd¹². In de documenten, die van de overige kapittels ter beschikking zijn, wordt wel herhaaldelijk

---

⁹) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 133.

¹⁰) L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, IV, pp. 821-824, Bijl. XVII.

¹¹) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 203.

¹²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 165.

melding gemaakt van altaristen en kapelaans, maar getallen worden nergens gegeven.

Het priesterschap was geen noodzakelijk vereiste voor een kanunnik. Wel konden de statuten van de afzonderlijke kapittels de leden verplichten zich te laten wijden. De stichtingsacte van het college te Eindhoven bepaalde, dat de canonicaten „sacerdotales” waren. Hiermee is zeker bedoeld, dat de kanunniken priester moesten zijn in de volle zin. Iets verder in de acte wordt immers gezegd, dat het eventueel oprichten van canonicaten, die konden worden bekleed door diakens en subdiakens, werd overgelaten aan de opvolgers van de stichter. Voorts werd bepaald, dat al degenen, die een canonicaat zouden verkrijgen, zich binnen één jaar priester moesten laten wijden. Indien zij deze verplichting niet nakwamen, vervielen automatisch hun rechten. De deken en het kapittel mochten dan de aldus opengevallen plaatsen opnieuw vergeven¹³. Voor het kapittel van Hilvarenbeek was vastgesteld, dat drie kanunniken priester moesten zijn, drie diaken en drie subdiaken¹⁴. Van de acht leden, die het kapittel van St. Oedenrode telde, moesten er vier priester zijn, twee diaken en twee subdiaken. Over een eventuele verwijdering uit de functie, wanneer een kanunnik in dezen niet deed, wat was voorgeschreven, wordt hier nergens gesproken. Wel bepaalden de statuten van 1256, dat geen kanunnik stemgerechtigd zou zijn en meer dan een halve prebende mocht hebben, vóór hij tot subdiaken was gewijd. Een dergelijke bepaling was een jaar tevoren ook voor het kapittel van Hilvarenbeek gemaakt¹⁵. In Oirschot bestond waarschijnlijk geen directe verplichting om zich te laten wijden. Alle kanunniken, gewijd of niet gewijd, genoten volgens de statuten van 1472 alle rechten van het kapittel. Degenen echter, die niet gewijd waren, mochten niet deelnemen aan de keuze van de kapitteldeken.

---

¹³) L. G. A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, I, p. 384, p. 386, Bijl. II.

¹⁴) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 47. In 1255 wordt gesproken over vier priesters, vier diakens en drie subdiakens, in 1270 over vier priesters, drie diakens en drie subdiakens, terwijl in 1310 het aantal weer is zoals in 1246. Idem, *o.c.*, p. 48, p. 50, p. 52.

¹⁵) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 122, p. 48.

Waarschijnlijk is hiermee bedoeld de wijding tot het priesterschap¹⁶. Voor de collegiale kerk van Boxtel was bij de oprichting bepaald, dat zij, die er tot kanunnik werden benoemd, zich binnen een jaar priester moesten laten wijden, tenzij een wettig impediment dit verhinderde. Volgde iemand dit voorschrift niet op, dan moest hij afstand doen van zijn canonicaat¹⁷. Een absoluut bindende verplichting tot het priesterschap bestond hier dus niet. Het Bossche St. Janskapittel schijnt evenmin het priesterschap verplichtend te hebben gesteld voor zijn leden¹⁸. Wel is hier vermoedelijk de wijding tot het subdiakonaat een minimum-eis geweest, waarop slechts bij wijze van gunst een uitzondering werd gemaakt¹⁹.

Instituten, waarin de bevolking een stimulerend voorbeeld kon zien inzake plichtsopvatting, vroomheid en gebedssfeer, zijn de kapittels vaak niet geweest²⁰. Het tegendeel moet soms worden geconstateerd. Er zijn anderzijds echter ook tal van aanwijzingen, dat niet gesproken mag worden van een totale verdorvenheid van deze instellingen en van de leden ervan in de zestiende eeuw. Desiderius Pensart, die in 1534 kanunnik was geworden in 's-Hertogenbosch, is later ingetreden bij de Kartuziers van Lier²¹. Dat hij zijn vrije bestaan, zonder veel zorgen, inruilde voor een streng gebonden leven, pleit voor de geestelijke gesteldheid van deze man. Een andere kanunnik van het Bossche kapittel, Henricus van der Molen, was in 1526 lid van een commissie tot bestrijding van het opkomende

---

¹⁶) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 256. Er wordt gesproken over „in sacris Ordinibus non constituti”. Aangezien het meervoud wordt gebruikt, kan men concluderen, dat het priesterschap was vereist.

¹⁷) A. Miraeus, *Opera Diplomatica*, I, p. 467.

¹⁸) *Bossche Bijdragen*, I, 1917-1918, p. 160.

¹⁹) Archief Abdij van Postel, Map 's-Hertogenbosch. In de statutenvernieuwing van 1586, waarvan zich een afschrift in deze map bevindt, wordt gezegd, dat niemand het almutium mag dragen vóór hij tot subdiaken is gewijd, tenzij hij bij wijze van gunst dit recht heeft verkregen. In de aanhef van dit stuk staat, dat deze statuten een vernieuwing en aanpassing zijn van de vroegere.

²⁰) L. E. Halkin, *Le Cardinal de la Marck etc.*, p. 194.

²¹) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 255.

protestantisme²². Johannes Hels, die in 1556 kanunnik van dit college werd, was zeer contra-reformatorisch gezind. Bij de kapittelvisitatie van 1568 aanvaardde hij zonder enig voorbehoud de bepalingen van het concilie van Trente. Hij was toen overigens een van de weinige Bossche koorheren, die een dergelijke principiële houding aannam. Wel wenste ook hij, dat de kapittelrechten en privileges werden gehandhaafd, maar dan geheel in overeenstemming met de uitspraken van het concilie en van Rome²³. Hij was het ook, die in 1574 zijn prebende ter beschikking stelde, om op basis daarvan een lectoraat in de theologie aan het kapittel te verbinden²⁴. Dat hij als voorwaarde stelde zelf het ambt van lector te mogen bekleden, was niet onredelijk. Hij had al enige jaren theologie gedoceerd aan het Bossche seminarie, hetgeen hij zelfs gratis schijnt te hebben gedaan²⁵. Het was trouwens geheel in overeenstemming met de adviezen van Trente²⁶. Reeds in 1558 werd door diverse collega's een gunstige getuigenis over hem afgelegd bij gelegenheid

²²) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betreffende de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 96; L. E. Halkin, *Histoire religieuse etc.*, p. 142.

²³) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, p. 66. Hij verklaarde „se acceptare (Concilium Tridentinum) etiam quam maxime quia in ipso Conc. agnoscit Cath. Ecclesiam loquentem Atque ita non intendit ipse hoc actu aut alias prejudicare aut derogare privilegiis, exemptionibus et praerogativis hujus capituli aut idem capitulum gravare ultra facultatem aut vires ipsius plus quam est de mente Concilii et sententia seu declaratione Sedis Apostolicae”. Andere kanunniken hielden duidelijk een slag om de arm. Zo zei Godefridus a Dorn „se eadem (i.e. decreta Concilii Tridentini) acceptare et velle observare quantum et quousque permittit suum juramentum in acceptatione praebendae praestitum”. Petrus Eekhoudt antwoordde desgevraagd „se contentum esse acceptare et observare, in quantum ad hoc jure obligetur”. Dergelijke antwoorden waren er meer.

²⁴) Archief Bisdom Den Bosch, Map Oud-Archief Kapittel, Stuk 1574.

²⁵) Ibidem; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, I, p. 218.

²⁶) J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, XXXIII*, p. 30: „Eadem sacrosancta synodus statuit et decrevit, quod in illis ecclesiis, in quibus praebenda, aut praestimonium, seu aliud quovis nomine nuncupatum stipendium, pro lectoribus sacrae theologiae deputatum reperitur, episcopi, archiepiscopi, primates, et alii locorum ordinarii, eos qui praebendam, aut praestimonium, seu stipendium hujusmodi obtinent, ad ipsius sacrae scripturae expositionem et inter-

van een navraag over de geschiktheid van verschillende personen voor het ambt van kapitteldeken. Men noemde hem een degelijk en eerzaam man, die het koor bezocht en alles in de kerk goed verzorgd wilde hebben en die onderlegd en ijverig was²⁷. Ook over andere kanunniken werd toen waarderend gesproken zoals over Adrianus Marschart en Godfried van Doorn.

In ditzelfde jaar werd Adrianus Loeff kanunnik te 's-Hertogenbosch, die vijf jaar tevoren door Karel V benoemd was tot kapitteldeken van Hilvarenbeek, maar reeds zes jaar daarna intrad bij de jonge sociëteit van Jesus. Zijn kwaliteiten waren van dien aard, dat hij hier weldra belast werd met de niet onbelangrijke functie van novicenmeester²⁸. De kanunnik Gerard van Gameren werd in 1553 niet alleen door zijn medekanunniken maar ook door de stads-magistraat en door de prior van het Dominicanenklooster in de stad een geschikte figuur genoemd voor het ambt van kapitteldeken²⁹. Behalve de reeds genoemde Johannes Hels bleek in 1568 ook de kanunnik Petrus van Geffen volkomen achter de besluiten van Trente te staan evenals Petrus Coolen. Zij waren respectievelijk zes en zestien jaren kanunnik³⁰.

De voorganger van Adrianus Loeff als deken van het Hilvarenbeekse kapittel was geweest Nicolaas Buys of Busius. Deze werd genoemd „een deuchdelijcken heer van goeder conversatien ende levenen”. Hij was ook de schrijver van „Een Dialogus oft Tsamen-spreken van den Heylighen Doopsel”, een godsdienstig leerboek voor de adellijke jeugd, waarvan hij de opvoeding in handen had³¹.

---

pretationem per seipsos, si idonei fuerint, alioquin per idoneum substitutum ab ipsis episcopis, archiepiscopis, primatibus, et aliis locorum ordinariis eligendum, etiam per subtractionem fructuum cogant et compellant”.

²⁷) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71.

²⁸) L. v. Miert, *Adrianus Loeff (Bossche Bijdragen, I, 1917-1918)*, pp. 58 vv.

²⁹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71.

³⁰) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc. (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, p. 50, p. 51.

³¹) *Bossche Bijdragen, XIII, 1935-1936, p. 239, VII, 1925-1926, p. 222.*

Het kapittel van Oirschot bepaalde in 1501, toen de kerk dringend herstel nodig had, dat nieuwe kanunniken bij hun ambtsaanvaarding het college geen grote maaltijden meer zouden aanbieden, zoals tot dan toe het gebruik was geweest. Dit werd als „onnuttig” aangemerkt. In plaats daarvan moesten zij twaalf goudgulden betalen, die besteed zouden worden, om de noodzakelijke ornamenten van de kerk te verbeteren en te vermeerderen. Ook werd vastgesteld, dat de boeten, die kapelaans, beneficianten en suppoosten moesten betalen voor onwettige afwezigheid, voortaan gebruikt zouden worden voor het herstel van het hoogaltaar³². Men wist er toen dus eigen genoegens en voordelen opzij te zetten omwille van de „eer van Gods huis”. Hier kwam dan ook in 1508 het prachtige koorgestoelte tot stand, dat 300 rijns guldens kostte, welk vrij groot bedrag reeds in 1511 was afbetaald³³.

De gebedsgeest in dit college schijnt in de eerste helft van de eeuw eveneens goed te zijn geweest. Godfried Blicman, die omstreeks 1520 was geboren en, nadat hij enige jaren kanunnik was geweest in Eindhoven, in 1553 als zodanig werd benoemd te 's-Hertogenbosch, verklaarde in 1568, dat hij wenste, dat het koorgebed in de St. Jan even rustig en eerbiedig zou geschieden als hij het destijds in Oirschot had horen en zien verrichten³⁴. Men heeft er in deze tijd blijkbaar ook vrij nauwlettend toegezien op de residentie van de kanunniken en de overige onderhorigen van het kapittel en op hun gedrag. Zo meende men in 1543 te moeten optreden tegen de kanunnik Cornelis van Varick, aangezien hij zonder verlof langer afwezig was geweest dan volgens de statuten was toegestaan. Men hield daarom zijn salaris in, zoals de statuten voorschreven. Ook verweet men hem, dat hij zich kleepte op een wijze, die een clericus

---

³²) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, p. 254.

³³) J. S. Witsen Elias, *Het snijwerk aan Nederlandse koorbanken en preekstoelen tot het einde van de XVIe eeuw*, p. 53. Gewoon-menselijke ijdelheid heeft bij het bestellen van dit koorgestoelte, dat in de laatste wereldoorlog werd verwoest, ook mee gesproken. Het moest „in alle weech beter, proberder ende netter dan dat ten Bosch zijn”.

³⁴) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc. (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, p. 61.

niet paste. De maatregelen, welke men had getroffen, verdedigde men ook bij de keizer, bij wie deze man in beroep was gegaan³⁵.

Hiertegenover staan echter verschillende gegevens, welke er op wijzen, dat de levenshouding van diverse kanunniken werd beïnvloed door nonchalance, sleur, onverschilligheid en andere minder goede hoedanigheden. Dit heeft dan op zijn beurt voor een niet onbelangrijk deel mede de geest in de kapittels in hun geheel bepaald.

Van het door de Bossche kanunnik Blicman geprezen kapittel van Oirschot gaf bisschop Metsius op 12 oktober 1571 een minder fraaie getuigenis in een brief aan de hertog van Alva, waarin hij verzocht om de benoeming van een krachtige kapitteldeken. Volgens hem was er onder de toenmalige leden niet één, die hij voor deze functie geschikt achtte. Hij was van mening, dat zij allemaal zonder uitzondering een ongebonden en schandelijk leven leidden zonder enige discipline. Na de dood van de laatste deken, Johannes van der Hagen, had de centrale overheid dan ook verboden, dat de kanunniken zelf een nieuwe deken uit hun midden zouden kiezen, ofschoon dit toch altijd de gewoonte was geweest³⁶. Vijf jaar later, in 1576, verklaarde de bisschop, dat tot het optreden van Sonnius en van hemzelf de sfeer in het Oirschotse kapittel van dien aard was, dat noch de kanunniken noch de beneficiarii enige geestelijke waardigheid ophielden. Bijna allemaal hadden zij concubinen en kinderen in hun huizen en zij hielden zich meer op met jacht en met andere genoegens, die een clericus niet pasten, dan dat zij tijd vrij maakten om het officie te verrichten³⁷.

Geheel objectief is Metsius bij het uitspreken van deze critiek waarschijnlijk niet geweest. Het was hem erom te doen aan te tonen, dat de bisschoppen het visitatierecht moesten hebben in de kapittels, wilde men, dat deze werkelijk gesaneerd werden in hun levenswijze.

³⁵) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 165.

³⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 140, Stuk 1571; collectie Cuypers van Velthoven no 157.

³⁷) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, p. 85.

Bevredigend was de toestand echter beslist niet in het college van Oirschot. In 1579 was een prebende vacant, omdat de kanunnik, die deze had bezeten, in het huwelijk was getreden, ofschoon men rekening moet houden met de mogelijkheid, dat de betreffende persoon, Arnold van Breugel, geen priester is geweest. Bijna dertig jaar later nog, in 1606, moest de bisschop van Den Bosch streng optreden tegen een concubinarius in dit kapittel³⁸. Bisschop Sonnius had in 1561 van de Oirschotse kanunnik Ghisbert van der Hert verklaard, dat deze man, die door zijn confraters als een van de kandidaten voor de functie van kapitteldeken naar voren was gebracht, absoluut ongeschikt was voor deze taak. Hij moest veeleer uit het kapittel worden verwijderd vanwege het ergernis gevende leven, dat hij had geleid³⁹. In oktober van dit jaar resideerden ook niet meer dan drie van de elf kanunniken in Oirschot. Twee van de afwezige koorheren studeerden aan een universiteit, twee anderen waren tegelijk kanunnik in een kerk elders, waar zij ook resideerden, weer een andere was verbonden aan de kanselarij van Brabant en had zijn verblijf te Brussel⁴⁰. In 1569 was althans wat betreft deze aangelegenheid, de residentie, de toestand misschien gunstiger. Naar het schijnt, was toen slechts één kanunnik afwezig⁴¹. Van lange duur was deze verbetering in ieder geval niet, indien daarvan al sprake is geweest. Het college verontschuldigde zich in 1570, dat

---

³⁸) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 140, no 165.

³⁹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 157.

⁴⁰) *Taxandria*, XXXIII, 1926, p. 245.

⁴¹) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, p. 262. Geheel zeker is dit niet. De deken van het kapittel had met drie kanunniken een verzoekschrift bij Sonnius ingediend om drie maanden tijd te krijgen voor overleg aangaande de eisen van de bisschop onder andere „quia sanior pars confratrum nostrorum abest”. Deze gaf hierop het enigszins stekelige antwoord „se mirari quod respondendo se agnosceret esse partem capituli minus sani et partem saniozem abesse cum de capitularibus et residentibus pro hoc anno nisi unus abesset”. In hun wederwoord spraken de koorheren echter over „absentes confratres . . . pro majori parte longe extra diocesim Buscoducensem agentes”. Het kan zijn, dat Sonnius bedoelde, dat behalve degenen, die wettig afwezig waren er slechts één was, die op dat moment niet resideerde.

het geen kanunniken naar het provinciaal concilie van Mechelen kon afvaardigen. Als reden hiervoor werd opgegeven, dat de deken te oud was en slechts weinig leden van het kapittel toen resideerden ⁴².

De vroegere „ijver voor Gods huis” bleek bij de Oirschotse heren in de loop van de tijd ook te zijn getaand. De schepenen en de kerken H. Geest-meesters van Oirschot dienden in 1573 een supplek in bij de Raad van Brabant, waarin onder andere een klacht werd geuit over het geringe verantwoordelijkheidsbesef van het kapittel ten opzichte van het kerkgebouw. De toren en de gewelven hiervan waren reeds vijftien jaar tevoren bij een storm voor een gedeelte vernield, maar het kanunniken-college was nog steeds nalatig in het nakomen van zijn verplichtingen als tiendheffer inzake de financiering van de herstelwerkzaamheden ⁴³.

De toestand in het kapittel van St. Oedenrode was in 1531 geenszins volmaakt. Dit blijkt uit een verslag, dat de vice-deken en de scholasticus van dit kapittel indienden bij de deken Jan van der Vorst, die tevens deken was van het dom-kapittel te Utrecht, in welke stad hij ook woonde. Het voorschrift, dat de vier kanunniken, die het langst aan het kapittel waren verbonden, het eerst in aanmerking moesten komen, om zich priester te laten wijden, werd niet steeds nagekomen. De belangstelling voor het uiteindelijke doel en de eigenlijke bestaansreden van het kapittel, het koorofficie, was blijkbaar matig. Bovendien werd niets ondernomen tegen hen, die zonder reden eruit wegbleven. In zijn antwoord adviseerde Jan van der Vorst dan ook de in de statuten hiervoor vastgestelde geldstraffen werkelijk toe te passen. Ook bestonden in St. Oedenrode volgens het verslag enige „ernstige excessen”, die ongestraft bleven. Wat dit precies voor excessen waren, wordt niet nader aangeduid, maar niet onmogelijk heeft men er concubinaat mee bedoeld. De deken sprak tenminste in zijn antwoord in verband met deze excessen over „infamati” en „scandalum”. Ook wilde hij de burenen van de ge-

---

⁴²⁾ Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 165.

⁴³⁾ *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 90.

wraakte personen als getuigen tegen hen laten optreden, waaruit kan worden afgeleid, dat deze „ernstige excessen” met het huiselijk leven verband hielden en niet met de eredienst in de kerk. Ook op het gebied van de financiën was blijkbaar niet alles in orde. De boekhouder van de collegiale kerkfabriek, de kanunnik Gerard Eyck, — de kapittelkerk van deze plaats was niet tevens parochiekerk — was ernstig in gebreke gebleven. Ofschoon hij herhaaldelijk hiertoe was aangemaand, had hij sedert negen of tien jaar geen verslag of verantwoording over de inkomsten en uitgaven ingediend. Van de ontvangsten en van de administratie van de jaargetijden was in geen twintig jaar meer verantwoording afgelegd ⁴⁴.

De deken kondigde binnen veertien dagen, nadat hij dit verslag had ontvangen, maatregelen af, om deze en andere gebleken defecten tekeer te gaan. Een zeer belangrijk euvel bleef hierbij echter onaangetast, het niet aanwezig zijn namelijk van een krachtige kapitteldeken. Er werd zelfs met geen woord over gerept in het verslag. Toch mag misschien dit wel een van de belangrijke oorzaken worden genoemd, dat de geest in het college niet was, zoals hij moest zijn. Het dekenaat was in 1248 immers opgericht juist om de discipline onder de kanunniken te handhaven. Daarom werd de deken toen dan ook in de statuten gelast steeds persoonlijk te resideren ⁴⁵. De verwaarlozing van dit voorschrift schijnt echter in St. Oedenrode in 1531 niet van recente datum te zijn geweest, zodat men dit toen practisch normaal heeft gevonden ⁴⁶. Verwijten hierover moeten dan ook niet aan het college worden gericht en aan zijn leden, maar aan de autoriteiten, die deze functie gaven aan personen, die niet de gelegenheid hadden of niet van plan waren ze naar behoren waar te nemen.

Veel verbeteringen hebben de dekenale maatregelen niet gebracht of deze zijn niet van lange duur geweest. Toen in 1550 Ruard Tapper, H. du Blyoul en M. Drieux te Oirschot verbleven, ontboden

---

⁴⁴) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, pp. 126 vv.

⁴⁵) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 119.

⁴⁶) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, V, pp. 320 v.

ze daarheen de kanunniken van St. Oedenrode om hen te onder-
vragen over de toestanden in hun kapittel. Twee koorheren van dit
college zijn daar toen verschenen. De overige leden waren afwezig
of wettig verhinderd. Heel veel wisten deze heren blijkbaar niet van
de statuten, gewoonten en verplichtingen van hun kapittel. Het is
de visitatoren dan ook spoedig duidelijk geworden, dat de verwarring
er groot was en dat er heel wat tekortkomingen waren. De oprich-
tingsbrieven van verschillende beneficiëes waren zoek, zodat men niet
precies meer wist, welke verplichtingen de beneficiarii hadden. Uit
het praten van de beide kapittelheren maakten de visitatoren op, dat
er een of ander statuut moest zijn, waarin werd voorgeschreven, dat
drie kanunniken priester moesten zijn, drie diaken en drie sub-
diaken. Dit tekent wel heel duidelijk de sfeer in het college van
St. Oedenrode. Men kende zelfs niet meer de juiste indeling van
het kapittel. Volgens de voorschriften van 1256 moesten er namelijk
vier priesters zijn, twee diakens en twee subdiakens⁴⁷. Ook aan-
gaande het bedrag, dat eigenlijk voor het bijwonen van de koordienst
moest worden gedistribueerd, schijnen de heren weinig met zeker-
heid te hebben kunnen zeggen.

De visitatoren hebben daarom het kapittel gelast ijverig te zoeken
naar de beneficiëebrieven of de copieën ervan en deze, als ze ge-
vonden waren, te copiëren. Deze copieën moesten ze dan aan hen,
de visitatoren, overhandigen. Zij konden dan uitmaken, wat moest
worden gedaan. Ook moesten de statuten zowel oude als nieuwere
worden onderzocht. Om het bedrag vast te kunnen stellen voor de
koordistributie moest men de registers en de boekhouding nazien.
Bij voorbaat stelden zij reeds een bedrag vast voor het geval, dat
hieruit niets zou blijken.

Of er in 1550 concubinarii waren onder de leden van het kapittel,
is niet met zekerheid te zeggen. Het wordt enigermate gesuggereerd
door het bevel van de visitatoren, dat het voorschrift van de kort
tevorens gehouden Luikse synode aangaande dergelijke personen

---

⁴⁷) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, p. 122.

„onverwijld en zonder uitstel moest worden ten uitvoer gebracht” in het kapittel. Indien dit niet gebeurde, zouden zij, de visitatoren, zich genooddaakt zien desnoods met behulp van de keizer, de patroon van de kerk, het verzuim te herstellen⁴⁸. Het is echter mogelijk, dat dit bevel meer uit voorzorg werd uitgevaardigd dan dat werkelijk bestaande wantoestanden in dezen ertoe noopten.

De vraag, of deze maatregelen inderdaad effect hebben gesorteerd en hebben bijgedragen tot sanering van het leven en de geest in het kapittel, kan niet worden beantwoord. Er zijn geen gegevens over de laatste twintig jaar van het hier besproken tijdvak voorhanden. Bisschop Metsius weet in het reeds eerder vermelde stuk van 1576 te vertellen, dat ook de kanunniken van St. Oedenrode het koor-officie verwaarloosden, deden wat ze wilden, en concubinarii onder hun leden hadden tot de oprichting van het bisdom Den Bosch, toen de bisschoppen van dit nieuwe diocees er krachtig tegen in verzet kwamen⁴⁹. Er is evenwel reeds op gewezen, dat deze verwijten niet al te zwaar moeten worden genomen gezien de bedoeling, waarmee ze door de bisschop naar voren werden gebracht. De statuten, welke bisschop Sonnius op 27 juni 1569 te St. Oedenrode deed afkondigen, schijnen niet zozeer bedoeld te zijn geweest als *Capita Reformationis* geïnspireerd door geconstateerde misstanden. Het waren veeleer volledig nieuwe statuten, waarin het vanouds bestaande werd samengevat met vernieuwingen vooral met die, welke door het concilie van Trente waren voorgeschreven. Er zijn verschillende gegevens, die hierop wijzen: de nagenoeg letterlijke overeenkomst met de statuten, die omstreeks dezelfde tijd werden afgekondigd voor de kapittels van Hilvarenbeek en van Eindhoven, de herhaaldelijk voorkomende verwijzingen naar bepalingen van het genoemde concilie, alsook het slotbesluit van Sonnius, dat hij „deze en andere Trentse decreten”, welke op het kapittel betrekking hadden, als verplicht voorschreef en „alle andere statuten” afschaf-

---

⁴⁸) A. M. Frenken, *o.c.*, pp. 130 v.

⁴⁹) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, p. 85.

te⁵⁰. Deze bepalingen kunnen daarom niet worden gebruikt, om er concrete situaties binnen dit kapittel uit af te leiden. Speciale Capita Reformationis waren zo immers ook overbodig. Eventueel bestaande wantoestanden werden door de brede algemeenheid van deze statuten toch ondervangen en het niet corrigeren ervan kon met de hand op dit stuk als strafbaar worden aangemerkt.

De toestanden in de overige kapittels van de Meierij vertoonden nagenoeg dezelfde symptomen. In Hilvarenbeek schijnt in de twintiger jaren van deze eeuw een enigszins gespannen verhouding te hebben bestaan tussen de groep van kanunniken en de aan deze kerk verbonden kapelaans. De visitatoren van 1527, Nicolaas Coppin en Gulielmus van Gaele, die hierbij geassisteerd werden door Ruard Tapper, schreven op 29 juli van dat jaar enige punten voor, om „de eendracht en rust tussen de deken, de kanunniken en de kapelaans voor de toekomst te bewaren”. Onzekerheid aangaande de verplichtingen en onnauwkeurigheid bij het nakomen ervan schijnen de oorzaak van deze onenigheid te zijn geweest. De uitgevaardigde bepalingen beoogden namelijk hierin meer vastheid en regelmaat aan te brengen. De kapelaans moesten binnen een maand alle beneficiebrieven met een inventaris ervan in een gemeenschappelijke kluis deponeren. Deze zou onder gezamenlijk beheer staan van deken, kapittel en kapelaans. De kanunniken en de beneficiehouders zouden af en toe „op vriendschappelijke wijze” elkaar mededeling doen van de inhoud van de belangrijkste documenten. Om de drie jaar moesten de kapelaans ook een gespecificeerd verslag indienen bij de ~~deken en~~ het kapittel over de financiële situatie van hun prebende, om te voorkomen, dat opbrengsten verloren zouden gaan. Terugrijpend op een meer dan honderd jaar tevoren genomen besluit verplichtten de visitatoren de kapelaans opnieuw deel te nemen aan het koorofficie. Indien zij onwillig waren, zouden zij, de visitatoren,

⁵⁰) De statuten van het kapittel van St. Oedenrode zijn gepubliceerd in G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, I, pp. 95 vv., die van het college in Hilvarenbeek in A. M. Frenken, *Documenten etc.*, pp. 64 vv. De statuten van het Eindhovense kapittel bevinden zich in het Archief Bisdom Den Bosch, Map Eindhoven.

en het kapittel zich genoodzaakt zien hen met strafmaatregelen hiertoe te dwingen. Tenslotte moest het kapittel iemand aanstellen, die zou controleren of alle gefundeerde H. Missen werden gecelebreerd. Degenen, van wie zou blijken, dat zij in gebreke bleven, zouden worden beboet⁵¹.

Uit het jaar 1550 zijn eveneens visitatieverslagen bekend van het kapittel van Hilvarenbeek. Deze visitatie had plaats enige dagen vóór die van St. Oedenrode en werd gehouden door dezelfde personen, die voor dat kapittel hun maatregelen hebben getroffen. De verplichtingen van de beneficiés en fundaties bleken nog steeds niet — of misschien moet men zeggen: alweer niet — volledig te worden nagekomen. De rust en de zuivere sfeer tijdens het koorofficie was nog al eens ver te zoeken als gevolg van ergenis gevend lawaai en onbetamelijk gepraat. Zelfs kwam het voor, dat men dronken in het koor verscheen. Verschillende altaren in de kerk waren vuil, de dwalen gescheurd en versleten en hier en daar zelfs aan het verteren. Ook hier werd het statuut van de Luikse synode tegen de concubinariï krachtig in de aandacht van de deken en het kapittel aanbevolen, ofschoon in iets gematigder bewoordingen dan dit voor het college van St. Oedenrode het geval is geweest⁵².

Ondanks adviezen en bepalingen is in dit kapittel waarschijnlijk toch weinig ten goede veranderd. Dit is te concluderen uit het verslag, dat in 1569 door de toenmalige kapitteldeken Henricus Verreep, een contra-reformatorisch gezinde persoon, bij bisschop Sonnius werd ingediend over de situatie in dit college. De deelname aan het koorofficie was nog steeds niet groot. Verschillende heren waren slechts aanwezig op het moment, dat de distributie plaats vond, en gingen daarna onmiddellijk weer weg. De getijden, waaraan geen distributie verbonden was, werden slechts door weinigen bijgewoond. Het officie zelf werd haastig en slordig verricht. Het gehele koor maakte een rommelige indruk, doordat er herhaaldelijk werd gepraat en de deelnemers af en toe de kerk in wandelden of

⁵¹) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, pp. 55 v.

⁵²) A. M. Frenken, *o.c.*, pp. 56 v.

zelfs naar buiten gingen, om te zien, wat er op het kerkhof gebeurde. Van de oude regel, dat drie kanunniken priester moesten zijn, drie diaken en drie subdiaken, kwam niet veel terecht. De kanunniken deden nooit de hoogmis. Ook assisteerden ze hierbij nooit, behalve wanneer de deken deze plechtigheid verrichtte. Sommige leden van het kapittel gedroegen zich bij het biechten zo nonchalant, dat het de leken ergernis gaf. Nog steeds bestonden twijfels aangaande enige beneficies. Aan de bepaling, dat de vruchten van de beneficies, waarvan de bezitters zonder reden afwezig waren, vervielen aan de kerkfabriek, werd niet de hand gehouden. Verschillende kapelaniën waren daardoor in het bezit gekomen van personen, die niet van plan waren om priester te worden. Het feit, dat Verreep vroeg om strenge strafbepalingen op te nemen in het kapittelstatuut tegen de concubinarii, kan evenwel niet aangehaald worden als een strikt bewijs, dat het college dergelijke figuren onder zijn leden telde. Zijn verwijzing hierbij naar de desbetreffende decreten van het concilie van Trente maakt de veronderstelling aannemelijk, dat hij beoogde het caput over het concubinaat in de kapittelstatuten in overeenstemming te brengen met de door dit concilie geëiste maatregelen in deze aangelegenheid ⁵³.

Uit dit verslag blijkt wel, dat de reeds vaker genoemde verklaring van Metsius uit 1576 over wantoestanden, die steeds hadden bestaan in de verschillende collegiale kerken van zijn diocees, niet geheel zonder grond is geweest. Hij had hierbij ook het kapittel van Hilvarenbeek op het oog ⁵⁴. Gezien de blijkbaar onuitroeibare sfeer van laksheid bij de Hilvarenbeekse koorheren is het niet verwonderlijk, dat zij in 1553 getracht hebben de keizerlijke benoeming van Adrianus Loeff tot kapitteldeken ongedaan te maken ⁵⁵. Deze man stond bekend als een wijs en oprecht levend iemand. Later zou hij van zijn religieus enthousiasme blijk geven door Jezuiet te worden. De kanunniken hebben misschien van hem maatregelen verwacht,

⁵³) A. M. Frenken, o.c., pp. 60 vv.

⁵⁴) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, p. 85. Zie de noten 37 en 49.

⁵⁵) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 149.

die hun niet aangenaam waren. Overigens heeft noch hij noch zijn opvolger Henricus Verreept veel invloed op de bestaande toestand kunnen uitoefenen, zoals uit het voorafgaande blijkt.

In de oprichtings-oorkonde van het kapittel van Boxtel werd leven in concubinaat veroordeeld en strafbaar gesteld ⁵⁶. In 1525 verklaarde de kanunnik Herman van Kessel, die in dat jaar ook deken van dit college werd, dat hij een dochter had van ongeveer 29 jaar ⁵⁷. Het is evenwel niet bekend, of hij bij de geboorte van dit kind reeds lid was van het kapittel. Het niet resideren, zelfs niet in het eerste jaar na de benoeming tot kanunnik, schijnt in dit kapittel vrij spoedig na de stichting reeds enige moeilijkheden te hebben veroorzaakt. In augustus 1515 gaf paus Leo X de Heer van Boxtel als patroon van de kerk en het college van kanunniken op hun verzoek toestemming, om degene, die gedurende het eerste jaar van zijn canonicaat afwezig was en niet binnen een maand na de derde waarschuwing was teruggekeerd, af te zetten. Zijn prebende zou dan aan een ander worden gegeven. Tegelijk ontvingen toen de abt van de St. Geertrui-abdij te Leuven en de kapitteldekens van Den Bosch en van Eindhoven uit Rome het verzoek, om het kapittel en de Heer van Boxtel bij te staan, indien zij hierom werden lastig gevallen. Desnoods moest de hulp van de wereldlijke macht worden ingeroepen ⁵⁸.

Voor het overige zijn de gegevens over dit kapittel dermate schaars gebleken, dat het niet mogelijk is iets naders te zeggen omtrent de situatie en de sfeer hier in de latere decennien van de zestiende eeuw. Het kan zijn, dat deze niet ongunstig hebben afgestoken tegen die van de andere kapittels. Het is opmerkelijk, dat bisschop Metsius in zijn reeds meermalen aangehaalde verklaring van 1576 de collegiale kerk van Boxtel als enige van de Meierijse kapittels niet met name noemt ⁵⁹.

Het kapittel van Eindhoven had als typisch kenmerk onder de

⁵⁶) A. Miraeus, *Opera Diplomatica*, I, p. 466.

⁵⁷) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 184.

⁵⁸) Archief Bisdom Den Bosch, Map Boxtel.

⁵⁹) Zie noot 54.

kanunnikencolleges van deze streek, dat er een uitgesproken belangstelling heeft bestaan voor de opkomende Reformatie althans zeker bij enigen van zijn leden. Guinand Kincks, die in 1526 kapitteldeken was geworden en dit bleef tot zijn dood in 1533, had minstens verdachte boeken in zijn bezit⁶⁰. Tegen de kanunnik-pastoor Godfried van Ytter werden in 1538 en opnieuw in 1540 wegens zijn ketterse predikaties arrestatie-bevelen uitgevaardigd, waaraan hij overigens wist te ontkomen⁶¹. De kapitteldeken Godfried van Bergen was in 1566 en 1567 zeer calvinistisch in zijn sympathieën en gedragingen evenals een ander lid van het kapittel, Frans Bacx⁶². Beide personen zijn door bisschop Sonnius veroordeeld⁶³. Ook de toenmalige kanunnik-pastoor was de nieuwe religie toegedaan. Na door de bisschop hierom geciteerd te zijn heeft hij zowel het pastoraat als het canonicaat neergelegd⁶⁴. Een onderdaan van het kapittel, de beneficiant Jan van Maeseyck, had in de troebele tijden rond de beeldenstorm, die ook in Eindhoven is geweest, niet alleen zijn plichten als priester verwaarloosd, maar was ook naar ketterse predikanten gaan luisteren. Na zijn arrestatie werd hij bij gelegenheid van het generaal pardon vrij gelaten. Hij bleek evenwel onverbeterlijk, want opnieuw zocht hij omgang met ketters en verdachte personen. In zijn huis had men bovendien allerlei verboden boeken gevonden. Enige jaren later, in 1572, is hij, na voor de kerkelijke rechtbank gedaagd te zijn, weer tot de oude religie teruggekeerd. Hij heeft toen publiek schuld bekend, zijn boeken in het openbaar verbrand en is op bevel van de bisschop in Leuven gaan studeren, waar hij in 1576 nog was⁶⁵.

⁶⁰) L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 834, Bijl. IX; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136.

⁶¹) Zie hiervoor Hoofdstuk I, p. 54.

⁶²) P. F. X. de Ram, *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum Epistolae*, p. 102; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136; *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 42; *Land van mijn hart* (Erebundel opgedragen aan mgr. dr. Th. Goossens), p. 22.

⁶³) Archief Abdij van Tongerlo, Map 's-Hertogenbosch III.

⁶⁴) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, p. 84.

⁶⁵) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, p. 84, p. 89.

Dit alles in aanmerking genomen is het niet bevreemdend, dat de hertog van Alva in juni 1568, toen Godfried van Bergen was gestorven, het recht van het kapittel, om een nieuwe deken te kiezen, tot nader order opschortte. Hij had het vermoeden, dat er nog meer verdachte lieden onder de kanunniken waren, en wilde eerst het advies van bisschop Sonnius inwinnen over de mogelijke kandidaten ⁶⁶.

Opmerkelijk is de inschikkelijkheid van het kapittel een half jaar later. De kanunniken hadden toen reeds Gerardus Jansenius als deken gekozen. Hij was één van de kandidaten, over wie Alva aan Sonnius inlichtingen had gevraagd. Blijkbaar had deze hem een acceptabele persoon gevonden, waarna zijn keuze tot deken was gevolgd. Philips II heeft deze keuze echter genegeerd en Nicolaas van der Ameyden in deze functie benoemd. De kapittelheren wisten toen Jansenius over te halen afstand te doen van zijn waardigheid ten gunste van de kandidaat van de koning. Onderdanig beweerde men de bevelen van de koning te willen nakomen, „daar deze toch de enige bescherming waren voor het katholieke geloof in die troebele tijden”. Wel hield men een slag om de arm door tegelijk de hoop uit te spreken, dat door deze toegevendheid het recht op vrije keuze van een deken door het kapittel zelf, zoals het dit altijd had genoten, niet ongedaan zou worden gemaakt voor de toekomst ⁶⁷.

Waren inderdaad met Godfried van Bergen, Frans Bacx en de kanunnik-pastoor van 1566 alle protestantiserende elementen uit dit college verdwenen, zodat Alva's verdenking van juni ongegrond was geweest? Of hield men zich slechts zo orthodox en royalistisch, om te trachten alle verdenking van zich af te wenden, nu de toestand zich sterk gewijzigd had ten gunste van de oude religie en de oude politieke constellatie? De hertog van Alva had tijdens zijn nog maar korte verblijf hier te lande reeds voldoende bewijzen geleverd, dat hij zijn bevelen opgevolgd wenste te zien en dat hij bij weigering niet

---

⁶⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136.

⁶⁷) Archief Bisdom Den Bosch, Map Eindhoven.

aarzeld krachtig door te tasten. Gezien het gedrag van de hiervóór genoemde Eindhovense beneficiant Jan van Maeseyck is de laatste veronderstelling geenszins onmogelijk. Behalve van deze persoon evenwel, die zoals gezegd in 1572 bovendien tot andere inzichten kwam, worden over geen andere Eindhovense geestelijken in de jaren na 1568 klachten vernomen aangaande twijfelachtige geloofstrouw, al bleef het protestantisme in de stad ook nog lang actief. Petrus Pelmans, die in 1578 door de Prins van Oranje benoemd werd tot pastoor van Eindhoven, was sedert vele jaren ernstig verdacht van ketterij, maar het is niet zeker, of hij vóór die tijd reeds lid was van het kapittel. In ieder geval woonde hij niet in Eindhoven zelfs nog niet anderhalf jaar na zijn benoeming⁶⁸.

Het zou niet te verwonderen zijn, als ooit zou blijken, dat het hoofdstuk tegen van ketterij verdachte kanunniken in de door Sonnius in 1569 voor de Meierijse kapittels ontworpen statuten de bisschop is ingegeven door de bijzondere omstandigheden, welke in het college van Eindhoven werden gevonden. Klachten over calvinistische gezindheid van kanunniken vindt men immers niet bij de andere kapittels in dit gebied. Het wordt bovendien enigermate gesuggereerd door een brief, die dit college in 1574 aan de koning richtte. Hierin wordt juist dit hoofdstuk genoemd en in verband gebracht met de ketterse leiding, die het kapittel gedurende vele jaren had gehad⁶⁹.

Behalve op het gebied van de orthodoxie waren er in Eindhoven nog andere tekortkomingen. Het boek, waarin de jaargetijden ston-

---

⁶⁸) L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 837, Bijl. IX-3, *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962 1963, p. 84, p. 112 nt 68. A. M. Frenken beweert hier, dat de pastoor, die in 1566 vanwege zijn protestantse sympathieën werd veroordeeld, Petrus Pelmans was, maar voert hiervoor geen argumentatie aan. In het door L. H. C. Schutjes afgedrukte stuk van de kapitteldeken Nicolaas van der Ameyden beweert deze, dat Petrus Pelmans werd benoemd, ofschoon enige personen uit Eindhoven ook hadden gesolliciteerd. Blijkbaar rekent hij hem niet tot de leden van het kapittel. Inderdaad was de pastoor van de stadskerk in 1566 ook uit zijn canonicaat verwijderd. Indien hij echter dezelfde persoon zou zijn als Petrus Pelmans, had de deken, die kennelijk niet voor hem geporteerd was, dit waarschijnlijk ook vermeld in zijn schrijven.

⁶⁹) Archief Bisdóm Den Bosch, Map Eindhoven, Brief 1574.

den opgetekend, was blijkbaar verloren gegaan. Enige tijd na de visitatie van 1569 schreef de nieuwe kapitteldeken aan Sonnius, dat hij herhaaldelijk ijverig ernaar had gezocht. Hij had het evenwel niet kunnen vinden ook niet in de buurt. De vicarius had gezegd, dat hij het nooit in zijn bezit had gehad. Jaargetijden werden daarom nog steeds niet gehouden, ofschoon dit, zoals hij zei te weten, eigenlijk ongeveer twee keer in de week moest gebeuren ⁷⁰. Bij een leiding, die protestantiserende neigingen heeft, geeft het zoekraken van jaargetijden-boeken echter geen aanleiding tot grote verwondering. De van onrechtzinnigheid verdachte deken Godfried van Bergen schijnt bovendien een concubinarius te zijn geweest. De rentmeester van het kapittel van Aken, Jan van Boirschot, die in 1568 als aanhanger van de hervormings-gedachte uit Eindhoven en Brabant werd verbannen, wordt tenminste een schoonzoon van hem genoemd ⁷¹. Jan van Maeseyck, de Eindhovense beneficiant, die tot tweemaal toe vanwege zijn afwijkende religieuze meningen werd veroordeeld, was een dronkaard. Dagen en nachten bracht hij in de herberg door, waar hij veel geld kwijtraakte met spelen, zoals hij in 1572 toegaf. Hij verwaarloosde dan ook ernstig zijn verplichtingen als beneficiarius ⁷².

Ook in het Bossche St. Janskapittel waren de toestanden niet steeds, zoals ze moesten zijn. De officiaal voor de Brabantse gebieden van het bisdom Luik, Michael Driutius of Drieux, richtte op 30 april 1546 een dringend schrijven aan dit college, waarin hij zei, dat er ernstige klachten bij hem waren binnen gekomen over minder oorbare toestanden hier. Vele leden leidden een leven, dat niet in overeenstemming was met de waardigheid van koorheren. Onder meer werd concubinaat genoemd. Het kapittel had wel verordeningen uitgevaardigd tegen één concubinarius, maar had toen nog verzuimd er uitvoering aan te geven. De officiaal wees erop, dat de Kerk zo door de clerici, op wie toch de ogen van alle mensen waren

---

⁷⁰) Archief Bisdom Den Bosch, Map Eindhoven, Brief van Nicolaas van der Aney den.

⁷¹) L. G. A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, I, p. 149

⁷²) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, p. 90

gericht, in opspraak kwam. Velen raakten langzamerhand van de Kerk verwijderd als gevolg van de publieke wantoestanden, welke onder de geestelijkheid voorkwamen. Hij drong er daarom scherp op aan krachtig op te treden tegen de geconstateerde tekortkomingen en deze uit te roeien. Zo dit niet gebeurde, zou hij zich genoodzaakt zien eigenmachtig op te treden, om het verzuimde goed te maken⁷³.

Het was ongeveer in dezelfde tijd, in 1547 namelijk, dat de Bossche Minderbroeder Aalbrecht van Kampen in zijn preken fulmineerde tegen de gierigheid, de hoogmoed, de nijd en de andere ondeugden, waarmee volgens hem de geestelijkheid van die tijd was behept. Daar van zijn preken gezegd werd, dat zij ook ketterse elementen bevatten, werd hij vooral op aandrang van het kapittel uit de stad verwijderd en te Leuven veroordeeld. Hij had echter een deel van het volk en ook enige leden van de magistraat op zijn hand. De leider van zijn aanhang in de stadsregering, Gooswijn van der Stegen, verklaarde, dat van Kampen ten onrechte werd vervolgd en beschuldigd door onkundige priesters en kanunniken, die in overdaad en ledigheid leefden en het volk met allerlei bijgelovigheden stil trachtten te houden⁷⁴. Het kan zijn, dat deze magistraatspersoon in zijn persoonlijke geloofsovertuiging protestantiserend was. Zijn broer Nicolaas en diens zoon Nicolaas jr. waren het in 1566 en daarna zeker wel. Zijn eigen zoon, schoonzoon en kleinzoon waren toen evenwel overtuigde aanhangers van de katholieke partij in de stadsregering⁷⁵. Het is echter ook mogelijk, dat hij gedreven werd door een niet geheel ongerechtvaardigde verontwaardiging jegens het kapittel. Dit toonde immers bij herhaling weinig oog te hebben voor de sociale noden en eisen van de tijd. Juist in dit jaar raakte de stadsregering opnieuw in een proces gewikkeld met dit college, omdat het gedurende 37 jaar bepaalde financiële verplichtingen niet

---

⁷³) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, p. 91.

⁷⁴) J. H. v. Heurn, *Historie der Stadt en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, I, pp. 521 v.

⁷⁵) L. P. L. Pirenne, *'s-Hertogenbosch tussen Utrecht en Atrecht*, Bijl. III.

was nagekomen ⁷⁶. Dit schrijnde temeer, omdat de stad zelf in 1547 zo'n tekort had op haar begroting, dat zij haar renten niet meer kon betalen. Hier en daar werden haar burgers reeds op verzoek van gedupeerde rente-eisers vastgehouden. Als gevolg van het heffen van extra belastingen en het verhogen van de accijnzen nam de ontevredenheid toe onder de bevolking, die reeds in het voorafgaande jaar vanwege een misoogst op de rand van hongersnood had geleefd ⁷⁷. Het dreigde uit te groeien tot een revolutie-stemming ⁷⁸.

De beschuldiging van ledigheid, die door Gooswijn van der Stegen werd geuit, zal bovendien niet geheel uit de lucht zijn gegrepen. De Bossche biertapper Gerard Reynszone verklaarde op 19 juni 1567, dat de kapittelheren bij hem de tijd wel eens kwamen zoek brengen met spelen, als de dienst in de kerk was afgelopen en zij niet wisten, wat ze moesten doen ⁷⁹. Er zijn geen motieven aan te halen, waarom deze heren twintig jaar tevoren, toen de geestelijke nood minder duidelijk te zien was dan in de zestiger jaren, meer activiteit aan de dag zouden hebben gelegd.

Het is niet bekend, of de brief van de Luikse officiaal verbetering heeft gebracht, maar in iedere geval werd in 1558 een gunstige verklaring afgelegd omtrent verschillende leden van het kapittel, toen geïnformeerd werd naar een geschikte kandidaat voor het ambt van deken ⁸⁰. In 1559 schijnen ook maatregelen te zijn getroffen onder meer voor een betere verzorging van de dienst in de kerk. In statuten uit latere tijd wordt hier tenminste naar verwezen ⁸¹. Volledig uitgeroeid zijn de geconstateerde euvels niet. Volgens de in 1568 afgelegde verklaring van Godfried Blicman, die in 1553 kanunnik van dit kapittel was geworden, werd er niet streng tegen con-

⁷⁶) R. A. v. Zuylen, *Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch*, I, p. 64.

⁷⁷) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, pp. 125 vv.

⁷⁸) J. H. v. Heurn, o.c., I, p. 519.

⁷⁹) P. Cuypers van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant Septentrional*, p. 364.

⁸⁰) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71.

⁸¹) Archief Abdij van Postel, Map 's-Hertogenbosch, Statuten 1586.

cubinaat opgetreden, zeker niet als de heren hun concubinen niet in huis hadden. In het genoemde jaar, waarin de reeds bekende visitatie werd gehouden, werden de namen van vijf kanunniken en drie beneficiarii genoemd in verband met concubinaat. Twee van deze kanunniken waren blijkbaar erg gedegenereerd, want zij werden er bovendien van beschuldigd drankzuchtig te zijn en speelziek. Van de andere drie hadden er twee evenwel hun concubines op dat tijdstip waarschijnlijk reeds weggezonden. Indien dit waar is geweest en men geen gevallen voor de visiterende bisschop heeft verzwegen, stak toen in deze aangelegenheid de geestelijkheid van Den Bosch niet ongunstig af tegen de donkere tinten, waarin gewoonlijk de zestiende eeuwse clerus wordt afgeschilderd. Slechts acht procent was dan concubinarius. Hiermee zijn natuurlijk de vermelde gevallen niet goed gepraat.

Bij de visitatie van 1568 werden nog diverse andere defecten geconstateerd, die practisch overeen kwamen met wat reeds werd opgemerkt in de overige Meierijse kapittels. De deelname aan het koorofficie was betrekkelijk slecht. Ook in deze kerk waren de tijden, dat de koordistributie plaats vond, de drukst bezochte momenten. Soms werd het officie uitsluitend verricht door betaalde plaatsvervangers, mercenarii. Een rustige gebedssfeer was vaak ver te zoeken. Wel verklaarde de deken Lucas Dielen, dat de laatste jaren in dit alles reeds veel verbetering was gekomen, maar zijn woorden moeten met een zekere reserve worden genomen. Aangezien hij zelf namelijk ook behoorde tot de groep kanunniken, die het eigenlijk niet eens waren met een visitatie door de bisschop en hierin een aantasting van hun privileges zagen, kan deze opmerking misschien beschouwd worden als een poging zich vrij te houden van bisschoppelijke inmenging. De administratie van de fundaties en de beneficiëes vertoonde ook onnauwkeurigheden. De verplichtingen werden niet alle nagekomen. Er waren verschillende kanunniken, vooral onder de jongere, die slecht op de hoogte waren van de statuten en zelfs niet wisten, waar ze die moesten vinden. De deken zelf gaf trouwens toe, dat de oorspronkelijke statuten zoek waren en ondanks ijverig na-

speuren niet konden worden teruggevonden. Uit oude registers en protocollen had hij ze laten distilleren en het kapittel had ze in deze vorm geaccepteerd. De discipline liet hier en daar nogal te wensen over. Ook de onderlinge eensgezindheid schijnt niet steeds erg groot te zijn geweest. Het vermoeden werd zelfs geuit, dat de notulen van de kapittelvergaderingen en de kapitteldecreten niet helemaal juist werden opgetekend ⁸².

Tweedracht schijnt overigens enigszins tot de tradities van dit college te hebben behoord. In 1519 was het langdurig verdeeld in verband met de keuze van een deken. Ook in 1558 is dit het geval geweest. Een van de kapittelheren wist in 1531 gedaan te krijgen, dat een door de centrale overheid gezonden deurwaarder de overige leden verbood drank uit hun wijnkelder te tappen, omdat zij hem zijn prebende betwistten ⁸³. De officiaal van het Bossche bisdom, Johannes Typoets, had in 1564 bij koninklijke benoeming de prebende gekregen van de overleden kanunnik Hendrik de Bijje. Hij vond echter tegenover zich Nicolaas Vuchts, die beweerde, dat het kapittel hem deze plaats had toegezegd. Eerst na vier jaar is deze twist beslecht in het voordeel van de officiaal ⁸⁴.

Opvallend is ook, dat het kapittel weinig activiteit aan de dag legde om te komen tot verbetering van de zielzorg in de stad, waarop reeds werd gewezen ⁸⁵. Hier waren toch verschillende gebreken zowel in de organisatie als bij de personen, die het werk in feite deden. Zeker was dit het geval, toen een van de vice-cureiten vóór de troebelen van 1566 niet geheel orthodox bleek in zijn preken en handelen ⁸⁶. Te meer is dit verwonderlijk, omdat het kapittel toch

---

⁸²) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc. (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, passim.

⁸³) C. R. Hermans, *o.c.*, p. 82, p. 140, p. 102; L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, pp. 149 vv.

⁸⁴) Algemeen Rijksarchief Brussel, Papiers d'Etat et de l'Audience, Lettres Missives, 1717/1.

⁸⁵) Zie hoofdstuk I, pag. 12 vv.

⁸⁶) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc. (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, p. 51, p. 68.

volgens zijn eigen getuigenis naar believen zielzorgers kon aanstellen en afzetten⁸⁷. Dit college is daarom niet vrij te pleiten van een zekere laksheid wat betreft de verantwoordelijkheid voor zijn jurisdictie-gebied. Men moet hierbij evenwel in aanmerking nemen, dat in de rumoerige en onzekere tijd van de zestiger jaren een niet onbegrijpelijke vrees voor de gevolgen, die het eventueel ontslag van de niet geheel rechtgelovige vice-cureit zou kunnen hebben, mogelijk een rol heeft meegespeeld.

Voor het overige schijnt ontrouw ten opzichte van de oude religie in het St. Janskapittel nagenoeg niet te zijn voorgekomen, al zijn er wel eens verdenkingen daaromtrent geuit. Zo liet bisschop Metsius in 1574 een onderzoek instellen naar de boeken van de overleden kanunnik Dirk Vermeer, die publiek werden verkocht, omdat hij vermoedde, dat er verboden en niet gecontroleerde werken bij waren⁸⁸. Het resultaat hiervan is niet bekend, maar uit het verslag van de visitatie van 1568 is niet op te maken, dat Sonnius enige twijfel heeft gehad omtrent de rechtzinnigheid van deze man⁸⁹. In 1576 richtte Metsius tot het kapittel, waarmee hij toen in een fel dispuut was gewikkeld, het verwijt, dat verschillenden van zijn leden tien jaar tevoren hadden geprotestantiseerd. Dit werd toen door dit college verontwaardigd van de hand gewezen. Slechts één beneficiarius was werkelijk afvallig geworden, zo beweerde het, en deze was daarvoor door het kapittel zelf onmiddellijk gestraft met ontslag uit zijn beneficie. Alle andere leden van het college hadden zich ijverig getoond in het handhaven en verdedigen van de katholieke leer⁹⁰. Het is wel opvallend, dat in de periode na de beeldenstorm een van de leidende figuren van de Bossche protestanten, Claes de Leeuwe, zich in een schrijven aan het stadsbestuur beklaagde over de houding van het kapittel. Hij verweet de heren van dit college, dat zij met opzet de kerkdiensten niet lieten doorgaan, om de protestanten

---

⁸⁷) L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 796, Bijl. V.

⁸⁸) Archief Bisdom Den Bosch, Map Oud-Archief Kapittel.

⁸⁹) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties etc.* (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961), p. 63.

⁹⁰) *Bossche Bijdragen*, XXVI, 1962-1963, pp. 86 vv.

in een kwaad daglicht te kunnen stellen⁹¹. Vriendschappelijk was de verhouding tussen de kanunniken en de aanhangers van de nieuwe leer dus beslist niet, al waren zij dan misschien niet zo ijverig als ze het in hun verweerschrift tegenover de bisschop wilden doen voorkomen.

Men waagt zich op gevaarlijk terrein, wanneer men wil proberen de oorzaken aan te geven van de weinig energieke geest, welke over het algemeen in de kapittels heerste. Er zijn echter wel enige factoren te noemen, die in meerdere of mindere mate hiertoe hebben bijgedragen.

Het principe, waarvan men vaak is uitgegaan bij het benoemen van kanunniken en beneficianten voor de colleges in de Meierij en elders, was niet gezond. Herhaaldelijk blijken degenen, die canonicaten en beneficies konden vergeven, deze stichtingen practisch te hebben beschouwd als middelen om iemand te belonen, hun sympathie te betuigen, een studiemogelijkheid of een bijverdienste te verschaffen. Zo waren aan het Hof van Karel V verschillende cantores verbonden, die minstens voor een deel in hun levensonderhoud werden voorzien door een Bosch canonicaat⁹². Enige canonicaten van St. Oedenrode waren door Philips de Schone aan leden van zijn hofhouding geschonken⁹³. Jan van der Vorst, die in 1531 deken was van dit kapittel, was tegelijk deken van het domkapittel te Utrecht, waar hij ook woonde⁹⁴. Een van zijn opvolgers, Hubert de la Tour, moest in 1566 door de landvoogdes worden verdedigd tegenover zijn onderhorigen, die hem de inkomsten van zijn functie wilden onthouden, omdat hij niet had geresideerd. Zij bracht hierbij naar voren, dat hij niet kon resideren, omdat hij ziek was, en dat hij hiertoe ook niet verplicht was vanwege zijn dienst bij de koning⁹⁵.

---

⁹¹) Stedelijk Archief Den Bosch, A 232, p. 67.

⁹²) L. v. Miert, *Adrianus Loeff* (*Bossche Bijdragen*, I, 1917-1918), p. 60.

⁹³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, p. 89.

⁹⁴) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, p. 108.

⁹⁵) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 157.

Een ambtenaar van de kanselarij van Brabant, Arnoldus van der Ameyden, die in Brussel woonde, was in 1561 in het bezit van een Oirschots canonicaat. Twee andere kanunniken van dit kapittel, Petrus Brabant en Arnoldus Hoen, hadden in Oirschot blijkbaar een bijverdienste. Zij waren tevens respectievelijk kanunnik in Lier en in Luik, waar zij ook verblijf hielden. De Oirschotse kanunniken Johannes Sestich en Nicolaus Ouddaert studeerden toen⁹⁶. Adrianus Loeff, die in 1553 door Karel V benoemd werd tot deken van het kapittel van Hilvarenbeek, was als leraar voor het Latijn verbonden aan de hertogelijke kapel te Brussel en is dat na deze benoeming zeker nog enige jaren gebleven. Hij schijnt ook dit ambt van deken te hebben gecombineerd met een canonicaat in Den Bosch⁹⁷. Zo zouden meerdere voorbeelden kunnen worden aangehaald.

Het euvel van het absentisme kreeg in dergelijke personen op zijn minst indirect een stimulering, al was hun afwezigheid door privileges gewettigd. Wat als gunst is toegestaan, is zeker geoorloofd uit noodzaak en een noodzaak-situatie is snel aanwezig voor een minder principiële persoon. Voor zover de tot kanunnik benoemde heren resideerden, zal een werkelijke gebedsgeest door een dusdanige benoemingspolitiek niet zijn bevorderd. Het tegendeel is zeker vaak het geval geweest. Vele leden van deze colleges hebben niet gebeden uit roepingsbesef en overtuiging maar omdat en voor zover zij ervoor werden betaald. Dit blijkt wel uit de herhaaldelijke klachten, die in de visitatieverslagen worden geuit, dat men in het koor kwam, wanneer er wat te verdienen viel, en zo gauw men de buit binnen had, de kerk weer verliet. Ook werd regelmatig geklaagd over de oneerbiedigheid en de slordigheid, die door de koorheren tijdens de diensten aan de dag werden gelegd. Practisch zullen deze instellingen dan ook vaak de indruk hebben gegeven van een steriele gebedsmolensfeer, waar weinig stichting van uitging, al wordt dan theoretisch misschien nog waarde toegeschreven aan het psalmodiëren op zich.

⁹⁶) *Taxandria*, XXXIII, 1926, p. 245.

⁹⁷) L. v. Miert, *o.c.*, pp. 59 vv.

Daarnaast heeft het grote aantal plechtigheden, gebeden en verplichtingen van jaargetijden en andere fundaties, welke moesten worden verricht en nagekomen en die men telkens moest herhalen, het koorofficie ongetwijfeld eentonig gemaakt. Dit zal vaak een zekere aversie hebben opgewekt zelfs bij goedwillende elementen. Heel practisch merkte bisschop Sonnius dan ook op in een kanttekening bij het verslag, dat de kapitteldeken van Hilvarenbeek hem in 1569 toezond, waar deze klaagde over het slechte koorbezoek, dat men moest nagaan, of alle „suffragia” gehandhaafd moesten worden⁹⁸.

Voorts mag worden opgemerkt, dat het koorherenleven mogelijkheden bood tot leegloperij. Een bewust stimuleren van de belangstelling voor de problemen van de tijd en van het deelnemen aan zielzorgactiviteiten had deze enigermate kunnen tegengaan en de kanunniken en beneficianten kunnen behoeden voor een geestelijk verschrallingsproces. Men krijgt de indruk, dat dit weinig is gebeurd.

Bij de min of meer sombere indruk, welke mogelijk gewekt wordt door de hier gegeven beschrijving van de zestiende eeuwse toestanden in de Meierijse kapittels — toestanden, die ook elders te bespeuren waren — moet men een en ander in aanmerking nemen.

Allereerst kwamen de geconstateerde misstanden niet alleen voor in de hier behandelde tijd. Ook in de voorafgaande eeuwen moest herhaaldelijk worden opgetreden, om de orde en de tucht te handhaven en te herstellen. Zo moesten de heren van het kapittel van Hilvarenbeek in 1270 door bedreiging met zware suspensie-straffen ertoe worden gebracht de statuten te onderhouden, die een passende en decante clericale kleding voorschreven. De toestand van dit college was toen volgens de visitatoren over het algemeen niet rooskleurig noch in geestelijk noch in tijdelijk opzicht. Men trachtte er het bezoeken van herbergen en het dobbelen onder de kapittelleden tegen te gaan door ook hierbij te dreigen met suspensie en excom-

---

⁹⁸) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, p. 61.

municatie, welke „ipso facto” zouden worden opgelopen⁹⁹. De collegiale kerk van St. Oedenrode werd omstreeks 1250 gevisiteerd in opdracht van de elect van Luik, omdat deze had vernomen, dat het officie er slecht werd verricht en het kapittel over het algemeen achteruit was gegaan. In 1309 werd opnieuw geconstateerd, dat dit college dringend hervorming nodig had, aangezien vele leden reeds geruime tijd hun plichten in ernstige mate verwaarloosden. Een kleine dertig jaar later, in 1336, merkte de bisschop van Luik in een brief aan het kapittel op, dat er tot dan toe van de in 1309 genomen maatregelen weinig was terecht gekomen. Hij gelastte toen de deken alsnog op te treden tegen enige met name genoemde kanuniken¹⁰⁰. In een suppliek aan paus Julius II van 1505 merkte het kapittel zelf op, dat de inkomsten van de collegiale kerkfabriek waren verminderd als gevolg van oorlogen en andere rampen maar ook als gevolg van verwaarlozing door de leden van het kapittel zelf¹⁰¹.

Het heeft er alle schijn van, dat de statuten, welke in 1487 voor het kapittel van Eindhoven op schrift werden gesteld, mede tot stand zijn gekomen, om een einde te maken aan onenigheid en twist onder de leden van dit college. In het inleidende hoofdstuk werd gezegd, dat de statuten onder meer dienden, om de vrede en eensgezindheid voor de toekomst te bewaren. In hoofdstuk 23 werd de leden verboden zich door middel van brieven van vorsten of heren aan hun verplichtingen te onttrekken. Ook mochten ze medeleden geen schade toebrengen in hun inkomsten door de lekenoverheid beslag te laten leggen op de vruchten van hun beneficies. Men mocht zijn medebroeders in het college niet door woorden en daden in hun persoon en goederen bedreigen. Voorts werd verboden zich zelf gedurende de tijd, dat men afwezig was, meer te laten uitkeren dan de kapittel-traditie toestond. Eventuele geschillen moesten voor een kerkelijke rechtbank worden gebracht en nooit voor een lekenrechter. Hoofdstuk 24 verbood hen, die onder de jurisdictie van het

---

⁹⁹) A. M. Frenken, *o.c.*, pp. 50 v.

¹⁰⁰) A. M. Frenken, *o.c.*, pp. 119-125.

¹⁰¹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, p. 89.

kapittel stonden, „voortaan” elkaar achter de rug te belasteren of elkaar verwijten en scheldwoorden voor de voeten te werpen. Tenslotte bepaalde hoofdstuk 27, dat men ook in de kapittelvergaderingen gehoorzaamheid en eerbied moest opbrengen, er niet moest roepen, schelden en ruzie maken en bij een eventuele stemming zijn beurt moest afwachten¹⁰².

De in de voorafgaande beschrijving opgesomde mankementen waren dus geen symptomen van een typisch zestiende eeuwse decadentie onder de kapittelheren. Het is mogelijk, dat ze toen veelvuldiger zijn voorgekomen, maar dit kan niet worden bewezen. De beschikbare gegevens zijn te gering in aantal om een verantwoorde vergelijking mogelijk te maken. Wel zal men kunnen zeggen, dat de feilen, die er waren, in deze tijden scherper in het oog zijn gesprongen. De geestelijkheid werd immers meer met Argusogen geobserveerd. Enerzijds was dit het gevolg van de critiek, welke de reformatorische richtingen erop uitoefenden en waarvan de weerklank ook in 's-Hertogenbosch werd vernomen¹⁰³. Anderzijds had het verband met de verscherpte strijd in deze eeuw van malaise met name in 's-Hertogenbosch tussen de magistraat en de op economisch gebied zo geprivilegieerde clerus over het al dan niet meebetalen in de stadslasten. De volksmentaliteit was hierdoor minder verdraagzaam geworden ten opzichte van de priesters en clerici en minder bereid tot vergoelijking. Dit werd wel begrepen door voor-

¹⁰²) Archief Bisdom Den Bosch, Map Eindhoven, Kapittelstatuten 1487.

¹⁰³) De gilden van Den Bosch begrepen reeds in 1525, hoe krachtig het argument was van de religieuze omwenteling, welke sinds enige jaren in het Duitse Rijk ernstige onrust veroorzaakte, om de kloosteroversten ertoe te brengen mee te betalen in de belastingen. Hun werd onder ogen gebracht, dat in de Duitse landen vooral door de Lutheranen allerlei gruwelen tegen de kloosters werden bedreven „quorum adventus (ut fama erat) expectabatur in inferiorem Germaniam” (Stedelijk Archief Den Bosch, collectie aanwinsten no 8083, Kroniek van Molijs, ms., fol. 40 v.). De geuite bedreiging was niet zonder grond. De religieuze vernieuwingsbeweging was in het stadsgebied doorgedrongen en van 1526 tot 1545 werden regelmatig aanhangers veroordeeld (C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, pp. 96-98, pp. 238 v., p. 243, p. 252; R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 412, p. 416, p. 417, p. 425, p. 465, pp. 491-495, pp. 504-508, p. 514, p. 516, p. 521, pp. 546-548, pp. 620-626; G. A. Meyer, *Chronicon conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum auctore Jacobo Brouwer*, p. 157, p. 166).

uitstrevende kerkelijke figuren ook onder de kanunniken zelf. Verschillende keren ontmoet men in de aantekeningen en besluiten van de visitaties uit de zestiende eeuw de opmerking, dat de misstanden, waartegen moest worden opgetreden, ergernis gaven aan het volk. In de voorafgaande tijden werd dit motief veel minder gebruikt, om de ernst van de gebreken aan te tonen of de clerici te bewegen hun levenshouding te verbeteren en hun plichten na te komen.

Een andere factor, welke men voor ogen moet houden, om te komen tot een zo objectief mogelijke beoordeling van de toestanden in de kapittels, is, dat de gegeven beschrijvingen in hoofdzaak zijn gebaseerd op verslagen en besluiten van visitaties. Hieruit vloeit het reële gevaar voort, dat een vertekening ontstaat van het juiste beeld. Ook voor de kapittels gelden de in het eerste hoofdstuk aangehaalde woorden van de Genderense pastoor Franciscus Andelius, dat bij gelegenheid van een visitatie in hoofdzaak tekortkomingen werden opgetekend¹⁰⁴. Datgene, wat geen verbetering nodig had, tekende men gewoonlijk niet op en in de *Capita Reformationis*, die na de visitatie werden opgesteld en afgekondigd, kwam dit dan ook niet tot uiting. De goede elementen kunnen zo bij een latere reconstructie van de toestanden gemakkelijk over het hoofd worden gezien of komen niet volledig tot hun recht.

Zo blijkt uit aantekeningen van de visitatie, welke in 1568 in het Bossche St. Janskapittel werd gehouden — een van de weinige, waarvan de aantekeningen zijn bewaard en niet alleen het verslag of de *Capita Reformationis* —, dat van de 21 kanunniken, die toen voor bisschop Sonnius verschenen, er minstens twaalf te kwalificeren zijn als betrekkelijk goed, goed of heel goed. Van de overigen is het moeilijk een kwalificatie te geven, die hun recht doet, behalve dan van de drie personen, die nog in concubinaat leefden en van wie er twee bovendien nog aan de drank waren. Zij waren zeer terughoudend en weinig zeggend in hun antwoorden. Klaarblijkelijk stonden zij afwijzend tegenover de bemoeiingen van Sonnius met

¹⁰⁴) Th. Goossens, *Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16e eeuw* (Bossche Bijdragen, III, 1919-1920), p. 218.

de kapittelaangelegenheden. Dit kan trouwens ook wel worden opgemerkt bij sommigen van de eerstgenoemde groep van twaalf. De visitatie kon daarom ook betrekkelijk traag op gang komen¹⁰⁵. Dit mag echter niet onmiddellijk worden verklaard als een uiting van een verkeerde mentaliteit, die van hervormingsactiviteiten afkerig was. Het was veeleer een niet onbegrijpelijke reactie op het groeiend besef, dat men onder druk van de besluiten van het concilie van Trente en onder dreiging van de landvoogd Alva de nederlaag ging leiden in de strijd tot handhaving van de exemptie en de kapittelprivileges, nu men de bisschoppelijke inmenging en de visitatie moest aanvaarden. Dit zal ook het grondmotief zijn geweest, waarom het kapittel in oktober 1565 weigerde zijn kerk, de St. Jan, ter beschikking te stellen van Sonnius, om er de besluiten van Trente af te kondigen, en waarom de kapittelheren niet aanwezig waren in de kerk van de Bossche Dominicanen, toen de bisschop daar de resultaten en decreten van dit concilie aan zijn diocees bekend heeft gemaakt. In 1568 nog bleek uit diverse opmerkingen, dat verschillende kanunniken niet overtuigd waren van het feit, dat de beslissingen van Trente in hun geheel door hen konden worden aanvaard zonder dat zij hun eden tegenover het kapittel zouden schenden. Hier kan huichelarij bij zijn geweest maar het kan evenzeer door sommigen eerlijk zijn bedoeld.

De vrees voor het verloren gaan van de oude voorrechten kan eveneens beschouwd worden als het grondmotief van het verzet, dat door de andere kapittels van de Meierij of door afzonderlijke leden ervan werd aangetekend tegen bisschop Sonnius. Met name verzette men zich tegen zijn visitatie van 1569 en de bij gelegenheid daarvan ingevoerde nieuwe statuten, die immers geheel waren gebaseerd op de besluiten van Trente¹⁰⁶. Deze colleges waren sedert 1505 samen

¹⁰⁵) R. R. Post, *De visitatie van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch door bisschop Franciscus Sonnius in het jaar 1568* (Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland, IV, 1962), p. 12; A. M. Frenken, *De geschillen tussen de Bisschoppen en het kathedrale kapittel van 's-Hertogenbosch, 1563-1629* (Bossche Bijdragen, XXVI, 1962-1963), pp. 61 vv.

¹⁰⁶) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, pp. 60 vv., pp. 131 vv., pp. 261 v.; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., I, pp. 105 vv.

met die van 's-Hertogenbosch en Breda in een verbond verenigd juist met het doel de gemeenschappelijke rechten door eensgezinde actie en onderlinge steun krachtiger te kunnen verdedigen. In andere streken hadden reeds eerder kapittelkerken zich met eenzelfde doel verenigd. Waarschijnlijk heeft men in de tweede helft van de eeuw aangevoeld, dat de ontwikkeling, die zich aan het voltrekken was, niet tot voordeel van de kapittels en hun vrijheden zou strekken. Misschien is men ook op de hoogte geraakt van de pauselijke brief van 5 juli 1560, die gericht was aan de bisschop van Luik. Hierin had paus Pius IV practisch de exemptie opgeheven van alle kerken in diens diocees, daar „deze niet was gegeven om ongestraft kwaad te kunnen doen”¹⁰⁷. Het kan zijn, dat men nu wilde proberen door eigen hervormingsinitiatieven het motief van de pauselijke beslissing te ontzenuwen. In 1563 werd dit verbond in ieder geval vernieuwd en versterkt. Men schreef een verdubbeling voor van de jaarlijkse bijdrage in de gemeenschappelijke strijdkas en van alle suppoosten werd de eed van trouw geest aan de confederatie en van gehoorzaamheid aan de decreten. Tevens werd bepaald, dat een vergadering van afgevaardigden, die ieder jaar bijeen zou komen, het wel en wee zou bespreken van de aangesloten kerken en maatregelen zou treffen om eventuele misbruiken tegen te gaan¹⁰⁸.

Een complete handleiding voor het saboteren en vruchteloos maken van eventuele bisschoppelijke visitaties, die vermoedelijk dagtekent uit deze tijd van dreigend ingrijpen door bisschoppen, heeft gecirculeerd onder de collegiale kerken van het Luikse diocees. De suppoosten werd opgedragen geen deuren open te maken en geen visitatievragen te accepteren. Als een visitator kwam, zou hem in het bijzijn van getuigen gevraagd worden, waar hij zijn gezag vandaan haalde. Daarna moest hem worden uiteengezet, dat de kerk exempt was en geen visitatie behoefde toe te laten. Wilde hij deze toch doorzetten, dan moest men niemand voor hem laten verschijnen, enz. Dit rondschrijven is ook bekend geweest in de kapittels van de

¹⁰⁷) Archief Bisdom Den Bosch, Map Hilvarenbeek.

¹⁰⁸) L. G. A. Houben, o.c., I, p. 394, Bijl. V.

Meierij. In het archief van het Oirschotse college bevindt zich althans een afschrift hiervan¹⁰⁹. Bovendien stemt het optreden van de verschillende colleges als geheel en van verschillende kanunniken afzonderlijk tegenover bisschop Sonnius bij zijn visitaties vrijwel overeen met de in genoemde handleiding aangegeven tactiek.

Dat de vernieuwingen, die zo nadelig waren voor hun vrijheden, toch werden doorgedreven vaak zelfs onder dreiging met geweld, moet een zware streep zijn geweest door de rekening van de kapittelleden. Ze hebben dit moeilijk kunnen verwerken, hetgeen begrijpelijk is. Anderzijds is het in dit verband evenzeer te begrijpen, dat de eerste Bossche bisschop in de statuten, welke hij uitvaardigde voor de collegiale kerken van dit gebied, het verbond van 1563 nietig verklaarde als niet in overeenstemming met de geest en de besluiten van het concilie van Trente¹¹⁰.

Het is niet verantwoord, de kanunniken, die het eens waren met de eigenlijk om juridische kwesties tegen de bisschop ondernomen protestacties van de kapittels en er hun steun aan gaven, louter op grond hiervan onder te brengen in de categorie der slechten. Dit kan pas, wanneer werkelijk is aan te tonen, dat hun houding voortkwam uit het verlangen, om ongecontroleerd een ongebonden leven te kunnen leiden. In de meeste gevallen is dit moeilijk. Wel kan men hun vaak kortzichtigheid verwijten, een zekere egocentrische mentaliteit, een tekort aan begrip voor de noden en eisen van de eigen tijd, gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel voor de toekomst. De ergernis, die zij door hun verzetshouding gaven, was bijna even ernstig te noemen als die, welke door een slechte levenswijze werd gegeven. Het zal de toch al moeilijke positie van de bisschop hebben verzwakt en daarmee het hervormingswerk, dat hij moest gaan beginnen, hebben bemoeilijkt. De landvoogdes Margaretha verweet in een brief van 26 mei 1567 het Bossche kapittel dan ook scherp, dat het de leken een slecht voorbeeld had gegeven door zijn recalcitrante

¹⁰⁹) A. M. Frenken, *Documenten etc.*, pp. 260 vv.; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 139.

¹¹⁰) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, I, p. 102.

houding tegenover de bisschop en schandaal had verwekt ¹¹¹. Anderhalf jaar tevoren had bisschop Sonnius aan Viglius geschreven, dat de weigering van het kapittel, om de St. Jan af te staan voor de afkondiging van de Trentse decreten, voor velen een ernstig schokkende gebeurtenis was geweest ¹¹².

Gedurende vele jaren van de hier behandelde periode heeft het Bossche kapittel in onmin geleefd met de magistraat van de stad. De oorzaak van deze twist was gelegen in het feit, dat de overheid herhaaldelijk trachtte dit college te doen meebetalen in de stadslasten, waartegen het zich dan telkens fel verzette. Reeds in de vijftiende eeuw schijnen er moeilijkheden te zijn geweest tussen deze beide partijen op financieel gebied. Het duurde ten minste zeven jaar voordat tussen hen een bevredigende overeenkomst kon worden gesloten inzake de speciale belastingen, die de stadsoverheid in 1463 had ingevoerd ¹¹³. Deze was nodig geweest, om de schade te boven te komen, die de grote brand van dat jaar te 's-Hertogenbosch had veroorzaakt ¹¹⁴. Dat het kapittel toen getraineeerd heeft, is op te maken uit het feit, dat het Minderbroeders-klooster in die stad reeds binnen tien maanden na afkondiging van de belasting-verordening de toezegging had kunnen doen de opgelegde verplichtingen te zullen nakomen ¹¹⁵.

In de loop van het eerste kwartaal van de zestiende eeuw was het krakelen over financiële kwesties en over de pogingen van het kapittel, om de accijnsen te ontduiken, niet van de lucht. Na ruim een jaar twisten over het al dan niet meebetalen in de oorlogslasten, welke op Den Bosch drukten, werd in 1502 door de Raad van Brabant beslist, dat het kapittel 1200 gulden moest betalen in acht termijnen te voldoen. In datzelfde jaar werd bepaald, dat slechts die

---

¹¹¹) P. Cuypers van Velthoven, *Documents etc.*, p. 506, p. 508.

¹¹²) P. F. X. de Ram, *o.c.*, p. 93.

¹¹³) J. N. G. Sassen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, p. 77 ns. 540 en 541.

¹¹⁴) J. N. G. Sassen, *o.c.*, p. 72 ns. 506 en 507.

¹¹⁵) J. N. G. Sassen, *o.c.*, p. 73 no 515.

goederen van het kapittel niet belast konden worden, die dit college bij wijze van aalmoes had ontvangen of die behoorden tot de beneficies. Alle goederen, renten en erven, die vanaf 1472 belastbaar waren geweest, zouden dit blijven. Aan de leden en suppoosten van het kapittel werd toen ook toestemming gegeven een wijnkelder te hebben, waar zij op bepaalde uren van de dag accijnsvrije dranken konden tappen, mits zij die niet doorverkochten aan anderen ¹¹⁶. Volledig verzoend waren de partijen hierdoor blijkbaar niet, want in de eerstvolgende jaren is te Brussel opnieuw een proces tussen hen gaande geweest, waarvan noch de inhoud noch de uitslag echter bekend zijn ¹¹⁷.

In het ambtsjaar 1510-1511 meende de magistraat van Den Bosch scherper te moeten toezien, dat vanuit de wijnkelder van het kapittel geen accijnsvrije wijn werd doorverkocht. Zij liet deze daarom gedurende enige nachten bewaken ¹¹⁸. De kanunniken hadden zich blijkbaar niet steeds aan de afspraken gehouden. Zeer fel werd de strijd echter in 1516 en de daarop volgende jaren. De stedelijke overheid had opnieuw ernstige verdenkingen tegen de „papenkelder” en wilde voor goed een einde maken aan de smokkelhandel, die van daaruit, naar zij meende, werd bedreven. Een dergelijke praktijk was dan ook een groot nadeel voor de stad, die juist in de accijnsen op bier en wijn een van haar belangrijkste inkomsten had. Opnieuw werd gedurende enige tijd een wacht bij de kelder geplaatst en in februari, in april en opnieuw in juni werden gedeputeerden naar Brussel gezonden, om daar de zaak aanhangig te maken. Men zette dus door ondanks het feit, dat „dair groet ende lange vervolge dairtoe is geweest, eer die sake ten einde quam” ¹¹⁹. De vorst, de latere Karel V, besliste op 27 juli, dat het kapittel 180 amen

---

¹¹⁶) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 50, p. 61, p. 64; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 71.

¹¹⁷) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 79, p. 85.

¹¹⁸) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 217.

¹¹⁹) R. A. v. Zuylen, o.c., I, pp. 307 v.

wijn en 1200 vaten bier accijnsvrij mocht inslaan¹²⁰. De kwestie was hiermee echter toch nog niet opgelost, want de kapittelheren waren niet tevreden met wat hun was toegestaan. Op 23 december en wederom op 27 februari van het volgende jaar 1517 liet de magistraat een hoeveelheid wijn in beslag nemen, welke de kanunniken volgens haar boven de toegestane taks hadden ingekocht. Deze heren hadden zelfs niet gearzeld tijdens de hoogmis uit de kerk te gaan en zelf de door hen bestelde wijn te lossen, omdat de overheid iedereen onder bedreiging met strenge straffen had verboden hierbij behulpzaam te zijn¹²¹. Van beide zijden werd geageerd te Brussel. De landsheer kwam enigermate aan de wensen van het kapittel tegemoet door te bepalen, dat het voor de tijd van acht jaar nog twintig amen wijn extra mocht inslaan¹²². Ook dit was echter volgens het college nog te weinig vanwege het grote aantal suppoosten, dat ertoe behoorde¹²³. Om de bevolking van zijn gelijk te overtuigen stelde het een lijst met zijn privileges samen, die het op de avond voor Pasen aan de kerkdeuren bevestigde¹²⁴.

De strijd bereikte een hoogtepunt in het voorjaar van 1518. Op 1 maart van dat jaar nam de stadsregering weer een hoeveelheid wijn in beslag, die het kapittel boven de toegestane taks wilde binnenbrengen. Naar aanleiding hiervan legde de bisschop van Luik op verzoek van de kanunniken een interdict op 's-Hertogenbosch. De magistraat reageerde prompt met een dragonnade. Een aantal cavaleristen van de graaf van Nassau, die in Den Bosch moesten worden ondergebracht, werd ingekwartierd in de huizen van de kapittelheren¹²⁵. Na veel diplomatieke activiteiten werd het interdict 2 april opgeschort¹²⁶. De partijen stonden echter scherp

¹²⁰) J. N. G. Sassen, *o.c.*, p. 168 no 1104; Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling, Verklaring 1518.

¹²¹) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, pp. 325 v., p. 315, p. 330; C. R. Hermans, *o.c.*, pp. 79 v.

¹²²) J. N. G. Sassen, *o.c.*, p. 168 no 1104.

¹²³) Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling, Verklaring 1518.

¹²⁴) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 320, p. 326.

¹²⁵) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 343. pp. 335 v.; C. R. Hermans, *o.c.*, p. 81.

¹²⁶) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, pp. 342 vv.

tegenover elkaar. Ook nadat zij waren uitgenodigd afgevaardigden naar Brussel te zenden, om er de zaak te bepraten en tot een oplossing te brengen, konden zij niet tot een vergelijk komen. De landsheer greep toen in en bepaalde in juni, dat het kapittel voortaan 250 amen wijn accijnsvrij mocht inslaan maar alleen ten behoeve van eigen onderdanen. De hoeveelheid bier, die was toegestaan, bleef hetzelfde. Van hun kant moesten de heren van het kapittel nu zorgen, dat het interdict werkelijk werd opgeheven ¹²⁷.

De magistraat van de stad verklaarde op 30 oktober zich bij deze uitspraak neer te leggen ¹²⁸. Het kapittel evenwel was nog niet content. De kanunniken waren van mening, dat ook 250 amen te weinig was. Bovendien vonden zij het een bezwaar, dat deze maatregel voor altijd geldend werd verklaard. Zij wilden het nageslacht niet binden door hun toezegging. Opnieuw werd beide partijen gevraagd gedeputeerden naar Brussel te zenden, om de kwestie te bespreken, maar aan deze oproep schijnt de stedelijke overheid geen gevolg te hebben gegeven ¹²⁹. Waarschijnlijk was zij het voortdurend hoger stellen van de eisen door het kapittel beu. Bovendien maakte dit kennelijk geen haast met zijn pogingen het interdict te doen opheffen, hetgeen de indruk van goede trouw niet versterkte. In april 1520 kreeg de stadsafgevaardigde in Brussel wel opdracht de bisschop van Luik een uiteenzetting te geven over het geschil tussen de stad en het kapittel ¹³⁰.

Het kanunniken-college kreeg deze keer niet gedaan, dat de hoeveelheid wijn, die belastingvrij mocht worden ingeslagen, opnieuw werd vergroot. Wel werd in zoverre aan zijn bezwaren gehoor gegeven, dat op 30 september 1520 werd verklaard, dat de beslissing van juni 1518 slechts dertig jaar van kracht zou zijn. De vrede was hiermee niet getekend. Het stadsbestuur aanvaardde dit besluit niet ¹³¹.

¹²⁷) Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling, Verklaring 1518.

¹²⁸) J. N. G. Sassen, o.c., p. 105 no 710.

¹²⁹) Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling, Verklaring 1520 en volgende jaren.

¹³⁰) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 346.

¹³¹) Zie noot 129.

Het heeft zich bovendien in oktober van dat jaar blijkbaar gehouden aan een maximale hoeveelheid vrije wijn van 200 amen voor het kapittel, ofschoon het de beslissing van juni 1518 had aanvaard ¹³². Gezien de houding van de kanunniken inzake het interdict was dit een volkomen begrijpelijke handelwijze, ook al verdedigden deze heren zich door te zeggen, dat deze strafmaatregel niet deerde, aangezien hij was opgeschort, en er in de verklaring van 30 september niet meer gesproken werd over een verplichting hunnerzijds om pogingen tot opheffing ervan te ondernemen.

In januari 1521 evenwel zaten afgevaardigden van beide partijen op verzoek van de regentes te Brussel weer aan de conferentietafel. De stad verklaarde hier de beslissing van 30 september niet te erkennen maar in de practijk wel te willen aanvaarden, mits de kapittelheren zich er strikt aan zouden houden en op eigen kosten ervoor zouden zorgen, dat het interdict werd opgeheven. De regentes ging in haar besluit van 4 februari hiermee accoord en stelde een tijds-limiet vast van zes maanden, waarbinnen het interdict moest zijn herroepen. Zij weigerde echter te erkennen, dat de Bossche magistraat de wijn van het kapittel wettig in beslag had genomen. In dezen stond zij aan de zijde van dit college door voor te schrijven, dat de wijn moest worden teruggegeven of, zo hij volgens het oordeel van de kanunniken niet goed genoeg meer was, zou worden vergoed. Zij stelde bovendien nog als eis, dat hiermee de twist onherroepelijk moest zijn beslecht. Op 9 april accepteerde zowel de magistraat als het kapittel deze punten officieel ¹³³. Men hield zich deze keer bijzonder goed aan de afspraken. Drie weken vóór deze datum reeds verklaarde het kapittel, dat de door de stad destijds in beslag genomen wijn was teruggegeven ¹³⁴, terwijl nergens meer een vermelding wordt gevonden over het interdict.

---

¹³²) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 353.

¹³³) Zie noot 129.

¹³⁴) Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling, Verklaring 1521; J. N. G. Sassen, o.c., p. 106 no 715. Vermoedelijk vergist deze auteur zich in het jaar. Hij geeft 1522, terwijl uit de gegevens van het stedelijk archief is op te maken, dat deze teruggave in 1521 heeft plaats gehad.

Gedurende ongeveer het tweede kwartaal van deze eeuw schijnt er inderdaad vrede te hebben geheerst tussen de beide partijen. Tot 1547 wordt niets over geschillen en processen vernomen. Misschien is de stadsoverheid iets soepeler geworden in haar houding tegenover de clerus, omdat het anticlericalisme ook vat begon te krijgen op het gewone volk. Dit zal haar op zich niet onaangenaam geweest zijn, maar het bleek niet zonder gevaren. Het was mede oorzaak geweest van het fanatieke gildenoproer in juni 1525, dat de overheid uit de hand was gelopen en de centrale regering aanleiding had gegeven tot het nemen van strenge maatregelen tegen Den Bosch¹³⁵. Daarenboven liep men het gevaar door het ondernemen van scherpe acties tegen de geestelijkheid de verdenking op zich te laden een aanhanger of minstens een sympathisant te zijn van de nieuwe godsdienstige denkbeelden, welke zich in deze tijd begonnen te manifesteren¹³⁶. Dat dit gevaar niet denkbeeldig was, blijkt uit het geval van hertog Karel van Gelder. Deze moest zich in 1525 verdedigen tegen de beschuldiging, dat hij een Lutheraan was. De verdenking was tegen hem geuit louter op grond van het feit, dat hij in onmin leefde met de proost van Deventer over goederen, welke deze man en zijn voorgangers in het proostambt zich wederrechtelijk hadden toegeëigend¹³⁷.

Daarnaast zullen ook de kapittelheren misschien hun conclusies hebben getrokken uit de gebeurtenissen van 1525, toen verschillende kloosters door het volk waren geplunderd, omdat zij geweigerd hadden mee te betalen in de stadslasten. Zij kunnen daardoor zijn aangespoord zich stipt te houden aan de bepalingen, zodat er geen reden meer zou zijn tot gewelddadig optreden. De kroniekschrijver

---

Uit alles blijkt, dat het hier geschetste conflict een strijd was om rechten. Het is daarom niet verantwoord er de conclusie uit te trekken, dat de Bossche kapittelheren onmatig waren in het gebruik van drank, zoals in navolging van de Hoop Scheffer L. E. Halkin doet in zijn werk *Le cardinal de la Marck, Prince-Evêque de Liège*, p. 68 nt. 47.

¹³⁵) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, pp. 90 vv., pp. 223 vv.

¹³⁶) Zie noot 103.

¹³⁷) G. Brom en A. H. L. Hensen, *Romeinsche bronnen voor de kerkelijk-staatskundige toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, pp. 16 vv.

Aelbertus Cuperinus, die zijn aantekeningen is begonnen na de hier geschetste gebeurtenissen en vóór 1558, zegt, dat in zijn tijd de bepalingen van de overeenkomst aangaande de accijnsvrije drank nog streng werden onderhouden¹³⁸. De wijnmeesters van het kapittel verklaarden op 22 september 1525 inschikkelijk, dat de zeven voeder wijn, die zij toen blijkbaar hadden ingekocht boven de toegestane hoeveelheid, moesten worden afgetrokken van het quantum van het komende jaar¹³⁹.

De schermutselingen tussen het kapittel en de stad begonnen opnieuw in 1547, al werd de strijd niet meer zo fel als dit het geval was geweest in de eerste decennien van de eeuw. De Bossche magistraat diende in dat jaar van grote financiële zorgen voor de stad een klacht in te Brussel, dat het kapittel reeds gedurende 37 jaar bepaalde geldelijke verplichtingen niet was nagekomen. In 1548 was de kwestie nog niet van de baan, want de klacht werd toen herhaald¹⁴⁰. Wie tenslotte in deze aangelegenheid door de centrale overheid in het gelijk is gesteld, is niet bekend, maar men is misschien tot een vergelijk gekomen. In een ontwerp van een verordening tot verhoging van de belastingen in Den Bosch van 6 september 1550 werd namelijk bepaald, dat alle priesters mee zouden betalen van hun wereldlijke bezittingen, die niet tot hun beneficie behoorden, mits die niet waren begrepen onder de overeenkomst gesloten tussen de stad en het kapittel¹⁴¹.

Ofschoon in 1551 de schikking van dertig jaar tevoren over de accijnsvrije drank voor vijf en twintig jaar was verlengd¹⁴², heeft het kapittel kennelijk toch weer pogingen gedaan deze bepalingen te ontduiken. In september 1553 kwamen bij de raadsvergadering klachten binnen, dat dit college meer dan dertig amen bier boven de taks had ingeslagen. De magistraatsleden, die in deze tijd voortdurend zwaar delibereerden over middelen om aan geld te komen,

¹³⁸) C. R. Hermans, o.c., p. 81.

¹³⁹) Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling, Verklaring 1525.

¹⁴⁰) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 649, p. 657.

¹⁴¹) Stedelijk Archief Den Bosch, Ingekomen Stukken 1544-1565.

¹⁴²) Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling, Verklaring 1551.

besloten op te treden en het kapittel een proces aan te doen ¹⁴³. Van geen van beide zijden heeft men toen de zaak op de spits gedreven. Nadat Den Bosch in november 1553 in Brussel octrooi had gekregen, dat de geestelijkheid van de stad mee zou moeten betalen in de tiende en twintigste penning ¹⁴⁴, besloten de eerste twee leden van de stadsregering in september 1554 het kapittel vijftien amen bier boven de afgesproken taks toe te staan, om een einde te maken aan alle processen en onkosten. Het derde lid, de gildenvertegenwoordigers, ging hier niet onmiddellijk mee accoord. Het raketde de kwestie nog eens op van de achterstallige geldelijke verplichtingen van de kanunniken, waarover in 1547 en 1548 een en ander te doen was geweest en in welke onderhandelingen men het blijkbaar niet had gekend. Op 11 februari 1555 was deze tweedracht in de boezem van de stadsregering bezworen en besloot men deze aangelegenheid als afgedaan te beschouwen ¹⁴⁵. Het kapittel van zijn kant, dat door een brief van de landvoogdes op de hoogte was gebracht van de beslissing, dat alle suppoosten mee moesten betalen in de stadslasten, verklaarde zich hiermee 25 februari 1555 accoord ¹⁴⁶. Geheel opgeklaard was de lucht hiermee overigens niet. Ook in de zestiger en zeventiger jaren zijn herhaaldelijk door de beide partijen beschuldigingen en verweerschriften ingediend bij de centrale regering naar aanleiding van belastingen en imposten. De stad wilde de clerus hierin laten meebetalen, waarbij zij zich beriep op het feit, dat deze gelden grotendeels voor de defensie waren bestemd, waarvan ook de geestelijkheid profiteerde. Het kapittel van zijn kant wees dit af met een beroep op zijn privileges en op de oude afspraken ¹⁴⁷.

---

¹⁴³) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering 1554.

¹⁴⁴) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 683.

¹⁴⁵) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering 1555.

¹⁴⁶) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering 1555; R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 692.

¹⁴⁷) Stedelijk Archief Den Bosch, A 231, Accoorden en Consenten pp. 26 v., p. 39, p. 62, pp. 67 vv., pp. 71 v., p. 73; A 503, Bijzondere Verzameling, Replik van 2 september 1567; R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 734, p. 740, II, p. 802.

In Eindhoven is in 1519 eveneens een fel geschil ontstaan tussen het kapittel en de stedelijke overheid om een financiële kwestie. De stad weigerde het college de volledige rente te betalen van een bepaald bedrag, dat voor een gedeelte blijkbaar buiten goedvinden van het college aan enkele leden ervan was terugbetaald. Sommige burgers werden zelfs op verzoek van de kanunniken in verband hiermee gearresteerd. Toen enige daarvoor ingestelde commissies er niet in waren geslaagd een verzoening tot stand te brengen, greep Floris van Egmond, de Heer van Eindhoven, in. In het najaar van 1525 bracht hij een schikking tot stand en verbood beide partijen zonder zijn voorkennis over deze aangelegenheid nog ooit een proces te beginnen¹⁴⁸. Er zijn dan ook geen meldingen bekend van een verder voortleven van deze twist of van nieuwe onenigheden hier.

Ook in Oirschot schijnt in 1528 iets gehaperd te hebben aan de goede verhouding tussen het kapittel en de dorpsoverheid. In juni van dat jaar verklaarden de schepenen, dat de altaristen steeds mee hadden betaald in de algemene belastingen en dat zij niet meer exempt waren dan de leken in de vrijheid. Acht kapelaans gaven te kennen, dat zij vernomen hadden „gemolesteert te worden metten anderen gheestelycken personen omme van honnen gueden . . . te moeten gheven zekere somme van penningen . . .”. Zij zeiden, dat zij altijd hadden meebetaald, en spraken de hoop uit niet meer belast te worden „metten anderen gheestelycken personen”¹⁴⁹. Niet onwaarschijnlijk zijn hier met de „anderen gheestelycken personen” de kanunniken bedoeld, die kennelijk onder druk werden gezet om bij te dragen in de dorpslasten. Nadere gegevens hierover zijn echter niet gevonden.

Breedheid van visie en begrip voor de ontwikkeling van de omstandigheden, voor de volksmentaliteit en voor de noden van de tijd, ook in profane aangelegenheden en in tijdelijke zaken, kan men

¹⁴⁸⁾ Stedelijk Archief Eindhoven, ds. 50 st. 6 en st. 8; L. G. A. Houben, *o.c.*, I, pp. 80 vv.

¹⁴⁹⁾ Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 165.

bij de kanunniken met name bij die van het St. Janskapittel te 's-Hertogenbosch niet of weinig vinden. Zij leefden tezeer in de geslotenheid van het traditionele kastebesef. Het anticlericalisme vond hierin, zoals reeds eerder werd gesuggereerd, ongetwijfeld een stimulering. Dit was in de zestiende eeuw des te gevaarlijker, omdat het een voedingsbodem kon zijn voor de toch reeds opdringende reformatorische gedachte. Anderzijds mag men al deze mannen toch ook niet brandmerken als onverbeterlijke parasieten van de samenleving. Dit zou bij de meesten van hen een mate van gewetenloosheid veronderstellen, die niet goed aanvaardbaar is. Hun acties tegen de wereldlijke overheid waren evenals die tegen de bisschoppen het gevolg van een te grote gehechtheid aan de oude privileges, welke niet te verontschuldigen is maar toch wel te begrijpen. Deze kwamen in die tijd steeds meer in het gedrang en werden steeds meer aangevochten. Het gevaar was niet denkbeeldig, dat ze op de duur geheel zouden verdwijnen, wanneer men zich niet met alle kracht inzette voor het behoud ervan. In het felle van de strijd was het voor velen vaak moeilijk om uit te maken, wat zich had overleefd en moest verdwijnen en wat kon worden aangepast aan en gehandhaafd in de nieuwe tijd. Een dergelijke houding alleen de kapitels te verwijten is bovendien niet rechtvaardig. De gehele maatschappij in die dagen berustte op privileges en iedere groep en stand verzette zich tegen een aantasting van wat als een oud recht werd beschouwd, zelfs als het was ten koste van het gemeenschapsbelang. De tachtigjarige oorlog was in zich ook een strijd om het behoud van de privileges.

De financiële toestand van deze colleges zal daarenboven bij de toenemende gelddevaluatie in de zestiende eeuw inderdaad niet beter zijn geworden, eer het tegendeel. Hun inkomsten-bronnen brachten weinig of niets meer op dan vroeger, soms zelfs minder. In het ambtsjaar 1520-1521 had Karel V nog afgekondigd, dat de clerici voor hun tienden niet meer mochten eisen dan deze veertig jaar tevoren hadden opgebracht¹⁵⁰. Het kapittel van Hilvarenbeek

¹⁵⁰) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 357.

diende in 1531 een klacht in bij de centrale overheid, dat velen, die verplicht waren tienden te betalen, dit niet meer deden. Zij profiteerden van het feit, dat door allerlei rampen van de laatste tijden diverse stukken, waarin de verplichtingen dienaangaande stonden opgetekend, verloren waren gegaan ¹⁵¹. En dit, terwijl het leven steeds duurder werd. Normale hoewel vaak misschien ook overdreven zorg voor het levensonderhoud zal de acties van de kapittels hebben gestijfd.

Tenslotte moet men voortdurend in aanmerking nemen, dat in alle tijden slechts betrekkelijk weinig mensen een dergelijke geestegrootheid bezitten, dat zij in staat zijn helder en onbevooroordeeld te zien, wat de eisen zijn van de eigen tijd en van de toekomst. Nog minder mensen zijn daarenboven in staat zichzelf zulke beperkingen op te leggen als nodig is om aan deze eisen volkomen te voldoen. Gebrek aan een dergelijke geest die de genialiteit dicht nadert, ook al is dit oorzaak van verkeerde toestanden, mag men iemand nooit zonder meer als schuld aanrekenen. Hoe groot de subjectieve schuld is geweest van de kapittelheren en in hoever zij tegen beter weten in star hebben vastgehouden aan hun pretenties, zal waarschijnlijk nooit bepaald kunnen worden.

---

¹⁵¹) Archief Abdij van Tongerlo, Map 's-Hertogenbosch III, Map Hilvarenbeek-Loon op Zand.

DE KLOOSTERS IN HET MAATSCHAPPELIJK LEVEN

's-Hertogenbosch en de Meierij hebben in ruime mate hun deel gehad van de kloosteroervloed, die de Middeleeuwen hebben gekend met name de laatste periode van dit tijdvak. Minstens een en veertig kloosters en religieuze instellingen zijn er vóór 1570 in dit territorium geweest. Hierbij moet evenwel in aanmerking worden genomen, dat deze niet alle tegelijk hebben bestaan. Enige ervan waren reeds verdwenen voordat andere werden gesticht, terwijl sommige bij het begin van de hier besproken halve eeuw niet meer bestonden, weer andere stichtingen eerst in de loop van deze decennien tot stand zijn gekomen.

Het merendeel van deze instituten, namelijk 29, waren conventen voor vrouwen. In acht van deze zustersgemeenschappen heeft men als kanonikessen geleefd volgens de regel van St. Augustinus. Dit was het geval in de Bossche kloosters St. Geertrui en Bethaniën, in de Vughtse dependance van dit laatste klooster en in de kloosters St. Annenborg, Hooidonk, Onze Lieve Vrouw in den Hage, Nazareth en Zoeterbeek, die respectievelijk gevestigd waren in Rosmalen, in Nederwetten, bij Helmond, in Waalwijk en in Nuenen. Het convent, dat verbonden was aan het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch, volgde ook de regel van deze kerkvader evenals dat van de Zwartzusters of Swesteren in deze stad. Deze gemeenschappen hadden als voornaamste taak het zorgen voor zieken. De vrouwelijke tak van de Franciscanen-orde is in de streek vertegenwoordigd geweest door twee Clarissen-kloosters, een te 's-Hertogenbosch en een in Boxtel, en door zes kloosters van Tertiariissen. Twee hiervan, Mariënborg en St. Elisabeth-Bloemenkamp, waren gevestigd binnen de wallen van Den Bosch, terwijl het klooster St. Barbaradal op de Eikendonk te Den Dungen stond in de Vrijdom van deze stad. De dorpen Dommelen, Oisterwijk en de uithoek Ommel bij Asten

hebben elk eveneens een dergelijk klooster gehad respectievelijk St. Agnetendal, St. Catharinenberg, dat ook St. Catharinadal of Maria en Catharinadal werd genoemd, en Mariënschoot. De Zusters van het Gemene Leven bezaten een huis te 's-Hertogenbosch en hebben buiten de stad dependances gehad. De orde van St. Birgitta, welke eigenlijk ook kan worden gerekend tot de Augustijnse familie, was vertegenwoordigd met een dubbelklooster, dat Mariënwater of Koudewater werd genoemd en in Rosmalen stond. De abdij Binderen onder Helmond behoorde tot de vrouwelijke tak van de orde van Cîteaux. Gedurende enige tijd heeft in Den Bosch ook een klooster bestaan van Dominicanessen van de Derde Orde. Deze stad heeft voorts twee begijnhoven gehad, Oisterwijk, Helmond en Eindhoven elk één.

Van de twaalf mannenkloosters, die het gebied heeft geteld, zijn die van de Franciscanen, de Dominicanen, de Bogarden, de Kruisbroeders, de Alexianen of Cellebroeders en de Broeders van het Gemene Leven gevestigd geweest binnen de ommuring van de stad. De laatsten waren er vertegenwoordigd met twee conventen. Het klooster Porta Coeli van de Wilhelmiëten stond aanvankelijk op enige afstand van de stadswallen, maar is omstreeks het midden van de zestiende eeuw verplaatst naar de Windmolenberg in de stad. De Kartuziers bewoonden het klooster Domus Sanctae Sophiae te Vught, in welk dorp ook de Duitse Orde een huis heeft bezeten. In Woensel stond het klooster Mariënhage, dat aangesloten was bij de Congregatie van Windesheim. De Praemonstratensers hadden in het uiterste zuiden van het territorium de priorij van Postel, die evenwel tot in de zeventiende eeuw afhankelijk is gebleven van de abdij van Floreffe¹.

---

¹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, II, passim; Jacob van Oudenhoven, *Beschryvinge der Stadt ende Meyerye van 's-Hertogen-Bossche*, ed. 1649 en ed. 1670, passim; H. J. M. v. Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch*, II, p. 217 no 802, p. 244 ns. 900 en 901; L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 5 dln., passim; M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, 3 dln. en suppl., passim. Vooral dit

Zoals uit het voorafgaande blijkt, hebben de Meierijsse kloosters zich sterk geconcentreerd in en rond de steden. Dit was een begrijpelijk streven in die tijden van al dan niet georganiseerde stroperijen door bendes van soldaten en vagebonden². Ook elders is dit verschijnsel waar te nemen. Het concilie van Trente zou er trouwens op wijzen, dat de kloosters, vooral die van vrouwen, zoveel mogelijk binnen de wallen van de steden moesten worden gebracht, hetgeen de Bossche bisschoppen later dan ook telkens hebben geurgeerd bij verschillende aan hun jurisdictie onderworpen conventen. Van alle kloosters en religieuze instellingen hebben er slechts negen, acht vrouwenkloosters en de priorij van Postel, betrekkelijk ver van een ommuurde stad verwijderd gelegen, ofschoon drie ervan toch nog in de voor die tijd tamelijk volkrijke plaatsen Boxtel en Oisterwijk waren gevestigd³. 's-Hertogenbosch, de rijkste en meest versterkte stad in deze noord-oosthoek van Brabant, is het belangrijkste centrum van kloostervestiging geweest. Behalve het Groot en het Klein Begijnhof heeft het in de loop van de tijd niet minder dan acht kloosters

---

laatste werk moet met grote reserve worden geraadpleegd vanwege de onnauwkeurigheden, die erin voorkomen.

Volgens L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 375, heeft in Oirschot in de vijftiende eeuw een Bogarden-klooster gestaan, terwijl volgens een aantekening in *Taxandria*, XI, 1904, p. 79, een huis voor Broeders van het Gemene Leven zou zijn geweest bij Eindhoven. Van geen van beide kloosters is tot nog toe een nadere aanduiding gevonden. De Tempeliers hebben een huis bezeten in Rixtel, waarvan evenwel niet met zekerheid gezegd kan worden, of het een werkelijk klooster is geweest (A. M. Frenken, *De Abdij van Bindere onder Helmond* in *Bossche Bijdragen*, XI, 1931-1932, pp. 109 v.; L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 581). Deze instituten zijn daarom in de hier gegeven opsomming niet inbegrepen.

Uit de wijze, waarop J. N. G. Sassen in zijn *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, p. 79 no 552, het regest geeft van een stuk d.d. 7 april 1472, zou men kunnen opmaken, dat in Den Bosch ook een Benedictijnen-abdij is geweest. Hier is echter bedoeld de abdij van St. Truien in Zuid-Nederland.

²) J. F. J. M. v. d. Eerenbeemt, *Sociale spanningen en overheidsbeleid. Bestrijding der bedelarij in het noorden van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw* (*Varia Historica Brabantica*, I), pp. 145 vv.

³) Oisterwijk had in 1526 ongeveer 2400 inwoners, Boxtel iets minder dan 2000. J. v.d. Hammen en A. Sassen, *Telling der huizen en haardsteden in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526* (*Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord Brabant*, 1891-1893), p. 238, p. 239.

voor mannen en negen voor vrouwen binnen zijn muren gehad. In zijn onmiddellijke nabijheid hebben nog zes kloosters gelegen voor vrouwen en twee voor mannen. Onder de beschutting van Helmond lagen twee kloosters en onder die van Eindhoven één. In deze beide steden zijn bovendien, zoals reeds werd opgemerkt, begijnhofjes geweest.

Opmerkelijk is, dat het kwartier Maasland geen enkel klooster heeft bezeten⁴. De twee enige conventen, welke eigenlijk in dit gedeelte van de Meierij hebben bestaan, waren St. Annenborg en Koudewater te Rosmalen en deze kan men practisch rekenen tot het stralingsgebied van Den Bosch. Het kwartier Peelland kende ten oosten van de lijn Den Bosch - Helmond ook geen enkele klooster-nederzetting⁵. Mogelijke redenen zijn hiervoor wel aan te halen. Deze streken lagen open voor invallen vanuit de Gelderse gebieden zowel in het noorden als in het oosten en zijn daarvan ook bij herhaling slachtoffer geworden. Bovendien werd het kwartier Maasland in zijn noordelijke strook voortdurend geplaagd door regelmatig terugkerende overstromingen. Het was dan ook dun bevolkt en vrij arm. In 1526 had het ongeveer tienduizend inwoners, hetgeen slechts iets meer dan tien procent was van het totaal van de Meierijse bevolking of bijna dertien procent, wanneer het aantal inwoners van Den Bosch daarbij niet wordt meegerekend⁶. In de oorlogsschatting, die in de tweede helft van de zestiende eeuw de Meierij werd opgelegd, betaalde dit kwartier ook slechts twaalf procent⁷. Dit laatste zegt niet zo heel veel omtrent de welstand van deze streek, omdat men gezien de percentages van de omslag over de andere kwartieren, welke ongeveer overeenstemmen met de bevolkings-percentages, waarschijnlijk eenvoudig het inwonersaantal heeft ge-

---

⁴) Te Megen, Grave en nabij Cuyk waren wel kloosters gesticht. Deze plaatsen behoorden evenwel niet tot de Meierij. Bovendien waren het versterkte stadjes.

⁵) Slechts in Gemert stond een klooster. Ook deze plaats behoorde niet tot de Meierij, terwijl het klooster, dat hier stond, een versterkt huis was van de Duitse Orde.

⁶) J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., passim.

⁷) A. M. Frenken, *Helmond in het Verleden*, II, p. 16.

nomen als grondslag voor het vaststellen van de quote. Het bevestigt evenwel, dat de streek dun bevolkt was. Meerzeggend is het verslag, dat door de raadsheer Leonardus Cottereau bij de regering te Brussel werd ingediend naar aanleiding van het onderzoek, dat hij in opdracht van die overheid in 1515 had ingesteld naar de draagkracht van de onderscheiden delen van de Meierij. Hij schreef hierin, dat hij in het kwartier Maasland „zeer groot desolatie van arme menschen” had gevonden. Men woonde er in hutten van gevlochten en met leem bestreken teenhout als in „zeer onnoesele coystallen oft verkenscotten”. Het sterftecijfer was er vooral in de winter zeer hoog. Ook voor het kwartier Peelland constateerde hij grote armoede. Daar was de grond bovendien zo slecht, dat men er vee moest houden voor de mest „daeronder tgeheel lant souden moeten desert ende gedepopuleert bliven”. Deze streken hadden daarom terecht geklaagd „dat onmoegelycken waeren denselven te furneren ende te betalene huere quote ende portie van de bede ende andere lasten, die men in den selven quartieren heffende was”⁸. Men moet bij dit verslag in aanmerking nemen, dat juist een aantal jaren van Gelderse stroperijen was voorafgegaan⁹. De genoemde raadsheer gaf dit zelf ook aan als oorzaak van de uiterste noodsituatie, waarin deze gebieden zich bevonden. De slechte kwaliteit van de Peellandse grond en de zich voortdurend herhalende plaag van de overstromingen hadden daar evenwel niets mee uit te staan. Geschikt voor het vestigen van kloosters zijn deze streken daarom niet geweest. Al klinken de woorden van de protestant geworden Bossche Wilhelmius Jacob van Oudenhoven enigszins cynisch, waar hij zegt, dat de kloosters „noyt de minste ende magherste maer altydts de beste ende vetste plaetsen tot haer wooninghe ghenomen hebben”¹⁰, geheel onwaar zijn zij niet. Veiligheid, een mogelijkheid om zich te onderhouden en een redelijk bevolkt gebied, waaruit men voldoende roepingen kan ver-

⁸) H. N. Ouwerling, *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden*, pp. 654 vv.

⁹) R. A. v. Zuylen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, I, p. 194, p. 206, p. 211, p. 233, p. 237, p. 239, p. 242 enz.

¹⁰) Jacob van Oudenhoven, o.c., ed. 1649, pp. 1 v.

wachten, zijn altijd noodzakelijke voorwaarden geweest, om verantwoord tot het stichten van een klooster te kunnen overgaan. Hieraan voldeden de kwartieren Maasland en Peelland niet of slechts in geringe mate.

Op enige uitzonderingen na dateerden de genoemde kloosters van vóór het begin van de hier besproken periode. Twee ervan, de priorij van Postel¹¹ en het kanonikessen-convent Hooidonk te Nederwetten¹², waren reeds gesticht in de twaalfde eeuw. 's-Hertogenbosch, dat in de laatste decennien van deze eeuw met stadsrechten werd begiftigd, heeft blijkbaar onmiddellijk aantrekkingskracht uitgeoefend op verschillende orden en op personen, die voornemens waren een klooster te stichten. Reeds vóór 1200 heeft een zekere Winaldus van Basel op een later naar hem „Baseldonk” genoemde hoogte zeer dicht nabij de nieuwe stad enige kluizenaars bijeengebracht, die oorspronkelijk in de buurt van Heesch woonden. Enige jaren na de eeuwwisseling hebben dezen een kloostergemeenschap gevormd, die zich in 1244 of 1245 aansloot bij de omstreeks 1200 erkende orde van de Wilhelmiten¹³. In de loop van de dertiende eeuw vestigden zich de jonge orden van de Franciscanen en Dominicanen in de stad¹⁴. In dezelfde eeuw werd er het Groot-Ziekengasthuis opgericht, waaraan een klein convent werd verbonden van vrouwen en aanvankelijk misschien ook mannen, die zich wijdden aan de verzorging van de zieken, die hier werden opgenomen¹⁵. Ook kwam er in die tijd het Groot Begijnhof tot stand¹⁶. De Duitse Orde stichtte in de dertiende

---

¹¹) F. Prims, *De Onze-Lieve-Vrouwe-Abdij der Norbertijnen te Postel*, pp. 12 vv.

¹²) *Bossche Bijdragen*, XIX, 1948-1949, p. 2.

¹³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 396 v.; K. Elm, *Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens*, p. 37, pp. 57 v.

¹⁴) B. Verbeek, *De komst der Minderbroeders in het Hertogdom Brabant en hun vestiging te 's-Hertogenbosch (1228)* (*Collectanea Franciscana Neerlandica*, II, 1931), pp. 61-132; G. A. Meyer, *Chronicon Conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum . . . auctore P. Jacobo Brouwer*, p. 15.

¹⁵) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 9 vv.

¹⁶) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 52.

eeuw de commanderij in Vught¹⁷. Op het grondgebied van de heerlijkheid Helmond, die in 1220 door aankoop met het hertogdom Brabant was verenigd, werd door Maria van Leuven, dochter van hertog Hendrik I en weduwe van keizer Otto IV, in 1231 het Cisterciënserinnen-klooster Binderen gesticht¹⁸.

De matheid, waardoor sedert de eerste helft van de veertiende eeuw het religieuze leven van het Westen werd gekenmerkt en die zou aanhouden tot omstreeks 1380¹⁹, was ook in 's-Hertogenbosch en de Meierij te constateren. Nadat kort na 1300 in de stad nog een gemeente van Bogarden was ontstaan²⁰ en er rond het midden van de eeuw het „scerpe besloten clooster” van de Clarissen was gesticht²¹, kwam er voorlopig een einde aan de vestiging van kloosternederzettingen. In het overige gebied van de Meierij was sedert de stichting van de genoemde kloosters geen religieus instituut meer tot stand gekomen behalve misschien de begijnhofjes van Helmond en Eindhoven. Deze kunnen echter ook in de vijftiende eeuw zijn ontstaan²². Hetzelfde kan worden gezegd van het Klein Begijnhof te 's-Hertogenbosch. Zowel het Helmondse hofje als het juist genoemde van Den Bosch zijn niet erg levensvatbaar geweest. Reeds vóór 1520 waren zij verdwenen. Zij worden tenminste in geen kronieken of lijsten van haardentellingen vermeld²³.

Toen tegen het einde van de veertiende eeuw overal een vernieuwd religieus besef doorbrak, bracht dit een vloed van nieuwe kloosterstichtingen met zich mee. Ook 's-Hertogenbosch en zijn achterland werden hierdoor aangegrepen. In ongeveer driekwart

¹⁷) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 847.

¹⁸) *Bossche Bijdragen*, XI, 1931-1932, p. 103.

¹⁹) R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, I, p. 325.

²⁰) M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, I, p. 110.

²¹) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betreffende de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 46; M. Schoengen, o.c., I, p. 109.

²²) A. M. Frenken, *Helmond in het Verleden*, II, p. 357; L. G. A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, I, p. 145.

²³) L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 372. Soms wordt vermeld, dat een vrouw Begijn is „in minori curia” te 's-Hertogenbosch. Hiermee is dan wel bedoeld de „cleyne infimerye”, die in 1526 uitdrukkelijk wordt vermeld als behorende tot het Groot Begijnhof (J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 227).

eeuw werden alleen binnen de wallen van de stad reeds tien nieuwe kloosters en religieuze gemeenschappen gesticht. In het begin van de vijftiende eeuw kwamen hier de Alexianen of Cellebroeders, spoedig gevolgd door de Cellezusters, die ook Zwartzusters of Swesteren werden genoemd. Beide communiteiten, die bedoeld waren om de slachtoffers van de regelmatig voorkomende pestepidemieën te verzorgen en te begraven, hebben in de zeventiger jaren van deze eeuw de regel van St. Augustinus aanvaard zonder echter kanunniken of kanonikessen te worden²⁴. De stichting van Geert Groote, de Zusters van het Gemene Leven, werd het huis Ten Orten ter beschikking gesteld²⁵. In nauw verband met deze zustersgemeenschap werd ook een convent van Broeders van het Gemene Leven in dit huis gevestigd. Een ander convent van deze Broeders kwam wonen in een huis in de Hinthamerstraat, dat door hen aan St. Gregorius werd toegewijd²⁶. Vermoedelijk zijn ook de Dominicanessen van de Derde Orde in deze tijd in de stad gekomen. Erg lang heeft deze communiteit niet bestaan, want in 1448 blijkt zij reeds te zijn verdwenen. In het klooster van deze zusters werd het kanonikessen-convent St. Geertrui gevestigd, dat in dat jaar werd gesticht²⁷.

²⁴) M. Schoengen, *o.c.*, II, p. 95; L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 390, p. 505; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 288 vv.

²⁵) M. Schoengen, *Jacobus Traiecti alias de Voecht: Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwolle* (*Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 3e serie, XIII, 1908), p. 80.

²⁶) M. Schoengen, *o.c.*, p. CXLII, p. 78, pp. 129 v.; Idem, *Monasticon Batavum*, II, p. 96.

²⁷) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 213 vv.; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 63. Dat de Dominicanessen niet lang in de stad zijn geweest is te concluderen uit de stichtingsoorkonde van het St. Geertrui-klooster. Degenen, die het verzoek indienden tot oprichting van dit klooster, noemden zich uitvoerders van het testament van Petrus Gorter. Deze had reeds tijdens zijn leven een huis ter beschikking van de Dominicanessen gesteld en zelf het mislukken van deze onderneming nog meegemaakt, waarna hij zelf ook op het idee was gekomen een Regularissen-convent in dit huis te vestigen. Het heengaan van de Dominicanessen is waarschijnlijk het gevolg geweest van minder prettige kwesties. Hieromtrent wordt althans gezegd: „Eum tandem, proh dolor! incursibus hostis humani generis sorores in dicto loco receptae penitus deserere praesumpserunt”.

Vermoedelijk is dit Dominicanessen-convent te vereenzelvigen met de communiteit, die vermeld wordt bij H. J. M. v. Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Zie-*

Het andere Regularissen-convent, dat in Den Bosch heeft bestaan, Bethaniën op de Windmolenberg, ontwikkelde zich uit een gemeenschap van religieus georiënteerde vrouwen, die in 1454 van de bisschop van Luik toestemming ontvingen, om een biechtvader en visitatoren te kiezen, en dertien jaar later de kanonikessen-status verkregen²⁸. Achter de Tolbrug en op de Uilenburg ontstonden de conventen St. Elisabeth-Bloemenkamp en Mariënborg, die in deze jaren uitgroeiden tot volledig erkende Tertiarijss-kloosters²⁹. Een gedeelte van het convent van de Bogarden heeft zich in de zestiger jaren van deze eeuw aangesloten bij de orde van de Kruisbroeders, waarin misschien het uiteindelijke resultaat gezien mag worden van een ontwikkeling, die sinds enige decennien blijkbaar in deze gemeenschap gaande was³⁰.

De onmiddellijke omgeving van de stad deelde in deze overvloed. Zowel van de Zusters van het Gemene Leven als van het convent van Bethaniën hebben dependances bestaan in Vught³¹. De eerstgenoemde gemeenschap heeft vermoedelijk ook een dependance be-

---

kengasthuis te 's-Hertogenbosch, II, p. 217 no 802, p. 244 ns 900 en 901, en waaraan in 1435 een schenking werd gedaan. Deze zusters worden hier genoemd Zusters van boetedoening van de St. Dominicusorde, hetgeen wil zeggen, dat het leden van de derde orde zijn geweest. In de bulle Decet Romanum Pontificem van 1515, waarbij de Provincia Germaniae Inferioris canoniek werd opgericht, is sprake van twee groepen van Dominicanessen, de tweede orde, Monasteria reformata monialium ordinis S. Augustini sub cura, habitu et institutis ordinis Praedicatorum, en de derde orde, Collegia sororum tertii habitus seu de poenitentia S. Dominici (S. P. Wolfs, *Acta Capitulum Provinciae Germaniae Inferioris Ordinis Fratrum Praedicatorum ab anno MDXV usque ad annum MDLIX*, p. XXXIX). Ofschoon van deze zusters wordt gezegd, dat zij woonden in de straat, die „Hulst” werd genoemd, wordt voor zover bekend in geen enkele kroniek enige melding gemaakt van een ander Dominicanessen-convent dan van dat in de Orthenstraat. Zijn deze conventen niet te vereenzelvigen, dan heeft Den Bosch nog een vrouwenklooster meer bezeten. Lang heeft dit klooster in de „Hulst” dan in ieder geval ook niet bestaan, want na 1440 wordt het nergens meer vermeld.

²⁸) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 276 vv.

²⁹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 322 vv., pp. 347 vv.

³⁰) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 57, p. 61.

³¹) M. Schoengen, *Jacobus Traiecti etc.*, p. 146; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 193, p. 276, p. 281.

zeten op de Pettelaar onder St. Michiels Gestel³². Een lang leven hebben deze dependances niet gehad. Het Vughtse convent van de Zusters van het Gemene Leven is omstreeks 1470 blijkaar weer met het Bossche huis Ten Orten verenigd³³, terwijl van het Augustines-klooster daar na 1467 niets meer wordt vernomen. Ook de nederzetting op de Pettelaar wordt nergens meer vermeld. Waarschijnlijk zijn zij om een of andere reden ook opgeheven in het laatst van de vijftiende of in het begin van de zestiende eeuw. De gebouwen, die de zusters van het huis Ten Orten in Vught hadden verlaten, kwamen in 1471 in het bezit van de Kartuziers. Dezen hadden enige jaren tevoren in Olland bij Schijndel het klooster Domus Sanctae Sophiae gesticht, dat vandaar spoedig verhuisde naar de Eikendonk, een natuurlijke hoogte in het drassige gebied tussen Den Bosch en Den Dungen, en tenslotte in de vermelde gebouwen te Vught zijn definitieve vestiging vond³⁴. Op het terrein nabij Den Bosch, waar de Kartuziers enige tijd hadden gewoond, de genoemde Eikendonk, werd in 1475 of 1477 het Tertiariissen-convent St. Barbaradal gesticht³⁵. Ongeveer veertig jaar eerder was te Rosmalen het dubbelklooster Koudewater of Mariënwater gevestigd van de orde van St. Birgitta³⁶.

In dezelfde periode kwamen ook in het overige gebied van de Meierij een zevental kloosterstichtingen tot stand. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw werd in Nederwetten het Regulariissen-klooster Zoeterbeek gesticht, dat enige jaren later werd verplaatst naar Nuenen³⁷. Bij de oude parochiekerk van Helmond werd in 1462 het klooster In den Hage opgericht, dat eveneens door

³²) G. v.d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 196. Geheel zeker is dit niet. De zusters kregen in 1462 toestemming er een kapel te bouwen, waarin op bepaalde dagen, die zij geschikt achtten, de H. Mis mocht worden gelezen.

³³) L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 479, V, p. 857; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 54.

³⁴) *Bossche Bijdragen*, XVI, 1938-1939, pp. 52 vv.; F. Foppens, *Historia Episcopatus Sylvaeducensis*, p. 279; *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 216.

³⁵) L. v. d. Meerendonk, *Het Klooster op de Eikendonk te Den Dungen*, pp. 13 vv.

³⁶) T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, pp. 167 vv.

³⁷) *Taxandria*, XXVIII, 1921, p. 145 vv.

Augustijnse kanonikessen werd bewoond³⁸. In Waalwijk kwam in 1471 een stichting tot stand, die wel spoedig met enige moeilijkheden te kampen kreeg, omdat de verwachte ondersteuning uitbleef, maar die zich toch wist te handhaven en waarvan de leden ook kanonikessen zijn geworden³⁹. De vrouwen, die reeds sedert een aantal jaren in het huis St. Agnetendal te Dommelen bijeen woonden, kregen in 1454 van de bisschop van Luik verlof de derde regel van St. Franciscus te aanvaarden⁴⁰. Enige jaren tevoren had de gemeenschap van St. Catharinenberg te Oisterwijk eveneens een dergelijk verlof ontvangen⁴¹. Rond 1470 werd in Boxtel het Tertiariissenklooster St. Elisabethdal opgericht, dat in het begin van de zestiende eeuw zou worden omgevormd tot een Clarissen-convent⁴². In Woensel bij Eindhoven was reeds in 1419 het koorheren-klooster Mariënhage gesticht, dat enige jaren daarna werd opgenomen in de Congregatie van Windesheim⁴³.

Dit massale toenemen van het aantal kloosters in een vrij kort tijdsbestek kon niet anders dan verontrustend werken op de maatschappij van die dagen. Deze werd immers hierdoor van twee kanten bedreigd in haar economisch leven. Enerzijds vormde de kloosternijverheid, die kon werken met goedkope arbeidskrachten, een ernstige concurrentie voor de ambachtslieden onder de burgerij, anderzijds dreigde het groeiend kloosterbezit, indien dit van allerhande verplichtingen bleef vrijgesteld, een steeds zwaarder wordende belastingdruk te doen neerkomen op de overige bevolkingsgroepen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de stedelijke en gewestelijke overheden hier zoals elders maatregelen hebben getroffen, om dit opkomend gevaar te bezweren⁴⁴. In 1451 werd door Philips de Goede reeds

³⁸) A. M. Frenken, *Helmond in het Verleden*, I, p. 62.

³⁹) *Taxandria*, XII, 1905, pp. 199 vv.

⁴⁰) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 385 vv.

⁴¹) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 394.

⁴²) *Taxandria*, XLI, 1934, p. 101.

⁴³) J. G. R. Acquoy, *Het klooster Windesheim en zijn invloed*, III, p. 80.

⁴⁴) D. d. Man, *Maatregelen door de Middeleeuwse overheden genomen ten opzichte van het economisch leven der kloosterlingen en leden van congregaties (Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde, Ve reeks, dl. VIII, 1921)*, pp. 277-293.

verboden, dat geestelijke personen op enigerlei wijze onroerend goed zouden verwerven⁴⁵. Het Vughtse huis van de Zusters van het Gemene Leven was in 1460 in een geschil gewikkeld met de bedehoffers in dit dorp⁴⁶. Gezien de laatste partij zal hierin eis en weigering tot meebetalen in de belastingen wel hoofdonderwerp zijn geweest. Bezwaren van het Bossche weversgilde tegen de textielnijverheid van de zusters van het huis Ten Orten in de stad zouden trouwens ook de oorzaak zijn geweest, dat dit convent was overgegaan tot het stichten van zijn Vughtse dependance⁴⁷. Een nadere bevestiging van dit gegeven werd tot nog toe niet gevonden. Is het waar, dan heeft men zich in 's-Hertogenbosch al vroeg gekeerd tegen de kloosternerig, want het Vughtse Zusterhuis schijnt te zijn gesticht kort vóór 1435⁴⁸. Van de Bossche Bogarden is het zeker, dat zij door drijven van het linnenweversgilde in hun weefnijverheid werden beperkt en verplicht tot een jaarlijkse bijdrage aan dit gilde. Dit gebeurde echter pas in 1470, terwijl eerst in 1515 hun het weven door het stadsbestuur geheel werd verboden⁴⁹.

Toen in 1463 een grote brand 's-Hertogenbosch voor een aanzienlijk deel had verwoest, werden door de magistraat diverse belastingen verhoogd en nieuwe heffingen ingevoerd, om de herstelwerkzaamheden te kunnen bekostigen⁵⁰. Hetzij de kloosters en de geestelijkheid dit niet hebben geaccepteerd, hetzij de Bossche overheid in deze uiterste nood eerst goed een duidelijk inzicht kreeg in de gevaren, die de snelle en grote toename van geestelijke instituten

⁴⁵ R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, p. 200.

⁴⁶ J. N. G. Sassen, *Inventaris der Archieven etc.*, p. 69 no 493.

⁴⁷ F. Foppens, o.c., p. 320; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 54. Volgens de kroniek van het Zwolse Fraterhuis zou men tot het stichten van het huis te Vught zijn overgegaan, omdat de toeloop van zusters in Den Bosch zo groot was (M. Schoengen, *Jacobus Traiecti etc.*, p. 146).

⁴⁸ L. H. C. Schutjes, o.c., IV, pp. 478 v.; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 193. De reeds eerder genoemde Zwolse kroniek zegt evenwel, dat de Vughtse dependance werd gesticht door Johannes Wesalie, die eerst in 1444 rector werd van het huis Ten Orten (M. Schoengen, *Jacobus Traiecti etc.*, p. 146).

⁴⁹ N. H. L. v. d. Heuvel, *De Ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, p. 186.

⁵⁰ J. N. G. Sassen, o.c., p. 72 ns 506 en 507.

voor een gezonde economische samenleving met zich meebracht, door de magistraat van Den Bosch werd toen bij Philips de Goede een beklag ingediend tegen de „cloosteren, goidtshuysen, vergaderinghe van mannen ende wyven”, die „onlancx geleden” in groten getale in de „stadt ende (de) Meyerye derselver gefundeert, gemaect ende opgeset” waren. De kloosters en geestelijke instituten werd daarin verweten, dat zij alle bezittingen, welke zij op een of andere manier verwierven, als geestelijk wilden beschouwen en op die manier trachtten vrij te maken van verplichtingen tegenover de gemeenschap en de overheid. Dit was tot „groten achterdeel, schade ende interest” van stad en land⁵¹. De hertog hernieuwde daarom op 2 januari 1464 de goedkeuring, die hij reeds eerder had gehecht aan de stedelijke belastingverordeningen van enige maanden tevoren, en beval tegelijkertijd, dat ook de geestelijkheid deze moest nakomen⁵². Dezelfde dag paste hij op de kloosters en clerici van Stad en Meierij het verbod toe, dat hij in 1446 op verzoek van de steden van Holland en Zeeland had opgelegd aan de religieuzen van die graafschappen⁵³. Zij mochten voortaan op geen enkele manier nog cijnsen, renten of goederen verwerven zonder toestemming van de landsheer, tenzij deze beneden een bepaald bedrag bleven en bestemd waren voor fundaties van jaargetijden. Ook in dit geval zouden ze evenwel belastbaar blijven, zoals ze dit waren geweest, toen ze nog in de handen van leken waren. Omtrent het erfrecht werden toen eveneens beperkende bepalingen voor kloosterlingen uitgevaardigd. Datgene, wat aan hen was vermaakt, moest na hun dood weer worden teruggegeven aan hun familieleden buiten het klooster⁵⁴.

Op 10 november 1477 werd door het stadsbestuur van Den Bosch de verordening uitgevaardigd, dat kloosterlingen of religieuze gemeenschappen, die zich in de stad bevonden, in de toekomst geen erven en dergelijke meer konden kopen zonder verlof van de drie

⁵¹) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 365.

⁵²) J. N. G. Sassen, *o.c.*, p. 72 no 510.

⁵³) R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen etc.*, p. 198.

⁵⁴) J. N. G. Sassen, *o.c.*, p. 73 no 512; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, pp. 366 vv.

leden, waaruit dit stadsbestuur was samengesteld. Aan de kloosters mocht ook geen bezit meer worden overgedragen tenzij op het stadhuis en eveneens eerst na toestemming van de drie leden⁵⁵. Men heeft zich blijkbaar goed aan deze voorschriften willen houden. Toen op 18 december 1489 het stadsbestuur een erf in de Mortel verkocht aan een zekere Claes Coel van Orthen, werd erbij bepaald, dat „hy noch zijn nacomelingen nae hem die voirs. erffe tot egeenen toecomenden tijden en sullen vercopen, verhuren noch in hoeren name laten gebruycken ennigen geestelicken personen ende dat op die verbourtte vanden erfenisse voirs., bij alsoe off dat alsoe gebourde, dwelc emmer alsoe niet gescieden en moet, dat alsdan desen erven ter stontd wederomme erffelick commen sullen aen die voirs. stadt sonder verdrach”⁵⁶. Anderzijds was men niet zo star, dat men nooit uitzonderingen op de regel wilde toestaan. In 1469 werd door Karel de Stoute bepaald, dat men aan het Groot-Ziekengasthuis in 's-Hertogenbosch voortaan zoveel mocht schenken als men wilde. Wel werd de beslissing gehandhaafd, dat alle goederen, die geschonken werden, belast moesten blijven zoals ze dat onder hun vroegere eigenaars waren geweest. De Bossche magistraat had zelf gevraagd om deze uitzonderingsbepaling⁵⁷. Eigenbelang zal overigens wel de hoofdreden van dit verzoek zijn geweest, aangezien men zal hebben beseft van hoe grote betekenis het voortbestaan van dit instituut was voor het leven in de stad. Daarom zal ook het linnenweversgilde in 1510 de bestuurders van het Groot-Ziekengasthuis toestemming hebben gegeven daar lakens te weven voor de armen tegen een jaarlijkse recognitie van slechts zeven stuivers⁵⁸. De

⁵⁵) N. H. L. v. d. Heuvel, *De Ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven*, I, p. 275.

⁵⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Stukken betreffende de vestiging en de begiftiging van het Jezuïeten-college te 's-Hertogenbosch no 151.

⁵⁷) M. Gachard en L. Galesloot, *Inventaire des Archives de la Cour féodale de Brabant*, II, p. 133; G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 124; H. G. M. v. Rooij, o.c., II, p. 368 no 1342.

⁵⁸) H. J. M. v. Rooij, o.c., I, p. 10 no 69. Men moet hierbij in aanmerking nemen, dat het convent van de zusters en het Groot-Ziekengasthuis twee afzonderlijke instellingen waren. Door deze toezegging werden de zusters niet direct bevoordeeld.

Bogarden had men in 1470 verplicht drie pond per jaar te betalen⁵⁹. Enigszins vreemd doet het daarom wel aan, dat in 1503 de hertog deze instelling op verzoek van haar bestuur in bescherming moest nemen tegen te hoge belastingen, die de stad van haar eiste⁶⁰. De grote financiële zorgen, die Den Bosch in die tijd had, moeten hiervan wel de oorzaak zijn geweest⁶¹.

De reacties van de verschillende overheids-instanties zijn blijkbaar niet zonder resultaat gebleven. Het is in ieder geval een opmerkelijk feit, dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw het aantal kloosters, dat in 's-Hertogenbosch en de Meierij werd gesticht, beduidend minder was dan in de eerste helft van de eeuw. De getallen verhouden zich van acht tot zeventien⁶². Twee conventen van de eerste groep, de Regularissen van het klooster In den Hage bij Helmond en de nederzetting van de Zusters van het Gemene Leven op de Pettelaar, werden bovendien nog gesticht vóór de verordeningen van 1464 uitkwamen. Van de zes overige kwam het Tertiariessen-convent St. Barabardal in 1475 of 1477 tot stand op een terrein, dat een aantal jaren tevoren reeds met toestemming van de hertog

---

⁵⁹) J. N. G. Sassen, *o.c.*, p. 78 no 544.

⁶⁰) H. J. M. v. Rooij, *o.c.*, I, p. 11 no 79.

⁶¹) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. V.

⁶²) In de eerste helft van de eeuw waren gesticht het convent van de Zusters van het Gemene Leven in Den Bosch en hun dependance te Vught, de beide conventen van de Broeders van het Gemene Leven in Den Bosch, het klooster Nazareth van de Swesteren of Cellezusters, het klooster van de Alexianen, het Dominicanessen-klooster en het St. Geertrui-klooster in deze stad, voorts Koudewater te Rosmalen en Mariënhage te Woensel. De Bossche kloosters Bethaniën en St. Elisabeth-Bloemenkamp, de Vughtse dependance van Bethaniën, en de conventen van Zoeterbeek, St. Agnetendal en St. Catharinenberg kregen in de vijftiger jaren de bisschoppelijke bevestiging van hun bestaan als klooster, maar bestonden als gemeenschappen reeds daarvoor. Van het Tertiariessen-convent Mariënborg op de Uilenburg te 's-Hertogenbosch werd in 1469 gezegd, toen dit bisschoppelijke erkenning kreeg, dat in dat huis sedert mensenheugenis zusters van deze observantie hadden gewoond. (G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 348). In de zestiger jaren kwamen tot stand het klooster In den Hage, het Kartuizer-klooster, het convent van de Kruisbroeders en de dependance van de Zusters van het Gemene Leven op de Pettelaar. In de zeventiger jaren St. Elisabethdal te Boxel, St. Barabardal op de Eikendonk en Nazareth te Waalwijk, in de tachtiger of negentiger jaren St. Annaborg te Rosmalen.

bestemd was voor het klooster van de Kartuziers, dat in 1465 te Ol-land was gesticht en naar deze plaats zou worden overgebracht. Dit terrein werd door hen aan de priester Henricus Henrici Aleytensoen verkocht om er dit vrouwenklooster te stichten, nadat zij zelf zich te Vught hadden gevestigd in de gebouwen, die door de Zusters van het huis Ten Orten waren verlaten. Het convent van de Kruisbroeders, dat ook na 1464 in Den Bosch tot stand kwam, kan ook niet gelden als een volledig nieuwe kloosternederzetting in de strikte zin, omdat het werd gevormd door een groep Bogarden uit de stad, die deze observantie had aangenomen. Het St. Sophiaklooster van de Kartuziers, het Boxtelse Tertiariissen-convent en het klooster Nazareth te Waalwijk kunnen dus beschouwd worden als de enige oorspronkelijk nieuwe kloosters, die tussen 1464 en 1477 in de stad en de Meierij zijn gesticht. De schenking van de Bossche kanunnik Ludolphus van de Water in de zestiger jaren van de vijftiende eeuw aan de Kartuziers, om te komen tot vestiging van een klooster van deze orde in de Meierij, waaraan Domus Sanctae Sophiae zijn ontstaan te danken heeft gehad, schijnt ook de laatste grote schenking te zijn geweest, welke in deze streken werd gedaan ten behoeve van een geestelijke instelling⁶³.

Na 1475, het jaar, waarin de bisschoppelijke goedkeuring afkwam voor St. Barbaradal te Den Dungen, duurde het minstens tien jaar voordat het eerst volgende klooster werd gesticht in het hier behandelde gebied. Op 1 juli 1485 werd door een priester Arnold filius Petri Michiels van Johannes Baecx het huis Rodenburg te Rosmalen met enige gronden en boomgaarden gekocht. Nog dezelfde dag droeg hij dit alles over aan Wilhelmus de Busco ten behoeve van een daar te stichten Regularissen-klooster, dat St. Annenburg zou worden genoemd. De genoemde Johannes Baecx heeft dit blijkbaar gestimuleerd, want hij was bereid onder deze voorwaarde een gedeelte van de koopsom te schenken⁶⁴. Het is niet bekend, of dit

⁶³) Mededeling van de heer F. W. Smulders te 's-Hertogenbosch, die alle Bossche schepenenprotocollen heeft doorgewerkt.

⁶⁴) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Stukken betreffende de vestiging en de begiftiging van het Jezuïeten-college te 's-Hertogenbosch ns 72 en 73.

klooster toen ook onmiddellijk is bevolkt. In 1501 was er in ieder geval een geregeld conventsleven⁶⁵. Erg rijk gedoteerd is St. Annenborg vermoedelijk niet geweest. Tot aan zijn samensmelting met het Helmondse klooster In den Hage in 1543 heeft het een betrekkelijk pover bestaan geleid⁶⁶, terwijl ook daarna nog herhaaldelijk klachten worden vernomen over de armoede, die men had⁶⁷.

Met de stichting van het Tertiariissen-klooster Mariënschoot te Ommel bij Asten in 1539, waar reeds tevoren enige vrouwen tesamen een regulier leven hadden geleid⁶⁸, en de oprichting in hetzelfde jaar van een begijnhof te Oisterwijk⁶⁹ kwam er tot de volledige doorbraak van de nieuwe tijd definitief een einde aan de vestiging van nieuwe kloosters en religieuze gemeenschappen in Stad en Meierij.

Dank zij het feit, dat in 1526 een haardentelling is gehouden, waarvan de gegevens bewaard zijn gebleven, is het mogelijk ongeveer vast te stellen, hoe groot het aantal religieuzen in dit gebied is geweest in het begin van de besproken periode. Dat juist uit de twintiger jaren gegevens ter beschikking staan, is belangrijk. Daardoor kan een beeld worden gevormd van de situatie van het kloosterwezen in de streek, terwijl dit nog bloeide en nog geen reden tot klagen had over gebrek aan belangstelling. Volgens de wel algemeen aanvaarde opinie immers begon eerst na deze tijd een vermindering merkbaar te worden van het aantal kandidaten voor het religieuze leven, dat de Nederlanden voortbrachten⁷⁰.

---

⁶⁵) *Taxandria*, IX, 1902, p. 89.

⁶⁶) A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster In den Hage te Helmond* (Bossche Bijdragen, XIII, 1933-1934), p. 206.

⁶⁷) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Stukken betreffende de vestiging en de begiftinging van het Jezuïeten-college te 's-Hertogenbosch no 86 en no 192; Stedelijk Archief Den Bosch, Ingekomen Stukken 1544-1565, Brief van 10 april 1556.

⁶⁸) *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, XXVIII, 1958, pp. 37 vv.; L. H. C. Schutjes, o.c., III, pp. 157 v.

⁶⁹) J. P. W. A. Smit, *Het Begijnhof van Oisterwijk* (Bossche Bijdragen, III, 1919-1920), pp. 40 vv.

⁷⁰) R. R. Post, *De roeping tot het kloosterleven in de 16e eeuw* (Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde,

Ook de Bossche en Meierijsse kloosters hebben vóór de tijd van de haardentelling blijkbaar geen gebrek aan roepingen gehad. Zo hadden de Wilhelmiëten van het klooster Porta Coeli op de Baseldonk, waarvoor in 1367 was bepaald, dat het convent niet meer dan twaalf leden mocht tellen⁷¹, in 1526 een gemeenschap van negentien personen. Van het Bogarden-convent was in de zestiger jaren van de vijftiende eeuw een groot gedeelte, namelijk twaalf religieuzen, overgegaan naar de Kruisbroeders, zodat er slechts vier Bogarden overbleven⁷². Toch waren hier in 1526 weer zeventien kloosterlingen. De groep van twaalf Kruisbroeders bleek in dat jaar te zijn uitgegroeid tot 21 leden. Het Regularissen-klooster St. Geertrui te 's-Hertogenbosch was in 1448 begonnen met vier gesluierde nonnen en twee buitenzusters. In 1453 had het van de bisschop van Luik toestemming gekregen het convent uit te breiden tot dertig gesluierde nonnen met daarnaast de nodige werkzusters. Dertien jaar later werd verlof gegeven zoveel gesluierde nonnen aan te nemen als de kloosterbezzittingen toestonden⁷³. In 1526 telde dit convent ongeveer negentig zusters. Voor het klooster op de Eikendonk te Den Dungen had het convent van St. Agnetendal te Dommelen de stichter, die zelf hier in 1472 nog biechtvader was⁷⁴, toegezegd, dat twaalf zusters van hier naar de nieuwe stichting zouden gaan⁷⁵. Een halve eeuw later woonden in St. Barbaradal 49 religieuzen. In St. Agnetendal zelf werden in 1480 vijftig personen geteld⁷⁶. In dit getal waren

---

Nieuwe Reeks, XIII, 3) p. 22. In het verslag van de haardentelling staat van diverse kloosters aangegeven, dat er novicen waren. Indien dit niet wordt vermeld, betekent dit nog niet, dat er geen zijn geweest. Het al of niet vermelden van novicen zal afhankelijk zijn geweest van de opgaven, die de kloosteroversten deden. Dezen kunnen soms het totaal aantal personen hebben opgegeven, dat het convent telde, zonder onderscheid te maken tussen geprofeste en niet-geprofeste religieuzen.

⁷¹) G. Brom, *Archivalia in Italie belangrijk voor de Geschiedenis van Nederland*, I, (R.G.P., kl. s. 2), p. 19 no 22.

⁷²) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 61.

⁷³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 215, p. 221, p. 230.

⁷⁴) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Bossche schepenprotocollen R. 1242, fol. 120.

⁷⁵) L. v. d. Meerendonk, *Het klooster op de Eikendonk te Den Dungen*, p. 15.

⁷⁶) J. Cuvelier, *Les dénombrements de Foyers en Brabant. XIV-XVI siècle*, p. 483.

echter waarschijnlijk ook de leken begrepen, die in het klooster woonden als werkmeisjes of als knechten, zodat het aantal zusters minder zal zijn geweest. In het jaar van de haardentelling had de gemeente als zodanig 56 leden. Het Boxtelse klooster St. Elisabethdal, dat enige jaren vóór St. Barbaradal was gesticht, had toen 58 leden. Voor het klooster In den Hage bij Helmond was bij de oprichting bepaald, dat het voor 25 zusters bestemd was⁷⁷, maar in 1526 telde het 38 zusters. In het klooster Nazareth te Waalwijk woonden in dit jaar 57 zusters, terwijl het ruim vijftig jaar tevoren in feite slechts door twee vrouwen was begonnen⁷⁸.

Van verschillende andere conventen zouden dergelijke voorbeelden kunnen worden aangehaald. Slechts enige kloosters geven een ander beeld te zien. Als de cijfers omtrent het aantal leden van de Bossche Zusters van het Gemene Leven voor de vijftiende eeuw juist zijn, hetgeen wel betwijfeld mag worden, heeft dit convent reeds vóór 1526 een sterke achteruitgang in zijn ledental gekend. In 1435 zouden hier niet minder dan zevenhonderd zusters zijn geweest, welk aantal in 1481 reeds zou zijn teruggelopen tot vierhonderd zusters⁷⁹. In 1526 was dit getal verder geslonken tot 250, al was het nog steeds respectabel te noemen. De Vughtse commanderij van de Duitse Orde was als gevolg van de grote nederlagen, die de orde in Oost-Europa had moeten incasseren, hoog aangeslagen door de orde-overheid. In 1432 moesten daarom het huis en alle bezittingen te Vught en te Loon op Zand worden verpand, welke verpanding eerst werd ingelost omstreeks 1535⁸⁰. Een kloostergemeenschap bestond hier in 1526 dus feitelijk niet. De Duitse Orde komt dan ook niet voor in het verslag van de haardentelling. Het verdwijnen van dit huis is daarom niet het gevolg geweest van een tekort aan roepingen.

---

⁷⁷) A. M. Frenken, *Helmond in het Verleden*, I, p. 62.

⁷⁸) *Taxandria*, XII, 1905, pp. 199 vv.

⁷⁹) L. H. C. Schutjes, o.c., IV, pp. 479 v. De kroniek van het Zwolsche Fraterhuis zegt, dat onder Johannes Wesalie, die in 1444 de leiding kreeg van het Bossche huis Ten Orten, het aantal zusters de vijfhonderd bereikte (M. Schoengen, *Jacobus Traiecti etc.*, p. 145).

⁸⁰) J. Hezemans, *De Commanderij der Duitse orde te Vught*, pp. 34 v.

Erg gering is ook de aanwas geweest van St. Annenborg te Rosmalen. Dit klooster, dat in 1501 minstens elf zusters heeft geteld, had er in 1526 nog niet meer dan dertien en één novice⁸¹. De reeds eerder vermelde vrij povere situatie van dit klooster zal hier debet aan zijn geweest.

Het aantal religieuzen, dat in 1526 in de mannenkloosters binnen de stad 's-Hertogenbosch woonde, was ongeveer tweehonderd. Neemt men in aanmerking, dat onder de rectoren, die de geestelijke leiding hadden van de vrouwenkloosters in de stad, ook verschillende religieuzen zijn geweest, dan kan men er het totale aantal mannelijke religieuzen op ruim tweehonderd stellen. Vrouwelijke religieuzen telde de stad binnen haar wallen en op haar grondgebied ongeveer 730⁸². Hierbij zijn de 160 Begijnen niet inbegrepen. Telt men dezen wel mee, dan woonden er alles bijeen zowat 890 vrouwelijke religieuzen. Er waren dus ongeveer elfhonderd kloosterlingen in 's-Hertogenbosch en zijn Vrijdom. Te Rosmalen en te Vught, dorpen in de onmiddellijke omgeving van de stad, bevonden zich tesamen minstens 55 mannelijke religieuzen en 53 vrouwelijke, in totaal dus 108 kloosterlingen.

In het overige gedeelte van de Meierij woonden zowat 45 mannelijke en 365 vrouwelijke kloosterlingen, waarbij dan nog zeven Eindhovense Begijnen kunnen worden geteld. Neemt men in aanmerking, dat verschillende conventen van vrouwen een of meer reguliere priesters als rector hebben gehad, dan kan men het totale aantal religieuzen op ongeveer 420 stellen. Dezen waren, wanneer men de kloosters te Rosmalen en te Vught uitzondert, omdat ze in het stralingsgebied van Den Bosch lagen, als volgt over de kwartieren verdeeld. Het kwartier van Oisterwijk had vier of vijf mannelijke

---

⁸¹) *Taxandria*, IX, 1902, p. 89.

⁸²) Het klooster St. Barbaradal op de Eikendonk was gelegen op het grondgebied van de tegenwoordige gemeente Den Dungen. Dit dorp behoorde echter destijds tot de Vrijdom van 's-Hertogenbosch, zoals in het eerste hoofdstuk werd vermeld. Het genoemde klooster kan daarom gerekend worden tot de stadskloosters, zoals trouwens de kroniekschrijvers ook steeds doen.

religieuzen, die verbonden waren aan vrouwenkloosters, en 170 zusters, Kempenland had ongeveer veertig mannelijke en 63 vrouwelijke kloosterlingen en Begijnen, Peelland had 139 vrouwelijke religieuzen en waarschijnlijk enige reguliere rectoren van vrouwenconventen.

Alles bijeen genomen telden Stad en Meierij ruim 1620 religieuzen, minstens 305 mannelijke en 1315 vrouwelijke, of, wanneer men de Begijnen niet meerekent, 1148 zusters op een totaal van ruim 1453 kloosterlingen. De verhouding van het aantal mannelijke religieuzen tegenover dat van de vrouwelijke lag in Den Bosch en zijn Meierij dus iets anders dan in het gebied, dat het bisdom Utrecht uitmaakte. Daar maakte de eerste groep bijna $23\frac{3}{4}$ procent uit van het totale aantal kloosterlingen, in het hier besproken gebied bijna 21 procent⁸³.

Gemiddeld hadden de mannenkloosters van Stad en Meierij 24 leden. Er was echter wel enig verschil tussen de kloosters in 's-Hertogenbosch en die in het overige deel van het territorium. Het gemiddeld aantal leden van de eerste groep was 25, terwijl de kloosters buiten de stad gemiddeld 22 leden hadden. Deze getallen lagen tamelijk ver boven die van de mannenkloosters in het noorden. Daar telden 193 instituten samen 3100 leden, zodat er het gemiddeld aantal leden per klooster zestien bedroeg. Het aantal leden, dat de vrouwenkloosters in Den Bosch en de Meierij gemiddeld telden, waarbij het abnormaal grote convent van de Zusters Ten Orten met zijn 250 personen niet is meegerekend, bedroeg ruim 50. Het gemiddelde aantal van de kloosters binnen het stadsgebied ging daar vrij ver boven uit. Hier hadden de vrouwenkloosters gemiddeld zestig leden. Het gemiddelde aantal leden van de Meierijs vrouwenkloosters buiten Den Bosch bedroeg 42. Ook deze getallen lagen tamelijk ver boven die van de vrouwenkloosters in het bisdom Utrecht, waar ongeveer tienduizend vrouwelijke religieuzen in 284 conventen woonden, dus ongeveer 35 per klooster⁸⁴.

⁸³) R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen etc.*, p. 165. In het Noorden waren 3100 mannelijke religieuzen en 10.000 vrouwelijke. Hierbij zijn de Begijnen niet begrepen.

⁸⁴) R. R. Post, *o.c.*, pp. 149-165.

Wanneer men het aantal kloosterlingen stelt tegenover het aantal inwoners van Stad en Meierij, blijkt, dat in 1526 op ruim 66 inwoners één kloosterling voorkwam, indien men de Begijnen niet mee telt. Beschouwt men dezen ook als religieuzen, dan wordt de verhouding één religieus op ruim 59 inwoners. In het Utrechtse diocees was dit anders. Daar bevonden zich in het begin van de zestiende eeuw ongeveer 13.100 religieuzen, de Begijnen niet meegerekend, op een bevolking van zowat 600.000 zielen⁸⁵. Dit betekent, dat daar de verhouding was één kloosterling op de 45 à 46 inwoners. De oorzaak van dit betrekkelijk groot verschil kan misschien gezocht worden in het feit, dat deze noordrand van het hertogdom Brabant bijzonder arm was aan echte steden. Eindhoven en Helmond immers met hun gering aantal inwoners, respectievelijk ongeveer 1040 en 1850, kunnen eigenlijk moeilijk als zodanig gelden evenmin als het Maaslandse stadje Oss met zijn ongeveer 1760 inwoners. De enige stad in de ware zin, die de streek kende, was 's-Hertogenbosch. Neemt men deze afzonderlijk in beschouwing, dan blijkt, dat hier de verhouding tussen het aantal inwoners en dat van de religieuzen werkelijk abnormaal was geworden. Binnen de wallen woonden ongeveer 17.250 mensen, terwijl in de Vrijdom buiten de poorten nog een kleine 2.000 mensen woonden, tesamen dus ruim 19.000 zielen. In dit gebied bevonden zich, zoals reeds werd gezegd, ongeveer 930 kloosterlingen, hetgeen betekent één religieus op 21 à 22 inwoners. Telt men bovendien de Begijnen mee, dan komt men zelfs tot een verhouding van één op achttien tot negentien inwoners⁸⁶. De verhouding tussen de beide groepen in de Meierij buiten het stadsgebied was dientengevolge veel gunstiger en bedroeg één kloosterling op 147 à 148 inwoners. In de verschillende kwartieren lag de verhouding ongeveer als volgt: in het kwartier van

---

⁸⁵) R. R. Post, *o.c.*, p. 165.

⁸⁶) De Kartuziers te Vught zijn niet in deze berekeningen opgenomen evenmin als de beide conventen te Rosmalen, aangezien ze wel in het stralingsgebied van de stad lagen maar niet in het stadsterritorium zelf. Het Vughtse klooster ressorteerde strikt genomen onder het kwartier van Oisterwijk, die van Rosmalen onder Maasland. Het Dungenense klooster St. Barbaradal is wel meegerekend (zie noot 82).

Oisterwijk één op 103, in Kempenland één op 177, en in Peelland één op 186 inwoners. Maasland had behalve de twee kloosters te Rosmalen bij Den Bosch geen andere religieuze instituten. Zij hoorden, zoals reeds werd gezegd, tot het stralingsgebied van deze stad. Vergelijkt men hun ledenaantal met het getal inwoners van dit kwartier, dan was hier de verhouding één kloosterling op ongeveer 127 inwoners.

Hoe uitzonderlijk de toestand in dezen in 's-Hertogenbosch is geweest, blijkt vooral, wanneer men een vergelijking maakt met die in enige andere belangrijke steden, waarvan de gegevens ter beschikking staan. Antwerpen had in 1526 ongeveer vijftigduizend inwoners. Hier waren toen zeventien conventen met tesamen 629 leden. De verhouding was hier dus één op tachtig of, als men de 85 Begijnen meetelt, één op zeventig. Brussel, dat 29.500 inwoners telde, had negentien religieuze gemeenschappen met tesamen 806 leden, terwijl er ook nog 93 Begijnen woonden. Dit betekent één op 36 inwoners, of, de Begijnen meegerekend, één op 33 à 34. Leuven had eveneens negentien conventen met een totaal van 667 leden en een begijnhof met 132 Begijnen op een inwonersaantal van bijna zeventienduizend, zodat hier de verhouding was één kloosterling op 26 à 27 inwoners, respectievelijk één op 22⁸⁷. Gouda en Leiden waren in deze tijd met hun respectievelijk 14.200 en 14.300 inwoners de meest bevolkte steden van het graafschap Holland⁸⁸. In de eerstgenoemde stad woonden rond 1500 ongeveer 515 conventuelen⁸⁹. Van alle 28 à 29 inwoners was er dus één, die tot een of andere kloostergemeenschap behoorde. Leiden zal ongeveer 480 kloosterlingen hebben gehad⁹⁰, hetgeen een verhouding betekent

⁸⁷) Alle gegevens zijn genomen uit J. Cuvelier, *Les Dénombrements etc.*, pp. CCLVI-CCLIX.

⁸⁸) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, p. 226.

⁸⁹) J. Taal, *De Goudse kloosters in de Middeleeuwen*, p. 120.

⁹⁰) Volgens L. Knappert, *De opkomst van het Protestantisme in een Noord-Nederlandse stad*, p. 35, waren in 1525 te Leiden 450 vrouwelijke religieuzen. Het Franciscanen-klooster in deze stad heeft misschien twintig leden gehad (R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen etc.*, p. 156). Bovendien zullen er nog regulieren als rector verbonden zijn geweest aan verschillende vrouwenkloosters.

van één op dertig. Geen enkele van deze steden heeft een dergelijk verhoudingsgetal gehad als Den Bosch kende, al moet gezegd zijn, dat Leuven het dicht naderde. Het is dan ook gezien deze situatie niet onbegrijpelijk, dat in 's-Hertogenbosch in 1525 een in hoofdzaak tegen de kloosters en hun belasting-privileges gericht oproer van de gilden uitbrak ⁹¹. Toen een jaar later het rumoer was bedaard en men onder pressie van de centrale overheid tot een schikking was gekomen, klaagden de Bossche afgevaardigden in de Brabantse Staten over de zware belastingdruk, die op de burgerij van deze stad rustte. Het werd onder meer geweten aan het feit, dat een derde van deze stad bestond uit kloosters en exempte instellingen ⁹². Telkens opnieuw werd dan ook in de raadsvergaderingen van de stad met name door het derde lid, de dekens van de gilden, naar voren gebracht, dat de kloosters moesten meebetalen in de stadslasten ⁹³. Dit thema was ook af en toe onderwerp van de correspondentie tussen de stedelijke magistraat en de centrale regering ⁹⁴.

Van een vijftal mannenkloosters met een gezamenlijk aantal leden van 115 wordt in de haardentelling van 1526 of in berichten, welke dateren van korte tijd daarna ⁹⁵, het aantal priesters opgegeven. Alle tesamen hadden deze conventen tachtig priesters, dus ongeveer zeventig procent. Men moet dit getal wel met enige omzichtigheid hanteren, omdat de mogelijkheid bestaat, dat degenen, die de ge-

---

⁹¹) In hetzelfde jaar had te Aken eveneens een revolte plaats van de burgerij tegen de kloosters, omdat die weigerden mee te betalen in de stadsbelastingen (L. E. Halkin, *Le cardinal de la Marck, etc.*, p. 221). Of er enig verband bestaat tussen deze beweging en die te 's-Hertogenbosch, kon niet worden achterhaald. Wel is het opvallend, dat volgens de kroniek van Molius (Stedelijk Archief Den Bosch, ms., collectie aanwinsten no 8083, fol. 40v) de Bossche gildedekens in hun onderhandelingen met de prioren van de stadskloosters nadrukkelijk wezen op gebeurtenissen ten nadele van religieuze instituten in de Duitse landen (zie hoofdstuk II noot 103). Zij kunnen hiermee echter ook bedoeld hebben op de boerenopstand daar.

⁹²) J. Cuvelier, *Les dénombrements etc.*, p. CCLXVII.

⁹³) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering 1554 en volgende jaren, passim.

⁹⁴) Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1544-1565, passim.

⁹⁵) De mededeling omtrent de Kruisbroeders dateert van 1533. C. R. Hermans, *Annales Canonicorum regularium S. Augustini, Ordinis S. Crucis*, II, p. 323.

gegevens leverden voor de telling, of de ambtenaren, die met de telling waren belast, bij het optekenen van deze gegevens geen scherp onderscheid hebben gemaakt tussen de religieuzen, die nog in opleiding waren, en degenen, die de wijding reeds hadden ontvangen. Aangezien dit echter niet zeker is en geen andere gegevens ter beschikking staan, is het niet onverantwoord dit percentage-getal te nemen als hypothese voor de gehele groep van mannelijke religieuzen. Er zullen dan ruim 210 reguliere priesters in de stad en haar Meierij zijn geweest en ongeveer 95 religieuzen, die geen priester waren.

Omdat het aantal seculiere clerici, die hetzij als residerend zielzorger, kanunnik of beneficiarius hetzij als afwezige prebende-houder in betrekking stonden met dit gebied, ongeveer 675 heeft bedragen, zoals in het eerste hoofdstuk is uiteengezet, bestond ruim $23\frac{1}{2}$ procent van de clerus hier uit regulieren. Indien men de regulieren, die geen priester waren, ook meetelt, komt men tot een percentage van ruim 31. In het noorden behoorde ruim 38 procent van de clerus tot de regulieren. Welke de verhouding was tussen de reguliere en de seculiere priesters kan niet worden uitgemaakt, daar het ter beschikking staande materiaal niet toestaat vast te stellen, hoe groot het aantal seculieren was, dat geen wijding had ontvangen.

Het is moeilijk te achterhalen, of deze communiteiten hun roepingen geheel of in hoofdzaak hebben betrokken uit de Meierij dan wel uit andere streken. Van de 166 leden van het tot de Windesheimse Congregatie behorende klooster Mariënhage bij Eindhoven, die vermeld worden tussen 1419 en 1650, zijn er 89, van wie bekend is, uit welke plaats zij kwamen⁹⁶. Van hen waren er 62 inderdaad afkomstig uit de Meierij en niet minder dan dertig Bosschenaars waren er onder dezen. Van zeven is het onzeker, omdat als plaats van herkomst Weert wordt gegeven, waarmee zowel het Meierijse Valkenswaard kan zijn bedoeld als het tot het graafschap Hoorn behorende Weert. De overige twintig kwamen van ver uiteenliggen-

---

⁹⁶) *Taxandria*, L, 1943, pp. 98-109.

de streken, uit Amsterdam, Breda, Brussel, Diest, Leuven etc. Voorts worden 39 andere leden van dit convent aangeduid met namen als van Schijndel, van Someren en dergelijke, maar zo, dat niet kan worden uitgemaakt, of hiermee hun familienaam is bedoeld dan wel een aanduiding wordt gegeven van hun geboorteplaats. In ieder geval wijzen 31 van deze namen op Meierijse plaatsen, zodat, als het familienamen zijn, de dragers ervan toch wel tot de autochtone bevolking mogen worden gerekend. Zes van deze namen wijzen op plaatsen buiten de Meierij en twee op het juist besproken Weert.

Drie van de 67 Fraters van het Bossche St. Gregoriushuis, die door Gijsbertus Coeverincx en door L. H. C. Schutjes worden opgesomd voor de periode tussen 1496 en 1616, zijn zeker uit de Meierij afkomstig geweest en één waarschijnlijk. Daarnaast worden er 28 aangeduid met namen van Meierijse plaatsen en twintig met namen van plaatsen, die niet tot de Meierij behoorden. Ook hier kan niet worden gezegd, of de familienaam is bedoeld dan wel de plaats van herkomst⁹⁷. Ongeveer 125 van de vierhonderd Dominicanen, die tot 1625 in het Bossche klooster hebben geleefd, dragen namen, die kunnen duiden op een Meierijse afkomst. Een groter aantal, namelijk 140, draagt evenwel namen van niet-Meierijse plaatsen⁹⁸. Wel is het zo, dat verschillende plaatsen, waarnaar de religieuzen van deze conventen zijn genoemd en die niet in de Meierij lagen, behoorden tot heerlijkheden en territoria, welke op de rand van of zelfs in dit gebied waren gelegen zoals de gebieden van Megen en van Ravenstein en de Commanderie van Gemert.

Uit een verklaring in een supplek, die op 10 april 1556 de Regularissen van St. Annenborg richtten aan de Bossche magistraat, zou men kunnen opmaken, dat dit klooster zijn leden voor een groot deel uit de jonge dochters van deze stad recruteerde. Ze zeggen hierin, dat zij „veel borgers kynder” onder zich hadden⁹⁹.

⁹⁷) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 115 v.; L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, pp. 411 vv.

⁹⁸) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, pp. 43 vv.

⁹⁹) Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1544-1565, Supplek van 10 april 1556.

Hiermee zijn echter hoogstwaarschijnlijk geen religieuze leden van het convent bedoeld maar weesmeisjes, voor wie dit klooster een tehuis blijkt te hebben gehad. Bisschop Metsius verklaarde namelijk in 1572 „dat die jonge dochteren voirt daen (moesten worden) geleert bij een religieuze, daertoe gedeputeert, die haer plaetse nemen (zou) uuyt die gemeynte in dat weeshuys”¹⁰⁰. Van de elf zusters, die in 1501 worden vermeld, is er geen enkele, van wie met zekerheid kan worden gezegd, waar zij vandaan komt. Twee worden aangeduid als van Mil of de Mylle, een als de Venloe, waarmee misschien Loon op Zand kan zijn bedoeld, terwijl het mogelijk is, dat de uitgesleten namen van Margaretha de Hell... en van Elisabeth Ke... Helmond en Kessel zijn geweest¹⁰¹. In een stuk van 23 december 1542 staan zes zusters vermeld, van wie er één zeker uit Den Bosch afkomstig is. Van de overige religieuzen hebben er drie achtergevoegde namen, die van Meierijse plaatsen zijn¹⁰².

Niet minder dan 37 zusters van het totaal van 49, dat het Bossche St. Geertrui-klooster in 1629 telde, waren uit de stad of de Meierij afkomstig¹⁰³. Aangezien echter dit jaar ver buiten de hier behandelde periode ligt en bovendien de tijdsomstandigheden van de zestig eraan voorafgaande jaren uitzonderlijk genoemd moeten worden, kan men dit gegeven niet als norm hanteren voor de toestand in dit klooster gedurende de zestiende eeuw.

Evenals bij de seculiere geestelijkheid werd verondersteld, is het niet onmogelijk, dat bij de regulieren het getal van hen, die van elders afkomstig waren, heeft opgewogen tegen dat van hen, die, ofschoon geboortig van 's-Hertogenbosch of de Meierij, in andere steden of streken de religieuze staat hebben aanvaard.

Nagenoeg geen van deze kloosters zijn in staat geweest hun leden-tal op het peil van 1526 te houden. Zoals overal elders in de

¹⁰⁰) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 267.

¹⁰¹) *Taxandria*, IX, 1902, p. 89.

¹⁰²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 161.

¹⁰³) L. H. C. Schutjes, o.c., IV, pp. 473 v.

Nederlanden is in de loop van de zestiende eeuw ook hier een achteruitgang ingetreden in het aantal roepingen voor het religieuze leven.

Van zeven Bossche vrouwenkloosters is bekend, hoeveel leden zij telden omstreeks 1572. In deze conventen leefden samengenomen 289 zusters¹⁰⁴. Het huis Ten Orten telde in 1582 nog 118 personen¹⁰⁵. Het had dus in de loop van 56 jaar een achteruitgang gekend van 132 leden, dat is ruim twee per jaar. De Swesteren of Cellezusters hadden in 1592 een convent van elf zusters, terwijl dit in 1526 zeventien leden had geteld¹⁰⁶. De communiteit was dus achteruitgegaan met gemiddeld een lid per elf jaar. Op grond hiervan zou men het ledenaantal van deze beide kloosters rond 1572 misschien mogen stellen op respectievelijk honderdveertig en dertien. Alle tesamen zullen de Bossche vrouwenkloosters in het genoemde jaar dan ongeveer 445 leden hebben geteld. Dit was zowat 285 minder dan een halve eeuw tevoren. Het gemiddelde aantal leden per vrouwenklooster was van ongeveer zestig teruggevallen op ongeveer 38 of, als men de communiteit van de Zusters van het huis Ten Orten meetelt, van 81 op 49 à 50. Het totale percentage van de teruggang bij de vrouwelijke religieuzen in de stad en haar Vrijdom was ruim 39.

De Zusters van het Gemene Leven, bij wie de achteruitgang waarschijnlijk reeds vóór 1526 was begonnen, hadden de zwaarste verliezen moeten incasseren. Het verlies-percentage bedroeg niet minder dan 44 in deze gemeenschap. Onmiddellijk hierna kwamen het Regularissen-convent St. Geertrui en het Tertiariissen-klooster St. Elisabeth-Bloemenkamp achter de Tolbrug. De eerstgenoemde

---

¹⁰⁴) Groot-Ziekengasthuis, Archief Bisdóm Den Bosch, Map 's-Hertogenbosch; St. Geertrui, G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 234; St. Elisabeth-Bloemenkamp, L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 487; Bethaniën, L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 502; De Clarissen, *Taxandria*, L, 1943, p. 196; Mariënborg, L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 494; St. Barbaradal, G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 372.

¹⁰⁵) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 201 vv.

¹⁰⁶) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 508.

communiteit was teruggevallen op 53 leden, terwijl het er in 1526 ongeveer negentig heeft gehad. Men had hier dus 41 procent verlies geleden. Het klooster Achter de Tolbrug, dat in 1526 niet minder dan 93 leden telde, had reeds in het tweede kwartaal van de eeuw grote verliezen geleden. Toen in 1552 een pater moest worden gekozen, waren er nog slechts 54 zusters, hetgeen betekent, dat men met bijna 42 procent was achteruitgegaan¹⁰⁷. Daarna heeft de toestand zich blijkbaar gestabiliseerd, want in 1571 wonen hier 55 zusters. Het tweede Regularissen-convent van de stad, Bethaniën, had in 1574 eveneens nog slechts 53 leden in plaats van de ongeveer 88, die het in het jaar van de haardentelling heeft gehad. Het klooster op de Uilenburg, Mariënborg, dat eveneens behoorde tot de Tertiarijssengroep, had in ongeveer vijftig jaar zijn ledental zien teruglopen van 92 naar zestig. Het derde Tertiarijssengconvent in het stadsgebied, het klooster op de Eikendonk buiten de muren, had in 1572 zeventien leden minder dan in 1526. Er waren daar toen nog 32 zusters. Sedert het begin van de behandelde periode hadden deze kloosters dus verliezen geboekt van respectievelijk 39, 34 $\frac{3}{4}$ en eveneens 34 $\frac{3}{4}$ procent. Tesaamen waren de Tertiarijsseng in Den Bosch met ruim 37 procent achteruitgegaan, de Regularissen met bijna 40 $\frac{1}{2}$ procent. Betrekkelijk gunstig staken hierbij de Bossche Clarissen af. In 1571 hadden zij nog 28 zusters in het klooster, twaalf minder dan in 1526. Zij hebben dus een achteruitgang gekend van „slechts” dertig procent. De zusters, die aan het Groot-Ziekengasthuis waren verbonden, zijn totaal niet achteruitgegaan. Zij hadden integendeel in 1572 acht leden in plaats van zeven, zoals in 1526 het geval was. Ook bij de Swesteren van het klooster Nazareth in Den Bosch is volgens de boven gegeven berekening het verliespercentage aanzienlijk veel kleiner geweest dan bij de overige gemeenschappen namelijk ruim 23 procent.

Voor zover de gegevens ter beschikking staan of met enige mate van waarschijnlijkheid kunnen worden berekend, is de achteruitgang

---

¹⁰⁷) L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 486.

in de vrouwenkloosters buiten 's-Hertogenbosch nog groter geweest.

Van de Birgittinessen van Koudewater werden in 1591 zestien zusters vermeld, van wie zeven hun professie hadden gedaan vóór 1572 de overigen na 1584¹⁰⁸. Vermoedelijk zijn er toen nog twee zusters meer geweest, die vóór het genoemde jaar waren geprofest maar om een of andere reden niet aanwezig waren bij de visitatie van 1591¹⁰⁹. In totaal waren er dan nog negen zusters in leven, die reeds vóór de doorbraak van de troebelen in deze communiteit waren opgenomen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat in de moeilijke tijden van de jaren zeventig, toen men zich moest behelpen met een be-huizing in Den Bosch¹¹⁰, weinig of geen novicen zijn aangenomen. Intussen zijn vanzelfsprekend regelmatig oudere zusters gestorven. Men mag daarom misschien het aantal zusters in 1572 stellen op ongeveer 25. In het Regularissen-klooster Zoeterbeek bij Nuenen waren in 1598 nog zeven zusters, dat is 37 minder dan in 1526. Er was dus een achteruitgang geweest van gemiddeld één lid in ruim twee jaar. Met veel omzichtigheid en reserve zou men dus kunnen zeggen, dat dit convent in 1572 ruim twintig leden minder heeft geteld dan een kleine halve eeuw tevoren, zodat er toen nog twintig tot vijfentwintig zusters hebben gewoond¹¹¹. De acht conventen, waarvan het aantal zusters bekend is of aldus is berekend¹¹², waren samen teruggevallen van 299 leden op 163, een totaal verlies dus van bijna 45 procent.

¹⁰⁸) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 596.

¹⁰⁹) In de naamlijst, welke werd opgesteld naar aanleiding van de visitatie in 1595, komen de zusters Mariken Spierincx en Peterken Bauwens voor, die dan respectievelijk 54 en 44 jaar oud heten te zijn en die niet vermeld staan in de naamlijst van 1591 (L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 596 v.). Zij zijn dan zodanig ingevoegd in de rij, waarvan de volgorde in 1595 ongeveer hetzelfde is als in 1591, dat men kan concluderen, dat ook zij vóór 1572 reeds waren geprofest.

¹¹⁰) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 594; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 421.

¹¹¹) A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster te Zoeterbeek (Bossche Bijdragen*, XI, 1931-1932), p. 193.

¹¹²) St. Annenborg en In den Hage, L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 606; Binderen, G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 419 v.; Hooidonk, L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 162; Nazareth in Waalwijk, G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 299; St. Catharinenberg, G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 394.

Het Tertiariissen-klooster St. Catharinenberg te Oisterwijk telde in 1572 nog 29 zusters. Het had dus in de loop van de decennien 24 leden verloren, die niet waren vervangen door nieuwe krachten. Het Regularissen-convent Nazareth te Waalwijk was van 57 leden op 28 teruggevallen. De verliespercentages waren hier dus respectievelijk $45\frac{1}{4}$ en bijna 51. Is de hiervoor geuite veronderstelling omtrent het klooster Zoeterbeek juist, dan is dit in de besproken periode ongeveer tot op de helft van zijn ledenaantal gereduceerd. De andere Meierijsse kanonikessen-kloosters hadden ook verliezen geleden. Het klooster Hooidonk, waarvan het convent in 1526 nog bestond uit 24 geprofesten, telde in 1571 dertien zusters. Men was hier dus met bijna 46 procent achteruitgegaan. De cijfers van St. Annenborg waren oppervlakkig gezien uitermate gunstig. Had dit klooster in 1526 slechts dertien leden gehad, bij de visitatie van 1572 woonden er niet minder dan 27 zusters. Men moet hierbij echter in aanmerking nemen, dat het Helmondse Regularissen-convent van In den Hage zich in 1544 bij St. Annenborg had aangesloten, nadat het stadsgarnizoen van Helmond een jaar tevoren, toen Maarten van Rossum door het land trok, uit veiligheidsoverwegingen de kloostergebouwen had platgebrand¹¹³. Bovendien waren kort vóór het genoemde visitatiejaar de vijf zusters opgenomen, die het conventje vormden van het klooster St. Annatroon te Driel¹¹⁴. In den Hage had in 1526 nog 38 zusters gehad, zodat alles bijeen genomen het percentage van de teruggang in de verenigde conventen van Helmond en Rosmalen — de Drielse zusters niet meerekend — 53 was. Tesamen hadden de Meierijsse Regularissen — de zusters uit Driel ook deze keer niet meegeteld — 51 procent van hun vroegere aantal verloren. Volgens de eerder gegeven berekening hadden de Birgittinessen een verlies geleden van $35\frac{1}{2}$

¹¹³) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Stukken betreffende de vestiging en de begiftiging van het Jezuïeten-college te 's-Hertogenbosch no 192; Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1544-1565, Suppliek van 10 april 1556; A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster In den Hage bij Helmond* (Bossche Bijdragen, XIII, 1933-1934), p. 204.

¹¹⁴) L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 482, V, p. 605.

procent, aangezien in 1526 in dit dubbelklooster 39 vrouwelijke religieuzen waren geweest¹¹⁵.

Het Cisterciënserinnen-klooster Binderen bij Helmond, dat van 31 op 19 leden was gekomen en dus strikt gezien een ledenverlies van $38\frac{3}{4}$ procent heeft gekend, vormde een uitzonderlijk geval. In de dertiger jaren was er na veel strubbelingen een geheel nieuwe bezetting gekomen van twaalf zusters, zoals in het volgend hoofdstuk zal worden uiteengezet. Men moet hier dus eigenlijk spreken van een vooruitgang in plaats van een achteruitgang, hetgeen een opmerkelijk verschijnsel is geweest. De goede geest, die sedert de resoluut doorgevoerde reformatie in dit klooster heerste volgens de getuigenis van de visitatoren van 1553, kan als een mogelijke verklaring hiervan naar voren worden gebracht. Overigens is er na dit jaar geen verdere groei meer geweest, want toen reeds telde Binderen negentien leden evenals in 1571¹¹⁶.

Een ander opmerkelijk feit is, dat in deze periode van algemene achteruitgang van het kloosterleven in de Meierij hier toch nog twee nieuwe gemeenschappen voor vrouwen konden worden gesticht. In Oisterwijk kwam in 1539 een begijnhof tot stand, dat bij zijn begin negen Begijnen telde maar in de tweede helft van de eeuw tot een gemeenschap van twaalf schijnt te zijn uitgegroeid¹¹⁷. Eveneens in de dertiger jaren ontstond in Ommel bij Asten het Tertiariissen-convent Mariënschoot, dat levensvatbaar is geweest en rond 1572

---

¹¹⁵) Behalve deze zusters telde dit convent nog 28 mannen. In totaal was dit dus een gemeenschap van 67 personen.

In 1516 verklaarde de leiding van dit klooster in een verzoekschrift aan de hertog, waarin gevraagd werd goederen te mogen verwerven, dat in Koudewater honderd religieuzen leefden (Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 161). Waarschijnlijk is dit overdreven, omdat het erop aankwam aan te tonen, dat men met een inkomen van acht à negenhonderd gulden niet kon toekomen. Anderzijds is het wel mogelijk, dat het convent in 1516 groter was dan tien jaar later en dat dus de achteruitgang reeds vóór 1526 heeft ingezet.

¹¹⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 150, Visitatie van 1553.

¹¹⁷) J. P. W. A. Smit, *Het Begijnhof van Oisterwijk* (Bossche Bijdragen, III, 1919-1920), pp. 40 vv.

misschien twintig zusters heeft gehad ¹¹⁸. Het contact, dat blijkbaar bestaan heeft tussen de Oisterwijkse Begijnen en het Kartuizerklooster te Keulen en dat zij van hun stichter Nicolaas Eschius zullen hebben geëerfd, en het diep godsdienstig leven van de eerste overste en van enige andere leden van dit „maagdenhuis” ¹¹⁹, kunnen het geestelijk gehalte van deze gemeenschap hebben verdiept en daarmee de aantrekkingskracht vergroot. Mariënschoot werd gesticht in de nabijheid van een bedevaartskapel van Onze Lieve Vrouw. Dit kan de reden zijn geweest voor de opkomst, het voortbestaan en de groei van dit klooster. Waarschijnlijk heeft deze communiteit ook uit betrekkelijk eenvoudige meisjes bestaan. Nog in 1622 immers hadden zij geen koorofficie, maar baden zij het door de Franciscaanse derde regel voorgeschreven aantal Onze Vaders en Wees Gegroeten ¹²⁰.

Neemt men aan, dat de gemiddelde achteruitgang in de overige vrouwenkloosters van de Meierij even groot is geweest als in die,

---

¹¹⁸) *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, XXVIII, 1958, pp. 26-98, XIX, pp. 203-246. Tussen 1539 en 1789 zijn in dit klooster in totaal 219 meisjes geprofest. In de periode tussen 1648 en 1732, toen het convent verplaatst werd naar Nunhem, zijn er 73 meisjes tot de professie toegelaten, dus gemiddeld elke veertien maanden één. Houdt men deze regelmaat aan voor de tijd van 1732 tot 1789, dan zijn er toen 49 meisjes geprofest. Voor de periode 1539-1648 blijven dan over 97 geprofesten. Vooral sedert 1610 schijnen regelmatig meisjes te zijn binnengekomen, hetgeen kan hebben samengehangen met een intensievere propaganda voor de Ommelse bedevaart. Neemt men nu aan, dat tussen 1610 en 1648 de toeloop iets groter is geweest dan na 1648 en in die 38 jaar gemiddeld ongeveer elk anderhalf jaar twee meisjes in dit klooster zijn opgenomen, dan zouden er in de 71 jaar van het bestaan van Mariënschoot vóór 1610 in totaal 47 meisjes zijn ingetreden, iedere achttien maanden één. Zo zou dus in 1572 het convent 22 leden hebben geteld, als zich geen sterfgevallen hadden voorgedaan. Aangezien dit moeilijk aanvaard kan worden, is het totale aantal in dit jaar op een kleine twintig gesteld. Vanzelfsprekend kan deze berekening slechts als een voorlopige hypothese gelden, zolang geen zekere gegevens ter beschikking staan. In ieder geval was in 1569 het aantal zusters groot genoeg om er officieel een rector aan te stellen.

¹¹⁹) J. B. Kettenmeyer, *Uit de briefwisseling van eene Brabantsche mystieke uit de 16e eeuw* (*Ons Geestelijk Erf*, I, 1927), pp. 278 vv.; J. P. W. A. Smit, *Het Begijnhof te Oisterwijk* (*Bossche Bijdragen*, III, 1919-1920), pp. 40 vv.

¹²⁰) *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, XXVIII, 1958, p. 53.

waarvan hier de gegevens zijn verwerkt, dan zullen in dit gebied rond 1572 zowat 230 zusters hebben gewoond.

De mannenkloosters in Stad en Meierij vertoonden ongeveer hetzelfde beeld als de vrouwenkloosters.

Het Bossche Wilhelmiëten-convent, dat in 1526 zeventien paters, een novice en een oblaat telde, had in 1538 vijftien paters en een viertal personen, die als donaat of oblaat aan het klooster verbonden waren. Toen het in 1542 zijn woonplaats op de Baseldonk moest verlaten en zich binnen de stadswallen moest vestigen, telde het elf of misschien twaalf paters en nog steeds een viertal oblaten of donaten¹²¹. In de zestiger jaren werd een verzoekschrift aan de bisschop van Den Bosch, dat gericht was tegen de prior, door negen personen ondertekend. Zij noemden zich niet „major et sanior pars” maar eenvoudig conventualen van het klooster Porta Coeli¹²². Het convent telde toen dus waarschijnlijk tien leden. Misschien heeft het juist in deze jaren enige opleiding gekend. In januari 1570 werden inkopen gedaan bij gelegenheid van de inkleding van enige nieuwe confraters, terwijl in maart van dat jaar een lid van het klooster tot priester werd gewijd en een jaar later twee andere tot subdiaken¹²³. Veel meer dan twaalf leden zal dit klooster in 1572 echter niet hebben gehad.

De Fraters van het St. Gregoriushuis namen in 1584 met dertien

---

¹²¹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 397; Archief Klooster Huybergen, *Rationes per Simonem Pelgrom, Ledenlijst 1542*. In deze laatste bron worden voor 1542 slechts elf personen genoemd.

¹²²) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 396; Archief Abdij van Berne Heeswijk, *Hand-schrift Coeverincx*, II, fol. 92v. Het stuk is waarschijnlijk uit het laatst van de zestiger jaren. Er komen slechts enige personen in voor, die ook zijn opgetekend in de ledenlijst van 1557, de laatste, die door de prior Simon Pelgrom is gemaakt (Archief Klooster Huybergen, *Rationes per Simonem Pelgrom, Ledenlijst 1557*). In 1569 stierf in Porta Coeli een zekere Frater Thomas (Archief Klooster Huybergen, *Ontvangstboeken 1569-1571*), die misschien dezelfde is geweest als de enige Thomas, die het stuk mede heeft ondertekend. Deze kan natuurlijk een pas ingetreden, jong gestorven kloosterling zijn geweest, maar veel later dan 1569 zal het stuk toch niet zijn ingediend, omdat de met name genoemde Simon Pelgrom in 1572 is gestorven (L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 395).

¹²³) Archief Klooster Huybergen, *Ontvangstboeken 1569-1571*.

personen deel aan de keuze van een nieuwe rector¹²⁴. Het kan zijn, dat enige Fraters toen nog geen stemrecht hadden, omdat zij nog niet officieel in de gemeenschap waren opgenomen, maar veel hoger dan vijftien behoeft men het totale aantal niet te schatten. Men was dan met zes Fraters minder dan in 1526, zodat hier een gemiddelde achteruitgang van één Frater per tien jaar was geweest. Omstreeks 1572 zal dit huis daarom misschien zestien leden hebben gehad. Volgens deze berekeningen waren de beide besproken conventen met respectievelijk $33\frac{1}{3}$ en bijna 23 procent achteruitgegaan.

Van de Kruisbroeders is slechts bekend, dat zij in 1629 negentien leden hadden¹²⁵. De periode van 57 jaar, die deze datum scheidt van 1572, is echter te groot dan dat men uit dit gegeven een enigermate verantwoorde berekening zou kunnen maken van het aantal leden in dit laatst genoemde jaar. Dezelfde opmerking kan worden gemaakt ten opzichte van de Fraters, die verbonden waren aan het huis Ten Orten. Van hen staat vermeld, dat zij in november 1629 drie priesters in de stad hadden¹²⁶. Dit wil bovendien niet zeggen, dat het gehele convent niet meer leden heeft geteld op dat tijdstip. De overige conventualen kunnen de stad reeds hebben verlaten, die kort tevoren door de Staatse troepen was genomen.

Blijkens de jurisdictie-aanvraag door het Bossche Franciscanen-klooster in 1570 waren hier toen zeventien priesters¹²⁷. Waarschijnlijk mag men hierbij nog enige niet-priesters tellen gezien de verhouding tussen priesters en niet-priesters bij regulieren in 1526. Zo kan het totale aantal Franciscanen, dat toen in 's-Hertogenbosch woonde, ongeveer 25 zijn geweest. Het is echter mogelijk, dat het convent als zodanig iets groter was, ofschoon men dit niet mag concluderen uit het feit, dat op Beloken Pasen 1561 de Bossche magistraat de Franciscanen tracteerde op 36 potten wijn, omdat zij gedurende de vastentijd in de stad hadden gepreekt, en in 1565

---

¹²⁴) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 116.

¹²⁵) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 433.

¹²⁶) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, II, p. 282, IV, p. 480.

¹²⁷) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 440.

op 44 potten¹²⁸. Een „pot” is een maat geweest, die niet overeenkwam met de hoeveelheid drank, welke iemand tijdens één maaltijd gebruikte¹²⁹. Bovendien zullen deze schenkingen niet ineens door de paters zijn geconsumeerd. Wel kan het verschil in de geschonken hoeveelheden wijzen op een zeker fluctueren van de bevolking in dit convent. Het zal verschillende keren zijn voorgekomen, dat niet de gehele gemeenschap in Den Bosch aanwezig was. Dit kan zijn oorzaken hebben gehad in het verplaatsen van leden van dit convent naar andere kloosters, het belasten van paters met de geestelijke verzorging van vrouwencommunities, het op termijn zijn van sommige conventsleden, het vervullen van preekbeurten in andere plaatsen enz.¹³⁰. Dat in 1570 niet alle Bossche Franciscanen aanwezig waren in het klooster van die stad, zou ook nog verklaard kunnen worden uit het feit, dat in deze gebouwen ten tijde van de beeldenstorm danig is huisgehouden. In 1568 was men nog druk bezig met herstelwerkzaamheden¹³¹. Bovendien liet de stadsmagistraat in 1566 zij het in overeenstemming met de provinciaal van de orde gedeelten van dit klooster afbreken¹³². Het kan dus zijn, dat het klooster in 1570 aan niet meer kloosterlingen plaats heeft geboden en dat men het teveel elders heeft ondergebracht.

¹²⁸) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 723, p. 741.

¹²⁹) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 785. Op 15 oktober 1566 waren „opter Gaffelen blyven eten 15 personen, voor elcke persoon voor de maeltijt 3½ st., noch gedroncken 10 potten wyne . . . des anderen dachs (waren) blyven eten 11 personen ende gedroncken 7 potten wyne”. Idem, o.c., p. 788. Op 24 januari 1567 „syn des middaechs (opter Gaffelen) blyven eeten 9 personen . . . , elck persoon voorde maeltijt 3 st. noch gedroncken 8 potten wyne”.

¹³⁰) In 1526 worden in het Boxtelse Clarissen-klooster behalve de pater nog drie andere Minderbroeders vermeld. Er wordt echter niet bij gezegd, uit welk klooster zij afkomstig waren. Het is niet onmogelijk, dat zij tot het Bossche convent behoorden, omdat dit het dichtstbij liggende Minderbroeders-klooster was.

¹³¹) R. A. v. Zuylen, o.c., II, pp. 814 v.

¹³²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 84. Het is niet duidelijk, waarom dit gebeurde. De stad heeft blijkbaar als reden opgegeven het aanleggen van een straat (H. v. Alfen, *Kroniek eener kloosterzuster van het voormalige Bossche klooster „Marienburg” over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575*, p. 76).

Heel ver boven het getal 25 zal het totale aantal Franciscanen van het Bossche klooster evenwel niet hebben gelegen. In geheel de Nederlandse provincie van de Minderbroeders werd sedert 1540 steeds meer geklaagd over een tekort aan roepingen. Omstreeks 1550 schijnt het aantal beneden de helft te hebben gelegen van dat van een kwart eeuw vroeger, toen men vanwege de overvloed nog slechts sporadisch novicen had aangenomen¹³³. Er zijn geen redenen aan te halen, dat het klooster in Den Bosch hierop een uitzondering heeft gevormd. Aangezien dit convent 57 leden telde in 1526, kan men mede het voorafgaande in aanmerking nemend stellen, dat het totale aantal leden rond 1570 niet meer dan dertig is geweest. Het verlies-percentage zal hier dus tussen 47 en 56 hebben gelegen.

Op het tijdstip van de beeldenstorm waren in het Dominicanenklooster van 's-Hertogenbosch 36 personen¹³⁴. Men kan veronderstellen, dat evenals bij de Franciscanen het totale aantal leden van dit convent groter is geweest. Aangezien de gemiddelde tijd, welke door de Dominicanen in het klooster werd doorgebracht, 34 jaar was, zal het Bossche klooster in 1566 een aantal leden hebben gehad, dat ongeveer even groot was als het aantal, dat sedert 1532 was geprofest. Het getal van eventuele vroege sterfgevallen zal zowat hebben opgewogen tegen het getal van hen, die langer leefden dan de doorsnee Dominicaan. Volgens de kroniek en de necrologie van dit klooster zijn hier tussen de genoemde jaren 67 postulanten ingetreden. Een aantal van hen zal het klooster weer hebben verlaten vóór de professie, ofschoon de kroniekschrijver het van slechts enkelen zegt. Dat dit echter bijna de helft is geweest, is niet waarschijnlijk. Er zou uit moeten worden geconcludeerd, dat de kloosterleiding weinig inlichtingen inwon over de nieuwe kandidaten, hetgeen voor dit convent, dat een goede geest had, zoals in het volgend hoofdstuk

---

¹³³) Mededeling van pater Drs. H. Goossens te Venray, die een nog niet gepubliceerde studie heeft geschreven over de bevolkingssituatie in de Nederlandse Franciscanen-kloosters in de loop van de zestiende eeuw. Het Bossche klooster was in 1526 uitzonderlijk groot geweest en lag met zijn 57 leden niet minder dan zeventien personen boven het landsgemiddelde.

¹³⁴) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 196.

zal worden uiteengezet, moeilijk is voor te stellen. Het is in ieder geval een feit, dat in de zestiger jaren minstens zes Dominicanen, die eigenlijk tot het Bossche convent behoorden, niet in het gegeven getal zijn inbegrepen, omdat zij toen in andere kloosters prior of rector waren ¹³⁵. Niet onmogelijk waren toen meer leden van deze communiteit om een of andere reden naar andere kloosters overgeplaatst. Vermoedelijk bevonden zich ook enige jonge Dominicanen om studieredenen buiten de stad, zoals Johannes Leendt, die juist vóór de beeldenstorm uit Keulen was teruggekeerd. Bovendien waren er regelmatig paters op termijn of op assistentie. De veronderstelling, dat diverse paters, die tot het Bossche klooster behoorden, in 1566 hier niet aanwezig waren, wordt versterkt door een schrijven van de prior van het Dominicanen-klooster te Keulen. Nadat in dat jaar alle in Den Bosch aanwezige paters op de drie bestuursleden na in elf andere conventen waren ondergebracht, nodigde deze de overige leden van dit klooster, „die in opdracht van de Provinciaal op termijn waren of op andere plaatsen verbleven”, uit om naar Keulen te komen ¹³⁶.

Wanneer men dit alles in aanmerking neemt, is het niet te gewaagd te veronderstellen, dat het aantal leden van het Bossche Dominicanen-convent omstreeks het midden van de zestiger jaren van de zestiende eeuw minstens gelijk is geweest aan dat van 1526, toen er 47 geprofeste personen waren. Mogelijk heeft het zelfs hoger gelegen. Dit laatste vermoeden krijgt grond, als men ziet, hoe het aantal postulanten voor dit klooster, voor zover het bekend is, na een inzinking tussen 1510 en 1530 in het vierde decennium van de eeuw snel steeg. Er kwamen toen in totaal zeventien aanmeldingen in plaats van negen, zoals in de beide vorige decennia telkens het geval was geweest. Daarmee werden ook de eerste tien jaren van de eeuw overtroffen, toen men zestien aanmeldingen had gehad. Het hoogtepunt vormden de veertiger en vijftiger jaren met respectievelijk 22 en 21 kandidaten. Daarna constateert men een scherpe daling,

¹³⁵) G. A. Meyer, *De Predikheren te 's-Hertogenbosch*, p. 87.

¹³⁶) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 196.

aangezien in het zevende decennium slechts tien jongemannen zich meldden. Dit is zeker te wijten geweest aan de troebele tijden, want tussen 1565 en 1570 werd slechts één postulant aangenomen namelijk in 1567. De overige negen waren van vóór 1565. In 1570 en 1571 scheen een herleving op komst, aangezien in die jaren respectievelijk twee en vier jongemannen postuleerden en werden aangenomen. Vanaf dit laatste jaar echter tot 1580 schijnen om de een of andere reden geen nieuwe leden te zijn aanvaard¹³⁷. Samenvattend mag men de Dominicanen te 's-Hertogenbosch rond 1570 dus wel een vijftigtal leden toeschrijven.

Deze continuïteit in de wervingskracht van het Bossche Dominicanen-klooster de gehele periode door is zeer opmerkelijk zowel gezien tegen de achtergrond van de roepingencrisis in het algemeen als tegen die van de Dominicanen-orde in het bijzonder. Bleek men namelijk rond 1525 in deze orde nog geen tekort te hebben aan novicen eer het tegendeel, vooral omstreeks 1535 begint men er klachten te horen over een te geringe toeloop van kandidaten. De oversten van de verschillende huizen werden dan ook aangespoord postulanten te werven¹³⁸. Misschien hebben de Bossche oversten zich uitermate goed van hun wervingstaak gekweten, misschien ook

¹³⁷) De gegevens voor deze berekeningen zijn genomen uit G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, passim.

¹³⁸) In 1525 werd op het provinciaal kapittel nog bepaald, dat de jonge priesters de lezing gedurende de maaltijd moesten verzorgen, de Mis moesten dienen en diaken en subdiaken moesten zijn „ne sit necessarium recipere novitios propter hujusmodi ministeria” (S. P. Wolfs, *Acta Capitulorum etc.*, p. 67). In 1540 echter werd gezegd „Innovamus ordinationem capituli Zerrixensis (i.e. 1525) quod in conventibus, ubi est iuvenum defectus, fratres sacerdotes, qui non compleverunt octodecim annos in ordine, suppleant eorum vices in ministeriis” (S. P. Wolfs, *o.c.*, p. 157). Opvallend is, dat in 1525 deze maatregel werd getroffen, om niet verplicht te zijn novicen aan te nemen, terwijl hij in 1540 werd vernieuwd wegens een blijkbaar tekort aan jonge mensen. Twee jaar eerder had men dan ook gezegd „quia provincia nostra mire proh dolor deficit in suppositis, ideo hortamur praesidentes conventuum ut summo studio curent probos aliquos juvenes induere” (S. P. Wolfs, *o.c.*, p. 150). Het kapittel van 1548 bepaalde „cum plures conventus in necessariis suppositis deficere videantur, hortamur conventuum praesidentes, patres et fratres, quatenus honestis moribus, exemplis et exhortationibus studeant iuvenes bonae indolis, ad scientiam aptos, de periculis saeculi eripere et ad salutarem nostrae religionis portum evocare” (S. P. Wolfs, *o.c.*, p. 192).

heeft het vrij hoge geestelijke peil, dat dit klooster heeft gehad in deze periode, zoals nog zal worden uiteengezet, het een grote aantrekkingskracht geven.

Een heel wat minder gunstige situatie heeft het Bogarden-klooster in deze stad gekend. In 1585 telde het nog slechts twee leden. Zij waren bovendien de enige twee personen, die sedert omstreeks 1557 in dit convent waren geprofest ¹³⁹. Het was toen dan ook gedoemd om te verdwijnen. In ongeveer zestig jaar had het een achteruitgang gekend van vijftien conventualen. Deze communiteit zal daarom in 1572 misschien nog zes man sterk zijn geweest, zodat men hier een verlies van ruim 64 procent heeft gehad.

Het Alexianen-convent was in dit jaar vermoedelijk praktisch uitgestorven. Het was blijkbaar reeds lang aan het kwijnen. In 1561 had het gebouw op de nominatie gestaan, om te worden overgedragen aan de Jezuïeten bij hun eventuele komst naar de stad, omdat het toen reeds grotendeels leeg stond ¹⁴⁰. Bij het losbarsten van de beeldenstorm heeft volgens een latere getuigenis de overste van het convent alle weeskinderen van de stad in dit klooster opgenomen, om op die manier gespaard te blijven voor plundering, hetgeen ook is gelukt ¹⁴¹. Misschien heeft daarnaast bij deze man de gedachte geleefd, dat uit deze weeskinderen roepingen zouden kunnen voortkomen, waardoor zijn communiteit voor de volledige ondergang zou worden behoed. Bewijzen hiervoor zijn evenwel niet aan te halen. Het heeft er echter wel alle schijn van, dat in die tijd werkelijk pogingen zijn ondernomen het klooster met hulp van buiten enigszins te doen herleven. Reeds vóór 1566 was een Cellebroeder uit Leuven, Peter van den Houste, naar 's-Hertogenbosch gekomen, om er de leiding van het convent op zich te nemen. Op 5 januari 1566 verzocht deze de generaal van de orde volledig „conventskint” van het Bossche klooster te mogen worden, welk verzoek door de leiding van het

---

¹³⁹) Archief Bisdom Den Bosch, Map 's-Hertogenbosch; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 375.

¹⁴⁰) *Bossche Bijdragen*, X, 1929-1930, p. 140.

¹⁴¹) R. A. v. Zuylen, o.c., II, p. 919.

Leuvense klooster werd ondersteund. Tevens werd gevraagd hem voor zijn gehele leven tot overste van de Bossche Cellebroeders te benoemen. De nog in leven zijnde leden van dit klooster boezemden blijkbaar weinig vertrouwen in. Het eerste verzoek werd door de generaal op 2 mei van dat jaar ingewilligd, omtrent het andere wordt niets meer vernomen¹⁴². Veel succes heeft deze poging toch niet gehad, want in 1576 schijnt de laatste Cellebroeder in Den Bosch te zijn overleden. Toen werd het klooster althans tot een stedelijk weeshuis ingericht¹⁴³.

Neemt men de hierboven vermelde gegevens en veronderstellingen als grondslag dan krijgt men voor zes mannenkloosters binnen de wallen van de stad een totaal van 110 à 115 religieuzen omstreeks 1572. Bij de haardentelling van 1526 hadden deze zelfde kloosters gezamenlijk een ledenaantal van 168 gehad. Het gemiddeld aantal leden per klooster was gekomen op achttien of negentien, de totale achteruitgang was 31 tot 35 procent. Telt men het uitzonderlijke geval van het Dominicanen-klooster niet mee, dan was de totale teruggang veel ongunstiger, namelijk 50 tot 55 procent.

De mannenkloosters buiten de stad hadden eveneens verliezen moeten boeken.

De Birgittijnen van het dubbelklooster Koudewater waren omstreeks 1572, toen zij afgezonderd van de zusters in een huis te 's-Hertogenbosch woonden, nog met minstens vijf personen. Hun getal kan groter geweest zijn, maar de bronnen geven hieromtrent geen enkele aanduiding. Omdat echter in 1593 nog drie Birgittijnen in leven waren, twee priesters en een lekebroeder¹⁴⁴, terwijl het klooster in 1526 in totaal 28 mannelijke religieuzen had geteld, zou het kunnen zijn, dat er in 1572 nog ongeveer tien Birgittijnen waren. Ook dan nog hadden zij een groot verlies van 64 procent.

Het klooster van de Kartuziers te Vught, dat in 1543 reeds hinder

---

¹⁴²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief van het Gereformeerd Burger-Weeshuis te 's-Hertogenbosch ns 4 en 5.

¹⁴³) *Taxandria*, XX, 1913, p. 3.

¹⁴⁴) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 424.

had ondervonden van de benden van Maarten van Rossum en in 1566 zwaar had geleden door plunderende beeldenstormers, telde in 1571 acht stemhebbende monniken¹⁴⁵. Hierbij moet rekening worden gehouden met het feit, dat slechts de Kartuizers, die priester waren, deel mochten nemen aan het kiezen van een prior¹⁴⁶. In het genoemde getal zijn daarom niet begrepen de broeders en de eventueel aanwezige toekomstige priesters. Neemt men de verhouding van 1526 als norm, toen behalve zestien priesters nog elf broeders leefden in Domus Sanctae Sophiae, dan zal het totale aantal Kartuizers hier in 1572 dertien of veertien hebben bedragen. Men heeft er dus een achteruitgang gehad van ongeveer vijftig procent.

Ook de Windesheimse nederzetting in de Meierij, Marienhage in Woensel bij Eindhoven, is in deze periode achteruitgegaan. Volgens het verslag van de visitatie, welke in 1584 in opdracht van de koning werd gehouden door een commissie van het St. Janskapittel, telde het in dat jaar nog slechts zes religieuzen¹⁴⁷. Het kan zijn dat er einigen meer zijn geweest, die zich op dat moment nog niet bij het convent hadden gevoegd, dat naar Den Bosch was gevlucht, maar veel meer dan tien leden heeft het klooster waarschijnlijk toen niet gehad¹⁴⁸. In de loop van zowat zestig jaar had men hier dus ongeveer zestien leden verloren, één per 45 maanden. Bij een regel-

---

¹⁴⁵) H. J. J. Scholtens, *De Kartuizers buiten 's-Hertogenbosch* (Bossche Bydragen, XVI, 1938-1939), p. 143, p. 149, p. 153

¹⁴⁶) M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche*, I, p. 486, p. 488.

¹⁴⁷) Archief Bisdóm Den Bosch, Map Woensel

¹⁴⁸) Het St. Janskapittel verklaarde in 1583, dat de kloosterlingen van Marienhage toen waren „varius in locis in saeculari habitu degentes” (Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 167). Geheel objectief zal de uitspraak van dit college niet zijn geweest, omdat het pogingen in het werk stelde het klooster met zijn leden en vooral zijn goederen aan zich te verbinden. Het moest dus de toestand hier zo ongunstig mogelijk voorstellen. Er was wel iets in die geest gaande. In 1592 schreef de prior, dat na de verwoesting van het klooster in het begin van de jaren tachtig de religieuzen overal heen waren gegaan, maar dat de meesten naar Den Bosch waren gekomen (Stedelijk Archief Den Bosch, A 504, Bijzondere Verzameling over mannen- en vrouwenkloosters). Gezien hier gesproken wordt over „de meesten” en in 1584, zoals gezegd is, zes personen in Den Bosch waren, is het maximale getal hier gesteld op tien.

matig doorzettende achteruitgang zal men rond 1572 nog met zowat dertien personen in dit convent bijeen zijn geweest en heeft men er dus een verlies gekend van vijftig procent.

Een dergelijk groot verlies kan in dit klooster niet geheel verklaard worden door een tekort aan roepingen. Wel was men ook in dit opzicht achteruitgegaan, maar toch niet in die mate als de gegevens van 1584 zouden doen vermoeden. Volgens de ledenlijst van dit klooster is een zekere Wilhelmus Dickbier de 57e geprofeste religieus van Mariënhage geweest¹⁴⁹. Deze man was in 1552 veertig jaar prior van het convent. Hij zal dus vóór 1509 zijn geloften hebben afgelegd, omdat het in de Congregatie van Windesheim eis was, dat degenen, die tot prior werden gekozen, minstens drie jaar regulier kanunnik waren¹⁵⁰. In de eerste 85 jaar van zijn bestaan had dit klooster dus gemiddeld één professie per zeventien of achttien maanden gehad. Uit het feit, dat de honderdste geprofeste religieus van Mariënhage in 1629 als jubilaris stierf, valt af te leiden, dat deze kloosterling zijn professie vóór 1579 heeft gedaan. In een tijdsbestek van omstreeks zeventig jaar had men derhalve ongeveer 43 nieuwe leden opgenomen. Neemt men nu aan, dat de gunstiger situatie van de eerste 85 jaren zich heeft gehandhaafd tot omstreeks 1525, dan zijn er na de opneming van de genoemde Wilhelmus Dickbier en vóór dit jaar naar boven afgerond nog ongeveer vijftien personen geprofest¹⁵¹. Voor de volgende vijftig jaar blijven er dan slechts zowat 28 over. In de periode tussen 1525 en 1575 heeft men derhalve per 21 à 22 maanden een nieuw lid in de communiteit bij gekregen. Zoals gezegd, is hiermee de totale achteruitgang van één religieus per $3\frac{3}{4}$ jaar niet verklaard, daar in de periode na 1525 per negen jaar slechts één nieuwe kanunnik minder kwam dan in een dergelijk tijdsbestek van de periode vóór 1525. Indien men de gemiddelde levenstijd, die de Dominicanen in het klooster doorbrach-

---

¹⁴⁹) *Taxandria*, L, 1943, pp. 98 vv.

¹⁵⁰) J. G. R. Acquoy, *Het klooster Windesheim etc.*, I, p. 129.

¹⁵¹) De uitkomst van deze berekening stemt praktisch overeen met het aantal conventualen, dat in 1526 voor dit klooster werd opgegeven.

ten, namelijk 34 jaar, ook aanhoudt voor dit convent, zouden er in 1572 volgens deze gegevens achttien of negentien personen in Mariënhege moeten hebben gewoond.

Het is mogelijk, dat een uitzonderlijk hoog sterfte-cijfer de gelederen in de zestiende eeuw ernstig heeft gedund. Berichten hieromtrent zijn echter niet overgeleverd. Ook zou het hoge bedrag, waarmee dit klooster in 1543 een plundering door de benden van Maarten van Rossum schijnt te hebben afgekocht¹⁵², een reden geweest kunnen zijn om geen novicen meer aan te nemen tot men weer op krachten was gekomen. Dit kan echter niet als een oplossing voor het probleem van de discrepantie tussen de verliescijfers en die van de aanwinsten van het klooster worden aanvaard, tenzij behalve het feit van een dergelijke bevolkingspolitiek het ook zeker is, dat het merendeel van de religieuzen, die tussen 1525 en 1575 zijn geprofest, vóór het genoemde rampjaar is toegelaten. Verschillenden van hen zouden dan rond 1572 reeds zijn gestorven. Noch het een noch het ander is tot nog toe het geval.

Motieven als bij de Dominicanen naar voren zijn gebracht, om de verhouding te verklaren tussen het betrekkelijk kleine getal religieuzen, dat in 1566 in het Bossche convent aanwezig was, en de toevloed van postulanten in de daaraan voorafgaande decennïën, kunnen hier niet worden gebruikt behalve misschien overplaatsing naar andere kloosters. In 1548 schijnt immers een aantal reguliere kanuniken van Brabantse conventen naar leegstaande Duitse kloosters te zijn gezonden, om daardoor hun confiscatie te voorkomen¹⁵³. Dan is het echter nog de vraag, of dezen daar 25 jaar later nog waren en of men voortdurend is blijven doorgaan met het zenden van dergelijke „bezettings-corpsen”. Er wordt nergens melding van gemaakt. Termineren hebben de Windesheimers niet gekend. Een studiegeest was er bij hen althans in deze tijd niet. Nog in 1572 of 1573 sprak een van de leidende figuren van de Congregatie erover, dat in de kloosters lectoren moesten worden aangesteld voor het doceren van

¹⁵²) L. G. A. Houben, *o.c.*, I, p. 110.

¹⁵³) J. G. R. Acquoy, *o.c.*, II, p. 148.

theologie, om op die manier de „holle geesten” van de religieuzen bezig te houden, daar „niets verderfelijker was in kloosters dan het ongeletterd niets-doen”¹⁵⁴. Het is daarom niet waarschijnlijk, dat vele leden van Mariënhage om studieredenen elders hun verblijf hebben gehad. Van zielzorg hielden de Windesheimers zich tot op die tijd afzijdig. Afgezien van het feit, dat het convent van Mariënhage paters als rector zond naar het Regularissen-klooster Zoeterbeek bij Nuenen en naar dat van Weert, heeft ook dit zich daarmee niet bezig gehouden. Dit kan dus ook niet gelden als motief voor de afwezigheid van paters.

Niet te gewaagd echter schijnt het als mogelijke oplossing aan te nemen, dat hier een aantal religieuzen is geweest, dat het klooster heeft verlaten. Volgens de brief, die Johannes Latomus, de prior van het klooster Mariëntroon bij Herenthals en commissaris van het Windesheimse generaal kapittel, in het begin van de zeventiger jaren aan de koning schreef, kende de Congregatie van Windesheim een grote verslapping in diverse kloosters en had in het algemeen vele voortvluchtige leden¹⁵⁵. In het klooster te Woensel zijn tussen 1525 en 1575 verschillende gevallen van ketterse besmetting geconstateerd evenals van desertie¹⁵⁶. Het is niet onmogelijk, dat het aantal leden van dit convent, die om welke reden dan ook hun oorspronkelijk gekozen levensstaat vaarwel hebben gezegd, groter is geweest dan de bronnen vermelden.

Samengenomen blijken de mannenkloosters van dit territorium, die niet in de stad lagen, een verlies te hebben gehad van ruim 55 procent, dus ongeveer evenveel als de kloosters voor mannen binnen 's-Hertogenbosch zonder de Dominicanen.

¹⁵⁴) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no. 167.

¹⁵⁵) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no. 167; E. de Schaepdrijver, *De congregatie van Windesheim gedurende de 16e eeuw (Bijdragen tot de Geschiedenis, XV, 1923)*, p. 922, p. 925, p. 927; J. G. R. Acquoy, o.c., II, pp. 155 v.

¹⁵⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 167; Archief Bisdom Den Bosch, Map Woensel; *Kerkhistorisch Archief*, IV, 1866, p. 198; L. G. A. Houben, o.c., I, pp. 128 v.

De achteruitgang in aantal leden is, zoals uit het voorafgaande blijkt, op enige zeldzame uitzonderingen na groot geweest in de kloosters van de stad en haar Meierij gedurende het tweede en derde kwartaal van de zestiende eeuw. Het totale verlies van alle kloosters tesamen bedroeg 46 tot 47 procent in nog geen vijftig jaar.

De Begijnen zijn in deze percentage-berekening niet mee geteld. Zij waren eigenlijk geen kloosterlingen. Hun totale aantal was omstreeks 1570 waarschijnlijk ongeveer gelijk aan dat van 1526. Het Begijnhof van Eindhoven is in de loop van deze tijd wel verdwenen¹⁵⁷, maar in Oisterwijk was een nieuw hofje gesticht, zoals reeds werd gezegd. Het Groot Begijnhof te 's-Hertogenbosch had volgens een verklaring van omstreeks het midden van de vijftiger jaren toen in elk geval nog minstens evenveel leden als in 1526¹⁵⁸.

Zoals in het vorige hoofdstuk werd gezegd, is van een achteruitgang van enige betekenis bij de seculiere geestelijkheid geen bericht of aanwijzing overgeleverd. Er is daarom voldoende reden het vermoeden uit te spreken, dat hier evenals in het noorden van het land de regulieren de zwaarste verliezen hebben geleden¹⁵⁹. Werkelijk catastrofaal is de toestand overigens slechts in een paar conventen geweest. De meeste hebben toch nog voldoende reserves gehad, om bij een grondige hervorming en een strenge contrôle tot een nieuwe opbloei te komen. Dit is ook in vele gevallen gebeurd, nadat deze streken onder de krachtige leiding van contra-reformatorische figuren als de eerste zes bisschoppen van Den Bosch waren gekomen. De beschrijving hiervan valt echter buiten het bestek van deze studie.

Zo het al mogelijk is, is het in ieder geval uiterst moeilijk de juiste oorzaken te geven van deze achteruitgang van de kloosters. Ongetwijfeld zal de Reformatie hierop van invloed zijn geweest.

¹⁵⁷) L. G. A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, I, p. 145.

¹⁵⁸) Stedelijk Archief Den Bosch, collectie aanwinsten no 8040.

¹⁵⁹) R. R. Post, *De roeping tot het kloosterleven etc. (Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XIII, 3)*, p. 41.

De nieuwe ideeën, die pretendeerden het Christendom van alle aangroeisels te zullen ontdoen en die ook het principe van het kloosterleven aantastten, hebben Den Bosch niet ongemoeid gelaten, zoals reeds eerder werd opgemerkt. Het tegendeel zou te verwonderen zijn geweest. Deze stad had handelsrelaties met noordelijke en zuidelijke Nederlandse gewesten, met diverse streken en steden in het Duitse Rijk, met Engeland en met de landen rond de Oostzee. Zij lag aan een van de grote handelswegen naar Antwerpen, met welke stad zij economisch nauw verbonden was¹⁶⁰. Daar overal vonden de nieuwe ideeën ingang en aanhang en verwierven zij vaak de welwillende toelating of zelfs de doordrijvende steun van de overheid. Daarenboven werd de Meierij in het noord-oosten op betrekkelijk korte afstand van 's-Hertogenbosch begrensd door de heerlijkheid Ravenstein, waar het protestantisme dan wel niet met geweld werd ingevoerd door de plaatselijke heren, maar toch sedert 1553 de kans kreeg zich vrij te ontplooien. Dit gebied werd dan ook door de geestelijke zowel als door de burgerlijke overheden gedurende de gehele periode argwanend beschouwd als een mogelijk uitstralingspunt van de nieuwe leer¹⁶¹. Sedert 1526 is er in 's-Hertogenbosch bij herhaling sprake van acties ondernomen door aanhangers van het nieuwe en van reacties ter bestrijding hiervan van de kant van de gewestelijke, de plaatselijke en de kerkelijke overheid.

Er is daarom voor de religieuzen van het besproken gebied beslist gelegenheid geweest in aanraking te komen met de nieuwe ideeën. Al werd door de generale en provinciale kapittels van nagenoeg alle hier vertegenwoordigde orden het lezen van Luther's boeken en geschriften en van andere verdachte werken herhaaldelijk verboden,

---

¹⁶⁰) Gegevens hierover zijn o.m. te vinden in N. H. L. v. d. Heuvel, *De Ambachtsgilden etc.*, passim; R. A. v. Zuylén, o.c., I en II, passim; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, passim; *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Hoofdstukken VII, VIII, IX, passim.

¹⁶¹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 60 ac 3; *Historisch Tijdschrift*, XVI, 1937, p. 360 nt 54; *Taxandria*, XVIII, 1911, p. 91, p. 137; *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXIII, 1896, p. 165; *Land van mijn hart* (Erebundel opgedragen aan mgr. dr. Th. Goossens), p. 23; *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 36.

toch kon het binnendringen van reformatorische gedachten in de kloosters moeilijk worden belet. Zij waren niet hermetisch van de buitenwereld afgesloten. Integendeel, juist het niet of niet goed onderhouden van het slot en het te veelvuldig ontvangen van bezoek waren de meest voorkomende euvels in de diverse geestelijke instituten, waartegen de visitatoren van de zestiende eeuw telkens opnieuw moesten optreden.

Het blijkt dan ook, dat er besmetting is geweest. In het genoemde jaar 1526 bevonden zich twee Begijnen onder degenen, die wegens hun afwijkende godsdienstige overtuiging in 's-Hertogenbosch terecht stonden¹⁶². Sedert 1527 woonde in Amsterdam een renegaat van het klooster Mariënhage, die gehuwd was en met weven zijn kost verdiende¹⁶³. Men had in 1541 in Brussel ernstige verdenkingen tegen dit klooster, omdat men vermoedde, dat verschillenden van zijn leden met ketterse ideeën waren besmet. Vier jaar later moesten vijf verdachte paters zich te Leuven komen verantwoorden. Onder hen bevonden zich de supprior en de procurator, die beiden toen ook uit hun ambt werden ontzet¹⁶⁴. Een zekere Jacob Murree van Beerse, die als jongeman was ingetreden in Mariënhage, heeft dit klooster in de woelige tijd vóór de beeldenstorm, in 1564, verlaten, ofschoon het niet zeker is, dat hij dit deed, omdat hij de nieuwe religie was toegedaan. De reden van zijn heengaan wordt niet vermeld¹⁶⁵. In 1546 vluchtte een Bossche Dominicaan, die reeds negen jaar in het klooster was, maar om disciplinaire redenen naar Groningen was overgeplaatst, van daaruit naar ketterse streken over de Eems. Ook van hem zijn evenwel geen berichten, dat hij inderdaad tot de

---

¹⁶²) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 97.

¹⁶³) *Kerkhistorisch Archief*, IV, 1866, p. 198.

¹⁶⁴) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 167; L. G. A. Houben, *o.c.*, I, pp. 128 v.

¹⁶⁵) Archief Bisdóm Den Bosch, Map Woensel. Na zijn vertrek uit Mariënhage heeft hij zich als geneesheer in Eindhoven gevestigd, waar hij in 1611 is gestorven. Hij schijnt nooit om dit besluit te zijn lastig gevallen behalve in 1602, toen hij op bevel van bisschop Masius werd gearresteerd. Na zes of zeven maanden in de gevangenis te hebben doorgebracht is hij op voorspraak van vrienden vrijgelaten. De reden van deze arrestatie is ook niet bekend.

nieuwe leer is overgegaan. De kroniekschrijver zegt, dat hij daar enige tijd als kapelaan in een nonnenconvent werkzaam is geweest ¹⁶⁶. Volgens een bericht van de amman van Zaltbommel aan de graaf van Megen was de man, die in 1565 te Hedel als verkondiger van de nieuwe religie optrad, een oud-Dominicaan van het Bossche klooster ¹⁶⁷. Naar men zei, bevatten de predikaties, die de reeds eerder genoemde Francisciaan van het Bossche klooster Aalbrecht van Kampen hield voor het volk, ketterse elementen. Het is echter niet onmogelijk, dat de heren van het St. Janskapittel hem hiervan wat al te gemakkelijk hebben beschuldigd, om de man, in wie zij een tegenstander zagen, die het volk nog meer tegen hen in verzet zou kunnen brengen, uit de stad te doen verdwijnen. Werkelijk protestant is hij waarschijnlijk niet geweest in zijn gedachten. Hij werd te Leuven inderdaad veroordeeld, maar hij heeft daarna zijn boeken verbrand en zijn verdere leven in Franciscaanse kloosters doorgebracht ¹⁶⁸. Een Kruisbroeder uit Namen, die in het Bossche klooster van die orde had gewoond, hanteerde bij de beeldenstorm in deze stad de moker, om altaren in de St. Jan te vernielen ¹⁶⁹. Misschien is hij echter een querulant geweest, die, zoals vaker gebeurde, om redenen van disciplinaire aard door zijn overheid naar Den Bosch was overgeplaatst en daarom niet representatief genoemd zou kunnen worden voor de mentaliteit van de Meierijse religieuzen.

Ook al bleef men echter in zijn geloofsovertuiging orthodox, de nieuwe ideeën omtrent de eigen levensstaat, die de waarde ervan in twijfel trokken, kunnen figuren, die ontevreden waren binnen de omheining van hun klooster, hebben beïnvloed en hen versterkt in hun plan, om weg te trekken, zo gauw de gelegenheid zich voordeed. Hierdoor zal het getal uit hun kloosters weggevluchte religieuzen, dat overal in het land reeds in de vijftiende eeuw niet gering schijnt

¹⁶⁶) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 175.

¹⁶⁷) *Taxandria*, XVIII, 1911, p. 141.

¹⁶⁸) J. H. v. Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, I, pp. 521 vv.

¹⁶⁹) P. Cuyppers van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant Septentrional*, p. 467.

te zijn geweest, nog zijn toegenomen. Zo schijnt de gelegenheid, die de rumoerige tijd van de beeldenstorm bood, toen vele kloosterlingen zich uit veiligheidsoverwegingen in lekenkleding vermomden en hun bedreigde en bestormde gebouwen verlieten, door verschillende van hen te baat te zijn genomen, om voorgoed de pij aan de kapstok te laten hangen ¹⁷⁰. In dat jaar had ook de Hooidonkse zuster Magdalena van Gerwen haar klooster verlaten en was gehuwd met een geneesheer uit Eindhoven ¹⁷¹. Nog in 1572 waren er zusters in het klooster St. Barbaradal op de Eikendonk bij Den Bosch, die dreigden weg te zullen lopen, ofschoon dit misschien niet zo ernstig gemeend zal zijn geweest ¹⁷².

De geleidelijke ontvolking van de kloosters is echter niet slechts het gevolg geweest van het heengaan van reeds geprofeste leden. Men kan zelfs de vraag stellen, of dit wel zo'n belangrijke oorzaak is geweest, enige uitzonderingsgevallen misschien daargelaten. Zij zal voor het grootste deel eenvoudig moeten worden toegeschreven aan het afnemen van het aantal personen, die zich aanmeldden om in de kloosters te worden opgenomen. De klachten hieromtrent en de verwijzingen naar dit feit als oorzaak van achteruitgang overtreffen in de bronnen die over het wegvlugten van geproffeste kloosterlingen.

Bij het maken van gissingen omtrent de redenen van deze vermindering van het aantal klooster-candidaten moet men zich ervoor hoeden de getallen van de vijftiende eeuw met haar enthousiasme voor het religieuze leven als norm van vergelijking te nemen. Het heeft er alle schijn van, dat er toen werkelijk een zekere overspanning is geweest op dit gebied. Ook indien geen factoren van godsdienstige of economische of van andere aard een rol hadden meegespeeld, zou vermoedelijk het aantal roepingen minder zijn geworden, wanneer het opgestuwde enthousiasme wat was bedaard en

¹⁷⁰) H. v. Alfén, *Kroniek eener kloosterzuster etc.*, p. 6; *Verhaal der Beeldenstorm te 's-Hertogenbosch* (*Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, XIII, 1857, 3e serie, 3e deel), p. 289.

¹⁷¹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 316.

¹⁷²) L. v. d. Meerendonk, *Het klooster op de Eikendonk te Den Dungen*, pp. 81 v.

meer normale verhoudingen waren ingetreden. Er zijn echter wel factoren aan te wijzen, die het aanmeldingscijfer beneden het te verwachten normale kunnen hebben gedrukt, al is in concreto niet uit te maken, hoe groot het aandeel van elk afzonderlijk en van alle gezamenlijk is geweest.

De reformatorische principes met hun conclusies aangaande het kloosterleven hebben misschien ook op de toeloop van postulanten een remmende invloed gehad. Zij kunnen bij de generatie, die volgde op de tijd van een kloosterlijke oververzadiging, ook al bleef men de oude religie trouw, het idee hebben gewekt of versterkt, dat kloosters eigenlijk min of meer zinloze instellingen waren, die zich zelf hadden overleefd.

Daarnaast zal hiertoe ook het feit hebben bijgedragen, dat het ageren van de overheid en van het volk tegen de kloosters in de zestiende eeuw bleef voortduren. Voor één convent is er zelfs een zekere mate van waarschijnlijkheid, dat de Bossche magistraat zij het zonder succes doelbewust pogingen heeft ondernomen het getal religieuzen te beperken of het te laten uitsterven. Dit was het geval met het kleine convent, dat tot taak had voor de zieken te zorgen, die in het Groot-Ziekengasthuis waren opgenomen. De situatie was hier voor het stadsbestuur in zoverre gunstig om in te grijpen, dat de schepenen en gezworenen het recht hadden bij het overlijden of heengaan van religieuzen de nieuwe kandidaten voor te stellen voor het convent, waarvan in 1376 het maximum aantal was vastgesteld op zeven zusters en één lekebroeder ¹⁷³.

Reeds vóór 1520 heeft men blijkbaar getracht de zusters overbodig te maken. Dezen beklagden zich erover in een brief van januari 1520 aan de magistraat, dat zij uit de keuken en de kleerkamer werden geweerd en daar waren vervangen door burgerpersoneel. Dit bracht allerlei nadelen met zich mee voor de zieken, zo beweerden zij, want die kregen voortaan slecht eten en weinig dekens. Ook voor de broeder, die volgens de statuten bij het convent hoorde, was

---

¹⁷³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 22 vv.

bij het heengaan of sterven van de laatste door het stadsbestuur geen nieuwe benoemd. Men had toen een leek als secretaris aangesteld. De zusters vroegen nu, dat men alles zou laten, zoals het vanouds was geweest, en hen zou laten leven volgens hun rechten en statuten ¹⁷⁴. Blijkbaar heeft de stadsoverheid zich niets van dit schrijven aangetrokken en is zij op dezelfde voet blijven doorgaan. In de volgende jaren zijn er nog steeds leken in dienst van het Groot-Ziekengasthuis en in 1540 wordt deze situatie en de werkverdeling ook bekrachtigd in de overeenkomst, die toen met de bisschop van Luik werd gesloten.

De magistraat is zelfs nog verder gegaan en heeft geprobeerd haar greep op het convent in het algemeen te versterken. In 1526 werd vanwege de stad een verzoek ingediend bij de bisschop, om te mogen overgaan tot reformatie van de zusters. Vermoedelijk heeft deze hieraan geen gehoor gegeven ¹⁷⁵. De stadsbestuurders dienden toen een beklag in bij de centrale overheid over misbruiken, die in dit convent zouden zijn ontstaan. Op 12 juli 1527 arriveerden daarom twee keizerlijke commissarissen in de stad. Na informaties te hebben ingewonnen hebben dezen veertien dagen later, op 27 juli, enige ordonnanties uitgevaardigd, waaraan het bestuur van het Groot-Ziekengasthuis en het convent van de zusters zich zouden moeten houden. Het lekenpersoneel bleef in het instituut gehandhaafd en er werd een regeling getroffen, waar, wanneer en hoe de zusters in het werk voor de zieken zouden worden betrokken. De beslissing heeft geen van beide partijen waarschijnlijk bevredigd en men bleef scherp tegenover elkaar staan. In het begin van 1530 werd door de stadsafgevaardigde in de gewestelijke dagvaart een verzoek ingediend de hervorming van het Groot-Ziekengasthuis ter hand te mogen nemen ¹⁷⁶. Men heeft blijkbaar de zusters ervan beschuldigd, dat zij hun werk niet goed deden en de zieken verwaarloosden, want de keizer gaf 23 maart opdracht aan de raadsheer Mr. Adolph van der

¹⁷⁴) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 34 vv.

¹⁷⁵) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 411.

¹⁷⁶) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 466.

Noot een onderzoek in te stellen naar eventuele onregelmatigheden, welke hier plaats vonden bij het verzorgen van de zieken door de zusters ¹⁷⁷.

Het schijnt, dat de besluiten, die naar aanleiding hiervan werden afgekondigd, minder gunstig waren voor de zusters. Zij weigerden in ieder geval ze te aanvaarden. De maatregelen, welke men toen trof, waren wel zeer radicaal en betekenden eigenlijk de ondergang van de communiteit. In opdracht van de regentes werd het stadsbestuur verboden nieuwe leden voor het convent te presenteren vóór alle op dat moment levende zusters zouden zijn gestorven ¹⁷⁸. Met genoegen zullen de leden van de magistraat kennis hebben genomen van dit verbod, als ze het zelf al niet hebben gesuggereerd. Zij hebben er strak de hand aan gehouden. De zusters van hun kant lieten zich niet uit het veld slaan en zochten het ook hogerop. Van paus Clemens VII kregen zij 29 juli 1530 de verklaring, dat zij voortaan het recht hadden zelf opvolgsters aan te wijzen voor overleden medezusters, wanneer het stadsbestuur in gebreke bleef en niet binnen twee maanden na het sterven van een lid van het convent gebruik had gemaakt van zijn presentatierecht ¹⁷⁹. Spoedig bleek, dat dit niet voldoende was. Toen de zusters inderdaad op eigen initiatief twee postulanten aannamen, om de plaats te doen innemen van inmiddels overleden zusters, werden ze gedwongen hen weer weg te sturen ¹⁸⁰. Zij hebben toen een keizerlijke bevestiging gevraagd van het recht, dat hun door de paus was geschonken. De keizer verleende deze op 31 oktober, maar was hierin voorzichtig en hield zich enigermate op de vlakte, in zoverre hij bepaalde „Sy-selve sullen daer inne (i.e. in het aanstellen van nieuwe zusters) voirsien nae inhoudt ende tenenz vanden voirs. bullen zonder daer omme jegens ons enichsins te misbruyckene behoudelicke nochtans dat de sake ons hoicheyt oft ons vassallen anderssyns nyet en con-

¹⁷⁷) J. N. G. Sassen, *Inventaris der Archieven etc.*, p. 110 no 739.

¹⁷⁸) Archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch no 60-4.

¹⁷⁹) Archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch no 60-3; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 38.

¹⁸⁰) Archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch no 60-4.

cernere dan als voers. es". Ook de bisschop van Luik plaatste zich op 23 december van dat jaar achter de pauselijke beslissing¹⁸¹. De centrale regering begreep, dat de zusters van plan waren het decreet van 1530 te ontduiken, en gaf 29 december de Bossche magistraat opdracht, niet onmogelijk op aansporen van dit lichaam zelf, de leden van het convent nogmaals op het verbod te wijzen.

Hierdoor zijn de zusters vermoedelijk toch geïntimideerd. Vóór de zomer van 1537 hebben zij geen pogingen meer gedaan op eigen gezag nieuwe leden aan te nemen. Toen was de nood ook voortaan hoog. Er waren nog slechts twee zusters in leven. Om het conventje niet volkomen te laten uitsterven, wilde men drie meisjes tot de professie toelaten. Gewaarschuwd door de stadsoverheid stuurde de regering te Brussel een deurwaarder, om de zusters te dwingen zich te houden aan de beslissingen van 1530. Goedschiks hebben dezen zich echter niet gewonnen gegeven. De oude zuster Geertruydt Peeters vander Loo was nog zo vitaal en fel, dat zij zei zich liever aan stukken te willen „laeten rijten ende van malcander laeten trecken" dan te gehoorzamen. Zij weigerde de sleutel af te geven, die men haar daarom af moest nemen, om binnen te kunnen komen. De pas aangenomen zusters kregen opdracht heen te gaan, maar een van hen wilde goedschiks niet weg en men moest haar — overigens „met goede manieren", zoals er kies bij werd gezegd — bij de arm nemen en buiten zetten. Zelfs lieten de zusters allerlei gewapende mannen binnen komen, om hen te verdedigen, zodat de stadsoverheid officieel bekend moest maken, dat het volk de zusters niet mocht helpen. Om de hardnekkige religieuzen tot toegeven te dwingen, werd de gasthuismeester opdracht gegeven de toelage in te houden, die zij uit de goederen van het instituut ontvingen voor hun onderhoud. De kwestie is toen slepende gebleven tot 1539, omdat men tot onderhandelingen was gekomen met de bisschop van Luik. In augustus van dit jaar evenwel herhaalden de zusters hun poging de meisjes, die twee jaar eerder waren verwijderd, te professen.

---

¹⁸¹⁾ Archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch no 60-3.

Opnieuw greep de overheid in en dreigde beslag te leggen op de goederen, die het convent zelf bezat, als men zich niet schikte naar de bevelen. Van de andere zijde begon men toen ook met zwaarder geschut te werken. De bisschop dreigde met excommunicatie van degenen, die een actief aandeel hadden in de strijd tegen de zusters, en zelfs met een interdict op de stad¹⁸².

Nu de twist zo hoog was opgelopen, heeft men kennelijk van weerskanten ingezien, dat men zo toch niet tegenover elkaar kon blijven staan. Door het bisschoppelijk hof werd een zekere Mr. Jan de Witte als onderhandelaar naar 's-Hertogenbosch gestuurd¹⁸³ en in maart 1540 werd een overeenkomst gesloten. De twee postulanten, om wie zoveel deining was geweest, zouden alsnog door de magistraat worden gepresenteerd en de bisschoppelijke institutie, die zij al lang hadden gekregen, zou dan gelden als verleend zijnde na deze presentatie. Ook werden schikkingen getroffen aangaande de administratie van de goederen, welke tot het Groot-Ziekengasthuis behoorden, en van die, welke het convent toekwamen. Daarnaast werd het opnemen en verzorgen van de zieken opnieuw geregeld. Het convent werd zelfs uitgebreid tot acht zusters, vermoedelijk omdat er geen lekebroeder meer was aangesteld. De presentatie van nieuwe leden bleef aan de schepenen en gezworenen. Zij moesten echter binnen tien weken na het overlijden of heengaan van een religieuze van hun recht gebruik maken, anders zou het telkens aan de overblijvende zusters vervallen¹⁸⁴. Den Bosch had de competentiestrijd met de kerkelijke overheid inzake het bestuur van het Groot-Ziekengasthuis volledig gewonnen, hetgeen mogelijk het hoofddoel is geweest van het streven van de magistraat¹⁸⁵. Het was er echter niet in

¹⁸²) Archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch no 60-4/10.

¹⁸³) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 553.

¹⁸⁴) Archief Bisdom Den Bosch, Map 's-Hertogenbosch; J. N. G. Sassen, o.c., p. 246 ns. 1685 en 1886; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 41 vv. In deze *Analecta* van G. Coeverincx wordt niet uitdrukkelijk vermeld, dat het recht van presentatie zou vervallen aan de zusters, indien de magistraat er niet binnen tien weken gebruik van maakte.

¹⁸⁵) J. P. A. Coopmans, *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629*, pp. 152 vv.

geslaagd een religieuze gemeenschap weg te drukken, wat toch ook in de bedoeling schijnt te hebben gelegen.

Het is niet bekend, of de stadsregering van 's-Hertogenbosch meer pogingen in het werk heeft gesteld, om te komen tot een vermindering van het aantal kloosters of religieuzen. Het bevel tot afbraak van het Wilhelmiëten-klooster op de Baseldonk in 1542 werd door de kroniekschrijver van de Bossche Dominicanen inderdaad toegeschreven aan een vijandige houding van de stad tegenover de religieuzen¹⁸⁶. Hij zei hier evenwel meer dan hij kon verantwoorden. Hoogstwaarschijnlijk immers is dit gebeurd in opdracht van de centrale regering te Brussel zelf. Althans 11 mei 1554 besloten de drie leden van het stadsbestuur bij de keizer een verzoek in te dienen de Wilhelmiëten, die nog steeds procedeerden over deze afbraak, het zwijgen op te leggen „mitsdijn dat diezelve gedaen is geweest naevolgende sekere ordinantie ons heeren des keyzers ende deur bevel vanden balliu van Wals Brabant”¹⁸⁷. Bovendien werd in dezelfde tijd, dat tot afbraak van Porta Coeli op de Baseldonk werd besloten, ook bevel gegeven alle bomen in de omtrek van de stad weg te halen. Toen werd tevens het melaatsenhuis van de stad langs de weg naar Hintham, de Eikendonk ter zieken, en het eveneens buiten de vesting gelegen Daems-gasthuis afgebroken¹⁸⁸. De strategische positie van de stad is wel de reden geweest, dat deze bevelen werden uitgevaardigd. Zij waren niet onredelijk, gezien de dreiging van Gelderse benden, die in 1543 inderdaad tot onder haar wallen stroopten¹⁸⁹. Het Wilhelmiëten-klooster lag in het schootsveld van de vesting en door zijn positie dicht bij de St. Antoniuspoort bood het een eventuele vijand een gratis verschansing, die zeer gevaarlijk kon zijn voor de stadsverdediging. Ook het klooster In den Hage bij Helmond werd in deze tijd door het garnizoen van die stad met de grond gelijk gemaakt, omdat zijn ligging de defensie

---

¹⁸⁶) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 171.

¹⁸⁷) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering 1554.

¹⁸⁸) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, pp. 117 v.

¹⁸⁹) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, pp. 598 v.

bemoeilijkte¹⁹⁰. In augustus 1543 en in maart 1544 werden door de keizer opnieuw bevelen uitgevaardigd, om alle huizen, die binnen een afstand van vijfhonderd passen van de wallen van Den Bosch stonden, binnen zes weken af te breken op straffe van verbeurdverklaring van deze bezittingen¹⁹¹. Een uitzonderlijke maatregel is het dus niet geweest. De Wilhelmiëten gaf men bovendien in december 1543 toestemming enige huizen te kopen op de Windmolenberg, om er het conventsleven voort te zetten¹⁹², hetgeen men niet zou hebben gedaan, indien de bedoeling had voorgezeten het klooster het voortbestaan onmogelijk te maken.

Anderzijds is het toch mogelijk, dat de stad het bevel tot afbraak van alle gebouwen, die binnen een bepaalde afstand van de wallen lagen, met een zekere voorliefde en misschien zelfs met enige voorbarigheid heeft uitgevoerd, waar het een klooster betrof¹⁹³. Het is wel opmerkelijk, hoe hardnekkig de Baselaars, zoals de conventualen van dit klooster ook werden genoemd, meer dan tien jaar konden blijven procederen over deze kwestie. Indien het gelijk pertinent aan de zijde van de stad had gelegen, zou de zaak waarschijnlijk veel eerder beslist zijn geweest. Het stadsbestuur zelf heeft zich hierin ook niet steeds heel zeker gevoeld van zijn zaak. Eind december 1552 waren de eerste twee leden van mening, dat men moest proberen tot een accoord te komen met de Wilhelmiëten. Het derde lid, de gildedekens, evenwel wenste, dat men het proces zou

---

¹⁹⁰) Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1544-1565, Stuk van 10 april 1556; Jacob van Oudenhoven, *Beschryvinge van de Meyerye van 's-Hertogenbosche*, ed. 1670, p. 16.

¹⁹¹) Stedelijk Archief Den Bosch, A 527, p. CCVv.

¹⁹²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 84; Ibidem, Archief Porta Coeli, charter no 24.

¹⁹³) Als in 1560 een verzoening tot stand komt tussen de partijen, wordt gezegd, dat de oorzaken van de twist zijn geweest de kwestie van de accijnsen, de „demolitie” van het klooster en de „rouwe executie” van de deurwaarder (Stedelijk Archief Den Bosch, A 231, Accoorden en consenten, pp. 8 vv.; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Porta Coeli, charter no 35). Uit de tekst is evenwel niet op te maken of deze deurwaarder zich misdragen heeft bij gelegenheid van de uitvoering van het bevel tot afbraak of bij een andere gelegenheid.

doorzetten¹⁹⁴. In augustus en september van het daarop volgende jaar werd de aangelegenheid opnieuw besproken in de vergadering van de drie leden van het stadsbestuur. Tenslotte werd na lang beraad besloten enige commissarissen de stukken te laten onderzoeken, om te zien of de positie van de stad in dezen zo behoorlijk gefundeerd was, dat men kans had op een gunstige afloop van het proces¹⁹⁵. Dit is vermoedelijk tegengevallen. Ook het beroep op de keizer in mei 1554 om de Baselaars het zwijgen op te leggen, zal niet het verhoopte succes hebben gehad. In ditzelfde jaar zijn stad en klooster met elkaar overeen gekomen het proces voorlopig geen doorgang te doen vinden en te zoeken naar een minnelijke schikking¹⁹⁶. Het concept voor een accord was reeds klaar in maart 1555¹⁹⁷, maar het heeft toch nog vijf jaren geduurd, voordat een definitieve vrede werd gesloten tussen de beide partijen. De Wilhelmiëten beloofden niet meer terug te komen op de „demolitie” van hun klooster en kregen van de stad de toezegging, dat zij bepaalde accijnsen op drank niet behoefden te betalen, hetgeen ook een twistpunt tussen hen was geweest. Daarnaast beloofde de stad het convent tien pond Vlaams uit te keren als een soort restitutie voor de grove manier waarmee de deurwaarder destijds tegen dit klooster was opgetreden¹⁹⁸. Geheel vrij van schuld is Den Bosch dus niet geweest.

¹⁹⁴) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering, 30 december 1552.

¹⁹⁵) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering, 14 augustus en 1 september 1553.

¹⁹⁶) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering, 15 september 1554; Ibidem, A 504, Verzameling van Stukken over Mannen- en Vrouwenkloosters.

¹⁹⁷) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering, 26 maart 1555.

¹⁹⁸) Stedelijk Archief Den Bosch, A 231, Accoorden en consenten, pp. 8 vv.; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Porta Coeli, charter no 35. De bewering van L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 393, dat Margaretha van Parma de Wilhelmiëten van alle lasten en schattingen ontsloeg, omdat hun klooster zonder haar toestemming zou zijn gesloopt, is onjuist. Het berust op een foutief lezen van het werk van Jacob van Oudenhoven over Den Bosch, waar deze zegt (ed. 1670, p. 119) „sy waren van alle lasten ende schatting vry gemaect van de Vrouwe van

Ook het feit, dat de gedupeerde Wilhelmiëten eerst nadat zij veertien maanden te gast waren geweest bij de Fraters van het St. Gregoriushuis, weer een eigen behuizing konden betrekken¹⁹⁹, kan erop wijzen, dat de medewerking van het stadsbestuur, om hun een onderkomen te verschaffen, niet groot is geweest. De schuld hiervan kan echter ook gelegen hebben bij het convent zelf, dat hopende op een spoedige en gunstige uitslag van het proces, dat men hierover was begonnen, de aankoop van een nieuwe behuizing voorlopig kan hebben uitgesteld. Tekenend is wel de tekst, die de prior Simon Pelgrom aan het begin van de kasaantekeningen voor 1543 plaatste: „Porta Coeli in Baseldonk quidem deiecta verum per Dei gratiam ut speramus instauranda”²⁰⁰. Toen men eenmaal een nieuwe behuizing op het oog had, waren binnen drie maanden alle formaliteiten vervuld, die nodig waren, om tot de koop te kunnen overgaan²⁰¹. Zekerheid omtrent de juiste toedracht van de zaak en de feitelijke achtergronden zal men evenwel pas kunnen krijgen, als de stukken van het proces zijn ontdekt en bestudeerd.

Al zijn echter de pogingen, om het aantal religieuzen of kloosters te reduceren, beperkt gebleven tot een of misschien twee gevallen, geageerd tegen deze instituten is er voortdurend in de zestiende eeuw. Telkens opnieuw werden hun verwijten gedaan of eisen gesteld. Zo kreeg in 1522 elk klooster in Den Bosch opdracht de herstelwerkzaamheden te bekostigen van een vestingtoren²⁰². Drie

---

Parma om dat haer clooster by die burgerye buyten haer consent ende tot haer groote schade was afgebroocken”. Klaarblijkelijk heeft hij het bezittelijk voornaamwoord 'haer' de tweede keer, dat het in de tekst voorkomt, gelezen als 'haar' in plaats van als 'hun'. Bovendien kan Margaretha van Parma geen toestemming hebben gegeven of geweigerd tot het afbreken van het klooster, omdat zij eerst in 1559 landvoogdes is geworden.

¹⁹⁹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 397.

²⁰⁰) Archief Klooster Huybergen, Rationes per Simonem Pelgrom, 1543.

²⁰¹) In september betrof men de behuizing op de Windmolenberg en in december waren alle vergunningen tot aankoop gegeven en kon de koop worden gesloten (G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 397; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 84; Ibidem, Archief Porta Coeli, charter no 24; Ibidem, aanwinsten 1956 no 9).

²⁰²) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 87.

jaar later, in de zomer van 1525, barstte in de stad een anticlericaal gildenoproer los als gevolg van de dure tijden en hoofdzakelijk naar aanleiding van het feit, dat met name de Wilhelmiëten, de Kartuziers en de Dominicanen pertinent weigerden mee te betalen in de gemeene lasten. Deze kloosters werden dan ook geplunderd. De leden van de magistraat zullen het aanvankelijk misschien niet ernstig hebben betreurd, dat het volk te hoop liep tegen de kloosters, maar de hele beweging liep hun weldra uit handen. Verschillenden van hen zijn toen „vuyter stadt gereyst van vreesse vande borgers”. Het oproer kon tenslotte slechts bedwongen worden door een krachtig optreden vanwege de centrale regering te Brussel, bij welke instantie door de Bossche Dominicanen en door de Kartuziers van het St. Sophia-klooster een beklag was ingediend „vanden overlast diemen hen hadde aengedaen”²⁰³.

De landvoogdes heeft toen een diplomatieke weg bewandeld, om de bestaande privilegiën en de billijkheid beide te sauveren. Zij verklaarde de overeenkomst nietig, die de kloosters onder bedreiging was afgedwongen, om mee te betalen in de algemene lasten. Onmiddellijk daarna echter beval zij een nieuwe overeenkomst te sluiten. Hieraan is gevolg gegeven. Twaalf stadsconventen beloofden voor drie jaar een bepaalde som te betalen tot afkoop van de accijnzen, omdat de stad er inderdaad moeilijk voor stond²⁰⁴. Om de rust definitief en blijvend te herstellen, werd tevens bepaald, dat ieder, die in de toekomst een ander enig verwijt durfde maken naar aanleiding van de „alteracie”, zwaar zou worden beboet²⁰⁵.

Geheel van harte is de verzoening tussen de partijen toch niet geweest, althans zeker niet van de zijde van de geestelijkheid. In maart 1526 werd de stadssecretaris naar de landvoogdes gezonden, om bij haar namens de heren van het stadhuis een beklag in te dienen tegen de biechtvaders in de stad. Dezen werd hierin verweten, dat door hen „zwairicheyt gemaict waert int absolveren, die gheene

²⁰³) C. R. Hermans, *o.c.*, pp. 223 vv.

²⁰⁴) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 407.

²⁰⁵) N. H. L. v. d. Heuvel, *o.c.*, pp. 315 vv.

die in tyden vanden rumoer inde cloesteren scoffericheyt gedaen hadden of raet daertoe gegeven”²⁰⁶. Toen in 1528 de vastgestelde betalingstermijn voor de stadskloosters was verstreken, wist Den Bosch van de landvoogdes gedaan te krijgen, dat deze opnieuw voor drie jaar zouden moeten bijdragen. De klooster-oversten tekenden hiertegen protest aan. Wel boden zij aan, omdat opnieuw zware financiële offers werden gevraagd van de stad, twaalfduizend gulden te betalen. Zij stelden daar echter als voorwaarde tegenover, dat de religieuzen voortaan roerende goederen mochten erven, terwijl hun ook een equivalente vergoeding zou worden gegeven voor de onroerende goederen, die hun eigenlijk bij erfenissen toekwamen. Hierop schijnt men echter niet te zijn ingegaan²⁰⁷.

Na het mislukte beleg van Tiel in de zomer van datzelfde jaar ondervonden de Bossche kloosters veel overlast van keizerlijke soldaten, die er met geweld inkwartiering eisten. Daarenboven werden deze instituten door de stad, die veel geld in deze onderneming gestoken had, onder zware bedreiging ertoe gedwongen haar grote sommen te lenen²⁰⁸. Naar het schijnt zijn de kloosters ook ingeschakeld, om oorlogsmateriaal te bergen. De raadsheer en ontvanger van de keizerlijke artillerie Roeland Baulet tekende 23 augustus 1530 namelijk een kwitantie voor oorlogstuig, dat een zekere Anthonius van Henegouwen in opdracht van hem had gehaald onder andere uit de kloosters „van Orten ende Wijmelberghen”, om het te vervoeren naar Mechelen²⁰⁹. Het is evenwel mogelijk, dat voor deze opslagruimte werd betaald. Concrete eisen van de stad hieromtrent zijn niet bekend evenmin als protesten ertegen van de kant van de kloosters. In 1542 werden de conventen van 's-Hertogenbosch opnieuw gedwongen geld te lenen aan de stad, om het krijgsvolk te betalen, dat was aangenomen, nu nieuwe invallen van de Gelderse

---

²⁰⁶) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 410.

²⁰⁷) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, pp. 157 v.

²⁰⁸) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 158. Dit geld is spoedig terugbetaald.

²⁰⁹) Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1356-1543. Met het klooster van 'Wijmelberghen' is bedoeld Bethaniën op de Windmolenberg.

benden dreigden ²¹⁰. Het jaar daarop werden de kloosters in dezelfde mate als de burgerij aangeslagen voor een speciale belasting tot verbetering van de vestingwerken van de stad ²¹¹.

De Dominicanen durfden krachtiger dan de andere kloosters tegen de overheid op te treden. Hun procurator wist gedaan te krijgen, dat dit convent werd vrijgesteld van deze vestingbelasting. Toen de magistraat in 1542 van hen eiste, dat zij de bouw zouden bekostigen van een toren bij de St. Antoniuspoort en deze op oorlogsterkte zouden houden, hebben zij ondanks allerlei dreigementen geweigerd aan deze eis gevolg te geven ²¹². Zij zullen zich dat hebben kunnen permitteren, omdat zij juridisch waarschijnlijk iets sterker stonden. Reeds in 1528 hadden zij een leek als hun advocaat aangesteld, om hun belangen bij de wereldlijke gerechtshoven te behartigen ²¹³. Bovendien hadden de conventen van Leuven, Antwerpen, Brussel, 's-Hertogenbosch en Maastricht in 1531 een verbond gesloten, om op gemeenschappelijke kosten hun rechten te verdedigen, indien die door burgerlijke of kerkelijke overheden werden aangetast ²¹⁴. Het provinciaal kapittel van de orde had zich hiermee volkomen accoord verklaard ²¹⁵. Hetzij als gevolg hiervan hetzij om andere redenen had de Gelderse hertog in 1534 enige tijd beslag gelegd op goederen van Bossche burgers in zijn gebied, omdat deze religieuzen, die rechtsvorderingen tegen de stad hadden, hierom hadden gevraagd ²¹⁶.

De pogingen van de stedelijke overheid, om de belastingvoorrechten van de religieuze instituten ongedaan te maken, bleven eveneens voortduren. Toen in januari 1545 de landvoogdes bepaalde, dat de predikbroeders hun oude privileges zouden blijven genieten met name de vrijheid van wijnaccijnsen, bracht de stad naar voren,

---

²¹⁰) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 591; G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 170.

²¹¹) G. A. Meyer, o.c., p. 172.

²¹²) G. A. Meyer, o.c., p. 171.

²¹³) G. A. Meyer, o.c., p. 159.

²¹⁴) G. A. Meyer, o.c., pp. 160 v.

²¹⁵) S. P. Wolfs, o.c., p. 119.

²¹⁶) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 505.

dat zij deze nooit hadden bezeten. Bij gelegenheid van het keizerlijk bezoek aan de stad in december van dat jaar²¹⁷ diende de procurator van het klooster door bemiddeling van de biechtvader van Karel V, die ook een Dominicaan was en gedurende het verblijf van de keizer in Den Bosch zijn intrek in het klooster van zijn orde had genomen, hierover bij deze een beklag in. Ook in deze kwestie hield de keizer wijselijk een slag om de arm. De accijnsvrijheid van de Dominicanen zou gehandhaafd blijven, mits kon worden bewezen, dat zij deze werkelijk bezaten. De stadsoverheid had dus kennelijk ook met hem over deze aangelegenheid gesproken. Ofschoon de Predikbroeders nu meenden duidelijke bewijzen naar voren te kunnen brengen, dat men reeds in 1410 vrijgesteld was geweest, trok de magistraat er zich niets van aan en bleef het convent lastig vallen. Tenslotte werd in 1551 bij overeenkomst vastgesteld, dat het klooster gedurende een kwart eeuw slechts 28 amen wijn per jaar accijnsvrij zou inkopen. Daarna zou het voortaan vrij zijn van alle accijnsen²¹⁸.

Ook de Wilhelmiëten hebben met de stad onmin gehad over het al of niet verplicht zijn allerlei accijnsen te betalen. Blijkbaar hadden zij reeds vóór 1526 hieromtrent een overeenkomst gesloten met de overheid. Op 29 april van dat jaar verklaarde de prior Jacob Donck, dat de twee amen wijn, die hij had mogen inslaan, alleen hadden gediend, om gebruikt te worden bij gelegenheid van de eerste-Misviering van zijn knecht. Zij mochten daarom niet geteld worden bij de voorraad van het convent en waren niet ingekocht om het accoord te ontduiken, dat men hierover met de stad had aangegaan²¹⁹. Deze overeenkomst is toch niet voldoende geweest. Hetzij het convent meer heeft geweld of misbruik van zijn privileges heeft gemaakt, hetzij de stad de gegeven vrijheden heeft willen terugtrekken, in 1560 blijken de beide partijen behalve over de afbraak van de kloostergebouwen ook jarenlang over de kwestie van de accijnsvrij-

²¹⁷⁾ R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, pp. 634 v.

²¹⁸⁾ Stedelijk Archief Den Bosch, A 231, Accoorden en consenten, p. 85; G. A. Meyer, *o.c.*, pp. 174 v.

²¹⁹⁾ Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling etc., Stuk van 29 april 1526.

heid te hebben getwist. Opnieuw is men toen tot een accoord gekomen. Hierbij werden het convent zekere vrijheden toegezegd. Tevens werd de kloosterlingen echter op het hart gedrukt, dat zij datgene, wat zij vrij konden inslaan, niet mochten doorverkopen aan anderen²²⁰. Geheel bevredigend is ook deze overeenkomst niet geweest, want enige jaren later blijken er toch weer geschillen te zijn tussen de stadsoverheid en dit klooster²²¹.

Intussen had de stad in oktober 1547 bij monde van haar secretaris Goyart Grotart te Brussel het verzoek ingediend, dat de kloosters mee zouden betalen in de belastingen²²². Hierbij werden brieven van de keizer overgelegd alsmede supplieken en extracten uit de registers van de stadsrekeningen, waaruit zou moeten blijken, dat dit reeds verschillende jaren was gebeurd²²³. Een jaar later werd opnieuw een dergelijk verzoek ingediend²²⁴. Men was er in de stad van overtuigd, dat de weigering van de kloosters en de clerus om mee te betalen, nu de stadslasten waren verhoogd, Den Bosch veel nadeel berokkende „overmids der grooten menichte van de voirs. cloisteren ende gheestelycke personen”²²⁵. Een protest van de kant van de kloosters bleef natuurlijk niet uit. Zij hadden reeds in het voorjaar van 1548 verklaard, dat datgene, wat zij eerder hadden bijgedragen in de stadslasten, uit welwillendheid was gegeven en niet als bewijs kon dienen tegen het bestaan van hun belasting-privileges. Bovendien betaalden zij, zo beweerden zij, via andere wegen zoveel aan de keizer, dat zij meer belast waren dan de andere ingezetenen van de stad. Men moest de kloosters eerder steunen dan ze verplichten mee te betalen. Als de stad in moeilijkheden verkeerde, was dat niet de schuld van de kloosters en die konden er dus niet voor aansprakelijk worden gesteld. De keizer werd daarom gevraagd de privileges te willen handhaven en de stad het zwij-

---

²²⁰) Stedelijk Archief Den Bosch, A 231, Accoorden en consenten, pp. 8 vv.

²²¹) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 735.

²²²) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 649.

²²³) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 653.

²²⁴) R. A. v. Zuylen, *o.c.*, I, p. 657.

²²⁵) Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1544-1564, Stuk 1548.

gen op te leggen²²⁶. Veel heeft dit niet geholpen. Karel V gaf op 9 juni 1548 als zijn mening te kennen, „dat de voirs. supplicatien in huerl. verzoeck nyet ontfancbaer noch gefondeert zijn”, en in november 1553 kreeg de stad van de regering te Brussel octrooi, dat voortaan de geestelijkheid mee zou moeten betalen in de tiende en twintigste penning²²⁷. Het derde lid van de stadsregering, de vertegenwoordigers van de gilden, haakte hierop in, toen het in de raadsvergadering van 1 mei 1554 bij het bespreken van de financiële kwesties eiste, „dat men ierst ende voor al zoude doen betalen de geestelycke persoenen van hueren vercregen ende patrimoniale goeden achtervolgende den octroye”. De vroede vaderen waren evenwel tactisch en gematigd in hun optreden, waarbij misschien de herinnering aan de gebeurtenissen van bijna dertig jaar tevoren heeft meegesproken. Nadat op 18 mei van dit jaar de beslissing was gevallen, dat de clerus, dus ook de kloosters, mee zou betalen aan het herstellen van de vestingwerken „gemerckt alsulcke reparatien gedaen wordden tot welvaert vanden gemeynen ingesetenen”, werd 20 juli besloten de ordonnantie tot een bijzondere vestingbelasting eerst af te kondigen, nadat men de geestelijkheid had gepolst over haar bereidheid tot meebetalen. Tien dagen later werd de kloosters verzocht wagens ter beschikking te stellen, om daarmee de aarde, die afkomstig was van de graafwerkzaamheden aan de stadsgrachten, op de wallen te brengen. In diezelfde dagen werden ook vier commissarissen aangesteld, om te onderzoeken in hoever de clerus in de tiende en twintigste penning mee zou moeten betalen²²⁸. Men was dus beslist niet overijld te werk gegaan.

De geestelijkheid protesteerde nu heftig, omdat haar onroerende bezittingen werden aangeslagen. Verschillende van deze goederen waren immers enige tijd tevoren reeds geamortiseerd. De landvoogdes plaatste zich volkomen achter de magistraat en gelastte op 23 decem-

²²⁶) Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1544-1564, Stuk van 9 april 1548.

²²⁷) R. A. Zuylen, *o.c.*, I, p. 683.

²²⁸) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering, mei-juli 1554.

ber, dat de bevelen van de stadsoverheid moesten worden nagekomen. In maart 1555 kwamen de oversten van de religieuze instituten in de stad overeen de tiende penning te betalen van de niet-geamortiseerde goederen, maar de geamortiseerde belastingvrij te houden ²²⁹.

Blijkbaar heeft dit verzet de burgeroverheid toch enigermate geïntimideerd. Op de raadsvergadering van 20 april werd gezegd, dat degenen, die belast waren met het taxeren van onder andere de geestelijke goederen, er niet veel voor voelden met dit werk te beginnen „overmits de groote indignatie ende onmijnne die daer vuyt zoude mogen commen”. Van lange duur is deze aarzeling niet geweest. Toen men begin mei van dit jaar beraadslagingen hield over de middelen, die gevonden moesten worden, om de quote van de stad te kunnen voldoen in de bede van 400.000 gulden, bracht het derde lid naar voren, dat „nyemant noch gheestelyck noch weerlyck van wat condicie oft qualiteyt hy zou mogen zyn vry ende exempt en zyn (zou)”. Er werd dan ook besloten, dat men „de brieven van executorien te werck stellen zoude tegen die gheestelicheyt... ende datmen de gheestelicheyt zoude taxeren ende met hen de gheene die alnoch nyet gequoteert en (waeren)” ²³⁰. Vermoedelijk heeft de stad zich in de rug gedekt door de centrale overheid in te lichten en te polsen. In juni kwam namelijk de beslissing van de Brabantse kanselarij, dat inderdaad ook de geamortiseerde goederen van de geestelijkheid belastbaar waren.

Om groter onheil te voorkomen gaf de Bossche geestelijkheid nu toe. Zij liet echter notarieel vastleggen, dat zij de gelden zou terug-eisen, als later zou blijken, dat de heffing onrechtvaardig was geweest. Een protestvergadering van de Brabantse clerus, die op voorstel van de eveneens ernstig geplaagde geestelijkheid van Leuven, waar de verhouding van het aantal geestelijke personen ten opzichte van het aantal burgers die in Den Bosch dicht naderde, op 9 juli

²²⁹) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, pp. 180 v.

²³⁰) Stedelijk Archief Den Bosch, A 1, Resolutiën van de Stadsregering, april-mei 1555.

in die stad werd gehouden en waar de Bossche clerus zich liet vertegenwoordigen door de procurator van de Dominicanen, haalde niets uit. De Geheime Raad bevestigde op 25 oktober 1557 het bevel van de landvoogdes van 23 december 1554, waarmee de burgerlijke overheid van de stad volledig in het gelijk werd gesteld ²³¹.

In deze jaren was ook van Helmond een klacht te Brussel binnen gekomen, waarin als een van de oorzaken van het ernstig verval van de stad werd genoemd het feit, dat de goederen van de geestelijkheid en de adel belastingvrij waren. Dit bracht een verzwaarde belastingdruk met zich mee voor de overige bevolkingsgroepen ²³². Wel opvallend is het overigens, dat juist in diezelfde jaren hier pogingen schijnen te zijn ondernomen, om het Regularissen-convent In den Hage, dat sedert omstreeks 1543 met het verwante klooster St. Annenborg te Rosmalen verenigd was, naar de stad te laten terugkeren ²³³.

De overheid bleef eveneens waakzaam tegen concurrerende kloosternering. Toen de bevestiging van Karel V afkwam voor het Begijnhof van Oisterwijk, werd hierin bepaald, dat de leden van deze gemeenschap in hun onderhoud mochten voorzien met spinnen, weven, naaien en dergelijke. Er werd echter bij gezegd, dat zij zich niet mochten „onderwinden der commerschap van der drapperijen met coopen oft vercoopen op winninge ende verlies” ²³⁴.

Het is niet mogelijk aan de hand van de resolutieboeken van de Bossche regering de verdere ontwikkeling na te gaan van de mentaliteit ten aanzien van de geestelijkheid en de religieuze instituten, aangezien deze voor de eerste drie kwartalen van de zestiende eeuw slechts bewaard zijn over de jaren 1554-1556. Het vermoeden is echter gewettigd, dat deze niet veel gunstiger is geworden. Met name het derde lid, dat in de vijftiger jaren voortdurend een vinniger toon

²³¹) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, pp. 181-185.

²³²) A. M. Frenken, *Helmond in het Verleden*, I, p. 89.

²³³) A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster In den Hage te Helmond (Bossche Bijdragen, XIII, 1935-1936)*, p. 206.

²³⁴) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 157.

aansloeg dan de overige twee leden van het stadsbestuur, wanneer het ging tegen clerus en kloosters, schijnt zijn stemming niet gematigd te hebben. De gilden weigerden in 1562 pertinent zich ermee accoord te verklaren, dat 's-Hertogenbosch zetelstad van een bisschop zou worden. De andere twee leden hadden zich spoedig bij dit feit neergelegd en waren aanwezig in de stoet, die bisschop Sonnius vergezelde bij zijn officiële intocht in de stad ²³⁵. Zij boden hem ook een maaltijd aan, waarvan de kosten veel hoger waren dan van die, welke men in juni en september van dat jaar de Prins van Oranje en zijn gevolg had gepresenteerd ²³⁶. Nog in 1566 volhardden de gilden in hun afwijzende houding tegenover de bisschop ²³⁷. Het waren ook de gildedekens, die 16 oktober van dit jaar verklaarden, dat men de eed van onderlinge trouw en bijstand niet zou afleggen, tenzij de belofte werd gegeven, dat de kloosters, die tijdens de beeldenstorm waren verwoest, niet meer zouden worden opgebouwd en dat geen Missen meer zouden worden gelezen tot de Staten anders hadden verordend ²³⁸.

Dat deze houding van het derde lid moet worden toegeschreven aan protestantse sympathieën, zoals de kroniekschrijver van de Dominicanen herhaaldelijk beweert, kan niet zonder meer worden aanvaard. Jan van der Stegen, die behoorde tot het tweede lid, noemde 16 juli 1567 desgevraagd slechts vijf leden op van het derde lid, die de nieuwe religie waren toegedaan ²³⁹. Ook al heeft hij hierbij misschien enige personen over het hoofd gezien, tegenover de

---

²³⁵) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 262; G. A. Meyer, *Cronicon etc.*, p. 189.

²³⁶) R. A. v. Zuylen. o.c., I, p. 729, p. 731. Uit de laatste verwijzing blijkt duidelijk, dat de stad een maaltijd heeft verzorgd voor de bisschop. De bewering, dat Den Bosch financieel afzijdig bleef bij de huldiging van Sonnius (L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, I, p. 359), berust dus op een vergissing. In januari 1563 schonk de stad de bisschop nog drie amen wijn (R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 731).

²³⁷) P. F. X. d. Ram, *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum Epistolae*, p. 103.

²³⁸) *Verhaal der Beeldenstorm te 's-Hertogenbosch* (Kroniek van het Historisch Genootschap te Utrecht, XIII, 1857, 3e serie, 3e deel), p. 293.

²³⁹) P. Cuypers van Velthoven, *Documents etc.*, p. 407.

talrijke dekens, die het derde lid vormden ²⁴⁰, waren de hervormingsgezinden toch ver in de minderheid. Dit werd ook gesuggereerd door de stadsgriffier Wouter Schellens en de stadssecretaris Gerard Coolen, die in dezelfde periode werden ondervraagd en toen verklaarden, dat de eerste twee leden met het merendeel van het derde lid er eigenlijk voor waren geweest, dat in februari van dat jaar de door de landvoogdes gezonden graaf van Megen in de stad zou worden toegelaten ²⁴¹.

De boven beschreven houding en uitspraken van de gildedekens zullen daarom eerder zijn voortgevloeid uit hun op economische motieven gegronde anti-kloosterlijke gevoelens dan uit een principieel protestantse overtuiging. Zij hebben waarschijnlijk de sectarissen als welkome bondgenoten beschouwd tegen de kloosters en niet tijdig genoeg de mogelijkheid onder ogen gezien, dat zij wel eens de duivel met Beëlzebub konden uitdrijven. Ook in de eis aangaande het lezen van Missen, welke zij op 16 oktober 1566 stelden, vóór zij de eed van trouw wilden afleggen, kan men niet per se een bewijs zien van hun geneigdheid tot de nieuwe religie. Deze schijnt eerder het resultaat te zijn geweest van een compromis tussen een nog wel orthodoxe maar anti-kloosterlijke groepering en de nieuw-gezinden dan een eis van een hecht eensgezinde partij, die resoluut een einde wilde maken aan de Roomse afgoderij en het volk desnoods tegen de bevelen van de overheid in wilde herkerstenen volgens de eigen overtuiging.

Deze soms felle politiek tegen de kloosters nagenoeg de gehele eeuw door zal hoogstwaarschijnlijk een nadelige invloed hebben uitgeoefend op het aantal roepingen, zoals reeds werd gesuggereerd. Door de voortdurende strijdhouding van overheid en gilden tegenover deze instituten en de door hen taai verdedigde belastingprivileges zijn zij allicht enigermate in de verdenking komen staan asociaal te zijn ²⁴². Te meer is dit misschien het geval geweest, omdat

²⁴⁰) H. N. L. v. d. Heuvel, *o.c.*, p. 319.

²⁴¹) P. Cuypers van Velthoven, *o.c.*, p. 314.

²⁴²) Er zijn overigens ook wel aanwijzingen, dat de stedelijke overheid en de

van hen zelf eigenlijk weinig activiteiten zijn uitgegaan ten bate van de samenleving²⁴³. Een zekere aversie bij de toen opgroeiende jeugd tegen dergelijke instellingen kan er een begrijpelijk gevolg van zijn geweest en verschillenden ertoe hebben gebracht af te zien van een leven als religieus.

Daarnaast heeft deze politiek de kloosters ongetwijfeld ook op materieel gebied afbreuk gedaan. De diverse overheidsbepalingen, waardoor hun practisch de mogelijkheid werd ontnomen hun bezittingen te vergroten, en de belemmering van hun nijverheid hebben zij vermoedelijk ernstig gevoeld²⁴⁴. Het hiervóór reeds vermelde aanbod van de Bossche kloosters in 1528 om de stad twaalfduizend gulden te betalen, mits zij het recht kregen weer roerende goederen te erven en bovendien de onroerende goederen vergoed zouden krijgen, die zij niet mochten overnemen, duidt hier wel op. Daarbij devalueerde, zoals bekend is, het geld in de zestiende eeuw snel en

---

kloosters niet altijd onvriendelijk tegenover elkaar hebben gestaan. Volgens Simon Pelgrom waren in 1539 vele leden van de magistraat aanwezig bij de begrafenis van de prior van Porta Coeli Jacob Donck (Archief Klooster Huybergen, *Rationes per Simonem Pelgrom*, 1539). Deze prior had in 1526 twee amen wijn extra mogen inslaan, om het opdragen van de eerste H. Mis te vieren van zijn knecht (Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling etc., Stuk van 29 april 1526). In het Bamis- of ambtsjaar 1559-1560 bemiddelde de stad in een geschil tussen de Wilhelmiëten en de Dominicanen (R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 719). Verschillende keren heeft de magistraat een wijnschenking gedaan aan de Franciscanen voor hun predikaties in de stad (b.v. R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 723).

²⁴³) Slechts een betrekkelijk gering aantal kloosters heeft zich, voor zover achterhaald kon worden, met sociaal werk bezig gehouden. Zie Bijlage III.

²⁴⁴) Hier werd waarschijnlijk vrij streng de hand aan gehouden. In de voorafgaande tekst is reeds gewezen op de verplichting voor de Begijnen van Oisterwijk zich niet met handel bezig te houden. Op 12 september 1544 werd een zekere Mr. François van Uden door Karel V toestemming gegeven tot het opmaken van testamenten „mits niet daarover disponerende ten behoeve van kerken, kloosters, godshuizen of dode hand” (Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief van het Gereformeerd Burgerweeshuis te 's-Hertogenbosch no 1). Anderzijds maakte men toch wel uitzonderingen. Het klooster Koudewater kreeg in november 1516 van Karel V toestemming bezit te verwerven tot de waarde van vierhonderd gulden, omdat het convent, dat geen handwerk deed en veel last had ondervonden van oorlogshandelingen, met de opbrengst van de goederen, die het reeds had, niet kon rond komen (Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 161).

werd het leven duurder²⁴⁵. Ook de kloosters ondervonden hiervan de nadelige gevolgen, zoals is op te maken uit de noodkreet van het Waalwijkse Regularissen-klooster Nazareth in 1571 aan bisschop Metsius gericht. De zusters weten de uiterst ongunstige situatie van hun convent, dat in 1569 een schuld had van 730 gulden, die twee jaar later reeds weer met zeventig gulden was opgelopen, „aan wateren, heercrachten ende generalicken... dese quaden tijden”²⁴⁶.

Voor al voor instituten, die vóór het afkondigen van de beperkende bepalingen omtrent het aanvaarden van goederen geen dermate ruim bezit hadden verworven, dat het reserves bood om in moeilijker tijden de omstandigheden het hoofd te bieden, en voor die, waarvan de leiding weinig inzicht had in een goed beheer van de eigendommen, konden de dure tijden op zich reeds ernstige gevolgen hebben. Ook de overlast van soldatenvolk, waarop de Waalwijkse Augustinessen in hun klacht wijzen, was oorzaak van grote verarming voor vele conventen met name voor de plattelandskloosters van dit gebied, dat in het noorden en het oosten werd omvat door de gebieden van de fanatieke tegenstrever der Habsburgers, de Gelderse hertog. Zo werd in 1543 Zoeterbeek geplunderd. Tussen 1551 en 1556 werd dit klooster opnieuw slachtoffer van roofzuchtige bendes²⁴⁷. Een dergelijk lot trof het Clarissen-convent van Boxtel in 1543²⁴⁸ evenals het klooster van de Kartuziers te Vught²⁴⁹. In datzelfde jaar werd ook Mariënhage gebrandschat²⁵⁰.

---

²⁴⁵) Zie hoofdstuk I noot 160. In 1563 bleek het nodig het loon van de Bossche rentmeesters met twintig gulden per jaar te verhogen (R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 741). Bisschop Sonnius besliste in 1568, dat de som, die jaarlijks door de afwezige beneficianten van Helmond aan hun plaatsvervaarders moest worden betaald, voortaan zes gulden zou bedragen in plaats van vier, zoals in 1541 was vastgesteld. Hij motiveerde dit besluit door er op te wijzen, dat alles veel duurder was geworden (*Bossche Bijdragen*, VIII, 1926-1927, p. 163).

²⁴⁶) Archief Bisdom Den Bosch, Map Waalwijk; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 298.

²⁴⁷) A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster te Zoeterbeek* (*Bossche Bijdragen*, XI, 1931-1932), pp. 197 v.

²⁴⁸) *Taxandria*, XLI, 1934, p. 229.

²⁴⁹) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 121.

²⁵⁰) L. G. A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, I, p. 110.

In deze omstandigheden werden de herhaaldelijk vernieuwde en verzwaarde belastingaanslagen en de pogingen om de privileges ongedaan te maken dubbel hard gevoeld. Er zijn dan ook symptomen, dat verschillende kloosters werkelijk tot armoede begonnen te vervallen. De Dominicanen zouden in 1528 gedwongen zijn geweest een kostbare kelk te verkopen, om een door de stad onder dreiging met geweld geëiste lening te kunnen voldoen, als welwillende burgers de som niet hadden voorgesloten²⁵¹. Op aandringen van de procurator van het klooster werd in 1553 door de visitatoren bepaald, dat de wijnporties gehalveerd zouden worden, hetgeen misschien in verband stond met de overeenkomst, welke het klooster in 1551 had gesloten met de stad aangaande de wijnaccijnsen, waarover reeds werd gesproken. Men kon nog slechts een beperkte hoeveelheid wijn belastingvrij inkopen. Het convent achtte deze beslissing niet opportuun en de procurator, die meer bezuinigingsplannen had, werd van zijn functie ontheven²⁵². Geheel ten onrechte is zijn versoberingsactie waarschijnlijk toch niet geweest. Enige jaren later immers werd wederom bij gelegenheid van een visitatie beslist, dat de leden van deze communiteit voorlopig drie dagen in de week zich zouden beperken²⁵³. In november 1564 verklaarde de visiterende provinciaal, dat als gevolg van de ongunstige tijden nog slechts één portie vis kon worden verschaft²⁵⁴. Het Tertiariissen-klooster Mariënborg te 's-Hertogenbosch werd in 1553 gedwongen de keizer een grote som geld te lenen. Het kon deze verplichting slechts nakomen door zijn zilver te verkopen²⁵⁵.

Bisschop Metsius zag zich bij de visitaties van de zusterkloosters in zijn diocees herhaaldelijk genoodzaakt aan te dringen op een goed beheer van de bezittingen. Soms trok hij zelfs de contrôle erop volledig aan zich. Voor het convent van Nazareth te Waalwijk be-

²⁵¹) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 158.

²⁵²) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 178.

²⁵³) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 186.

²⁵⁴) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 190.

²⁵⁵) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Klooster Mariënborg no 292.

paalde hij vanwege de grote armoede van dit klooster, dat de zusters slechts bezoek mochten ontvangen van hun eigen gezinsgenoten en dan nog niet meer dan één keer per jaar²⁵⁶. In verschillende andere kloosters heeft hij het ontvangen van bezoek door de religieuzen eveneens beperkt om disciplinaire maar ook om financiële redenen²⁵⁷. Het klooster Binderen was in 1545 genoodzaakt zijn goederen met drieduizend gulden te belasten²⁵⁸. De zusters van St. Agnetendal te Dommelen moesten omstreeks deze tijd uitstel van betaling vragen aan de Bossche kanunnik Petrus Ruyther, omdat zij vanwege hun armoede hun schulden niet meer op tijd konden aflossen²⁵⁹. Rond het midden van de vijftiger jaren schijnt de toestand in St. Annenborg in Rosmalen eveneens geenszins rooskleurig te zijn geweest. Ook de schepenen van het dorp verklaarden in 1555, dat het klooster er moeilijk voor stond. Het had veel last ondervonden van voorbijtrekkende soldaten, moest veel uitgeven voor het uitbreiden en vernieuwen van de gebouwen en betaalde gewoon mee in de dorpslasten. Het bier, dat er gebrouwen werd, was volgens hun getuigenis dan ook slecht²⁶⁰.

Het is niet onmogelijk, dat verschillende conventen in de loop van de eeuw zodanig in financiële moeilijkheden zijn geraakt, dat zij genoodzaakt waren het aannemen van novicen te staken of aanzienlijk te beperken, omdat zij hen niet meer konden onderhouden. Bij de Bogarden in 's-Hertogenbosch werd in 1585 de grote armoede van dit klooster als reden opgegeven, dat er sinds 1557 nog slechts twee personen hun geloften hadden afgelegd²⁶¹. Bisschop Metsius heeft een politiek van beperking van het aantal novicen zeer zeker

²⁵⁶) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 302.

²⁵⁷) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 47 v., p. 198, p. 200, p. 266, p. 297.

²⁵⁸) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 150.

²⁵⁹) Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1356-1543.

²⁶⁰) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Stukken betreffende de vestiging en de begiftiging van het Jezuïeten-college te 's-Hertogenbosch no 86, no 192; Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1544-1565, Stuk van 10 april 1556.

²⁶¹) Archief Bisdome Den Bosch, Map 's-Hertogenbosch.

herhaaldelijk toegepast. Voor diverse gemeenschappen bepaalde hij, dat zij buiten zijn uitdrukkelijk verlof geen nieuwe leden mochten aannemen. Als motief gaf hij op „dattet getal vanden susteren sulcx sij ende blijven dat men se geuechtelyck onderhouden mach”²⁶².

Het teruglopen van het aantal roepingen mag misschien behalve aan allerlei andere factoren, die met de steeds moeilijk grijp- en peilbare tijdsmentaliteit in verband stonden, ook enigermate worden toegeschreven aan de toenemende weelde en pronkzucht in de zestiende eeuw. Deze manifesteerde zich bijvoorbeeld in een voorliefde voor kostbare kleding, welke zich in steeds wijdere kring verbreidde, zodat de overheid zich telkens opnieuw genoopt zag beperkende voorschriften hieromtrent uit te vaardigen²⁶³. Een generatie, die opgroeit in tijden van streven naar luxe en bezit, voelt uiteraard minder voor het kloosterleven, dat toch altijd nog enige ontzegging blijft eisen.

Tenslotte zullen de betere elementen van de zestiende eeuwse generaties, die werkelijk idealisme hadden voor een leven van gebondenheid en onthechting, in de kloosters niet steeds hebben gevonden, wat zij zochten en verwachtten. In verschillende conventen was onmiskienbaar een achteruitgang te bespeuren van de zuivere geest en de discipline, al mag dit niet worden overdreven. In dit verband kan gewezen worden op het feit, dat de Jezuïeten-orde, die toch niet met een huis was vertegenwoordigd in 's-Hertogenbosch en de Meierij, vrij spoedig na haar ontstaan een naar verhouding groot aantal kandidaten uit dit gebied heeft aangetrokken. Zij heeft er zo'n belangstelling gevonden, dat reeds in 1556 sommigen de sfeer gunstig genoeg vonden voor het stichten van een college van die orde in Den Bosch²⁶⁴. Haar energie en strenge discipline hebben mogelijk naast het feit, dat zij fris was en eigentijds, indruk gemaakt op idealistische jongere mensen van die eeuw.

²⁶²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 284, p. 333.

²⁶³) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, p. 211.

²⁶⁴) *Bossche Bijdragen*, I, 1917-1918, pp. 57 vv., II, 1918-1919, pp. 133 vv., VIII, 1926-1927, p. 124, X, 1929-1930, pp. 139 vv., XII, 1933-1934, pp. 50 vv.; *Taxandria*, XIV, 1907, p. 23 nt. 1; *Studiën*, Nieuwe Reeks, XXXVIII, dl. 66, 1906, p. 266.

HET GEESTELIJK LEVEN IN DE KLOOSTERS

Wanneer Aelbertus Cuperinus, die in de eerste helft van de zestiende eeuw heeft geleefd¹, in zijn „chronicke vander vermaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch” een opsomming heeft gegeven van de kloosters en de religieuze instellingen, welke in zijn tijd binnen de muren van deze stad en in haar onmiddellijke omgeving stonden, steekt hij de loftrumpet over het bloeiende geestelijke leven, dat deze instituten kenden. Hij noemt de aanwezigheid van deze kloosters „een groot gratie voor die stadt, want men seyt gemeynlick in steden daer alsulcke cloosteren van goede leven zyn ende haren regel oft observancien haren oerdenen wel onderhouden, alsoo in de cloosters vanden Bosch gedaen werdt, dattet volck daer by seer verbeetert werdt, mits goeden exempelen en heylighe leeringen, dan in andere steden, daer niet aldusdanige cloosteren mer ander van slappen ofte wilden leven syn, daert volck quaet exempel aen nempt”². Bij het beschrijven van de gebeurtenissen van 1555 vindt hij in het feit, dat in dat jaar vier orden hun provinciaal kozen uit een Bosch klooster, opnieuw een aanleiding „die groote stantaftigheyt der religien ende disciplinen van oerden ende regel, die in die conventen ende cloosteren onderhouden wordt”, te roemen³.

¹) De eigenlijke kroniek behandelt de stadsgeschiedenis tot 1558. Algemeen wordt wel aanvaard, dat hij geleefd heeft tussen ca 1500 en ca 1560 (*Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, I, k. 660).

²) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken betreffende de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 9.

³) C. R. Hermans, o.c., pp. 135 v. Wilhelmus Molius, wiens kroniek door Aelbertus Cuperinus volgens zijn eigen zeggen is gebruikt, geeft ongeveer een dergelijke getuigenis, wanneer hij spreekt over dit opmerkelijk feit in 1555. Hij zegt dan namelijk: „Quantum excrevit et viguit religio sive disciplina regularis in monasteriis oppidi Busciducensis satis evidenter patuit quod ex eisdem monasteriis assumpti sunt et electi in uno anno quatuor Patres Provinciales qui tamquam superiores respectum haberent visitando, corrigendo etc. ad monasteria sui ordinis quorum nomina haec sunt ” (dan volgen de namen van de vier betreffende personen) (Stedelijk Archief Den Bosch. kroniek van Molius, ms., collectie aanwinsten no 8083, fol. 61).

Ofschoon de trots van deze kroniekschrijver, die zelf hoogstwaarschijnlijk religieus is geweest⁴, op zijn vaderstad en op de religieuze instellingen daar, te aanvaarden is en ofschoon deze instituten, althans enige ervan, een vergelijking met kloosters elders zeer zeker hebben kunnen doorstaan, toch zegt hij meer dan hij kan verantwoorden. Zoals hiervóór reeds werd gesuggereerd, is in sommige kloosters van de stad zowel als van de Meierij in de loop van de halve eeuw, die ligt tussen de opkomst van de Reformatie en de doorbraak van de Contra-Reformatie, een zekere verslapping gekomen in de observantie. Gezien als reactie op het hoog, misschien te hoog gespannen religieus enthousiasme van de voorafgaande tijden is dit, de slingerbeweging van de historische ontwikkeling in aanmerking genomen, niet geheel onbegrijpelijk. Dat het nu samenviel met een omschakeling op alle terreinen van het leven en met het opkomen van nieuwe ideeën op religieus gebied, die velen in verwarring brachten, maakte de crisis dubbel zwaar. Met behulp van de gegevens, die ter beschikking staan, zal worden getracht een

⁴ Hij noemt zich in „die prologe” van de kroniek „brueder”, hetgeen wijst op een religieuze staat (C. R. Hermans, *o.c.*, p. 3). Het is echter niet bekend tot welke orde of tot welk klooster hij heeft behoord. Wel is zeker, dat hij van Den Bosch geboortig was. In dezelfde „prologe” zegt hij: „Mer op dat niemant en wane dat die compositoer deser cronycken, om *die stat synre geborten* te eeren, naer synder belieften yet meer daer in geset heeft dan die gerechte waerheyt”. Aangezien hij spreekt over geboorteplaats en niet over plaats van inwoning, mag men concluderen, dat hij niet in de stad verbleef, toen hij de kroniek samenstelde. Bij dit werk heeft hij, ook weer volgens zijn eigen woorden, geput uit verschillende reeds bestaande werken onder andere „wtten schriften oft chronycke vanden eerweerdigen priester ende borger vander stadt, meester Willem Mool”.

In één van de handschriften, die in omloop zijn geweest van de kroniek van Molius, stond het volgende opgetekend: „*Hic liber pertinet monasterio Btæ Mariae Virginis super Donkam prope Heusden scriptus per fratrem Albertum de Buscoduci Monachum professum eiusdem conventus et sacrista anno Dni MCCCCCLIII*” (Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, hs. no 340 — nieuwe nummering HA c 11 —, supplement). Onwillekeurig dringt zich hier de gedachte op, dat deze uit Den Bosch afkomstige broeder Albertus, die religieus was in het klooster Mariëndonk bij Heusden en daar in 1553 de kroniek van Molius heeft gecopieerd, misschien dezelfde persoon is geweest als de geboren Bosschenaar, Aelbertus Cuperinus, die als religieus tegen 1560 een kroniek van Den Bosch heeft samengesteld, waarbij hij gebruik heeft gemaakt van de kroniek van Molius.

indruk te geven van het leven in de verschillende kloosters van 's-Hertogenbosch en zijn ommelanden⁵.

In het oudste Bossche klooster, Porta Coeli op de Baseldonk, waren rond de eeuwwisseling hervormingen ingevoerd door de provinciaal van de Wilhelmiëten, Franciscus de Prato. Vermoedelijk zijn verschillende jaren van onderzoek en van onderhandelen hieraan voorafgegaan en heeft ook de burgerlijke overheid zich ermee bemoeid. In december 1487 namelijk was er reeds een commissie in Den Bosch „om informatie te nemen opt regiment van den bruederen van den Baseldonck”⁶. De hervormingsmaatregelen, die werden getroffen, zijn wel resoluut geweest. De monniken werden voor het alternatief gesteld zich te onderwerpen of het klooster te verlaten. Kozen zij het laatste, dan zouden zij jaarlijks een uitkering ontvangen⁷.

Gedurende de gehele periode, die in deze studie wordt behandeld, stonden slechts twee prioren aan het hoofd van dit convent. Toen Jacobus Donck in 1539 stierf, was hij meer dan veertig jaar overste geweest⁸. Hij zal dus in die functie zijn gekozen omstreeks de tijd, dat de reformatie in het klooster werd ingevoerd. Blijkbaar was hij een gerespecteerde persoonlijkheid in de stad, want volgens de getuigenis van Simon Pelgrom, zijn opvolger, waren vele leden van de magistraat bij zijn begrafenis tegenwoordig⁹. Anderzijds schijnt hij ook minder vriendschappelijke relaties te hebben gehad, aangezien kort na zijn begrafenis nog een zeker bedrag door het convent werd

---

⁵) Aangezien de priorij van Postel nog afhankelijk was van de abdij van Floreffe, nam zij geen novicen aan. Het convent bestond uit religieuzen, die door de genoemde abdij hierheen werden gezonden. Een leven met een echt eigen karakter en een eigen ontwikkeling heeft dit klooster niet gehad. Het zal daarom niet in de beschrijving van het leven in de Meierijse kloosters worden betrokken.

⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 84.

⁷) L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, IV, p. 393.

⁸) W. J. F. Juten, *Simon Pelgrom en het klooster „Porta Coeli”, 1539-1572 (Taxandria II, 1895)*, p. 253.

⁹) Archief Klooster Huybergen, Rationes per Simonem Pelgrom, 9 december 1539.

uitgetrokken, om de verschillende personen, die grieven tegen de overleden prior hadden, ertoe te brengen voortaan te zwijgen¹⁰. De genoemde Simon Pelgrom was in 1507 geboren en dus nog tamelijk jong, toen hij Jacobus Donck opvolgde. Reeds enige tijd had hij deze in de perioden, dat hij afwezig was, vervangen samen met de cellarius van het klooster, Adriaan Voet. Bij zijn humanistische tijdgenoten heeft Simon Pelgrom, die uit een Bosch regentengeslacht voortkwam¹¹, enige naam gehad. Hij gaf in 1537 „Synonymorum silva . . . in usum eorum qui compositioni student Epistolarum gesta” uit. Dit werkje voldeed blijkbaar zo aan een behoefte, dat het binnen een eeuw zeven drukken kreeg. In 1547 publiceerde hij „Descriptio Originis Urbis Sylvaeducensis”, dat in 1629, toen ’s-Hertogenbosch begrijpelijk in het nieuws was, drie nieuwe drukken heeft gehad¹². De humanist Jan Goverts, alias Nemius, droeg hem in 1554 een bewerking op van Murellius’ „De compositis verborum . . . opuscula duo”. Hierin noemde hij hem waarderend „Portae Coelestis . . . praeses vigilantissimus”¹³. Ook hij bleef prior tot aan zijn dood in 1572. Zowel Jacobus Donck als zijn opvolger Simon Pelgrom zijn behalve prior van het klooster op de Baseldonk ook een tijd lang algemene overste geweest van de Franse provincie van de Wilhelmiëten, waartoe Porta Coeli behoorde.

Over de sfeer en de kloosterlijke discipline in het convent tijdens het bestuur van deze personen zijn er nagenoeg geen directe gegevens. Uit het feit, dat prior Donck in het voorjaar van 1526 toestemming had ontvangen twee amen wijn belastingvrij in te kopen, om deze te schenken bij gelegenheid van de eerste Mis van zijn dienaar, die tot priester was gewijd, mag men niet concluderen, dat hier nogal uitbundig feest werd gevierd¹⁴. Het is namelijk niet

---

¹⁰) Archief Klooster Huybergen, Rationes per Simonem Pelgrom, december 1539.

¹¹) W. J. F. Juten, o.c., p. 256.

¹²) C. R. Hermans, *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Brabant*, I, pp. 57 v.

¹³) *Bosche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 261.

¹⁴) Stedelijk Archief Den Bosch, A 503, Bijzondere Verzameling etc., Stuk van 29 april 1526.

bekend, hoe groot het aantal gasten is geweest, dat voor die gelegenheid was uitgenodigd. Bovendien verklaarde de prior, dat deze wijn niet voor het convent was gebruikt. Men kan het enigermate bevreemdend noemen, dat Jacobus Donck er een persoonlijke dienaar op na heeft gehouden, die bovendien tot priester werd gewijd. De aanwezigheid van dienaren echter, die onder verschillende voorwaarden zich aan het convent hadden verbonden, is blijkbaar een gewoon verschijnsel geweest in de kloosters van de Wilhelmiëten-orde¹⁵. Ook dit kan dus niet worden aangemerkt als een symptoom van verval in Porta Coeli.

Simon Pelgrom, die zich als provinciaal met veel energie schijnt te hebben ingezet voor de verbetering van de geest in verschillende kloosters van de Franse provincie¹⁶, heeft reeds in het begin van zijn prioraat zekere schenkingen gedaan aan leden van zijn familie¹⁷. Dit zou tegen hem kunnen pleiten. Omdat evenwel niet wordt vermeld, of deze geschenken om niet werden gegeven dan wel als beloning voor een of ander werk, dat men verricht had ten voordele van het klooster¹⁸, is het niet verantwoord op basis van dit gegeven een oordeel uit te spreken over zijn persoonlijke levensopvatting en zeker niet over de geest in het convent als geheel. Het feit, dat deze schenkingen normaal werden aangetekend in het kasboek, is een aanwijzing, dat ze legaal zijn geweest.

Opmerkelijk is, dat tijdens het bestuur van deze prior de monniken, die krachtens hun regel toch meer contemplatief waren dan actief, vrij veel op reis blijken te zijn geweest en niet slechts voor zakelijke aangelegenheden maar ook louter voor hun genoegen. Dit

---

¹⁵) L. Crick, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Wilhelmiëten-orde in België* (Bijdragen tot de Geschiedenis, XXX, 1939), p. 165.

¹⁶) K. Elm, *Beiträge zur Geschichte des Wilhelmiten-Ordens*, p. 145.

¹⁷) W. J. F. Juten, o.c., p. 256; Archief Klooster Huybergen, *Rationes per Simonem Pelgrom*, 1539, 1541.

¹⁸) De vader en een oom van Simon Pelgrom leenden hem in 1540 een som geld, om een bepaald bedrag af te lossen (Archief Klooster Huybergen, *Rationes per Simonem Pelgrom*, 1540; W. J. F. Juten, o.c., p. 256 nt. 2).

gebeurde met zijn toestemming, want in de kasboeken tekende hij het bedrag aan, dat hij hun hiervoor meegaf¹⁹. Men kan zich afvragen, of deze humanistisch georiënteerde man, voor wie de wereld niet zozeer als een kwaad zal hebben gegolden, waarvan men zich angstvallig moest verwijderd houden, misschien gezocht heeft naar een meer aan de moderne tijd aangepaste vorm van het kloosterleven, waarin afzondering van en contact met de samenleving op de juiste wijze waren gecombineerd. Bewijzen hiervoor zijn er niet. Er zijn geen verhandelingen van hem bekend, waarin hij zijn visie op het kloosterleven uiteenzet. Evenmin echter zijn er aanwijzingen, dat deze in zekere zin geleide openheid naar buiten een bron van excessen is geworden in het convent. In het advies van de commissie van zeven kardinalen omtrent het voorstel van Philips II tot regeling van de bisschoppelijke hiërarchie in de Nederlanden van 1559 werd de paus voorgesteld het Bossche Wilhelmiënen-klooster om te zetten in een college van negen kanunniken voor het kathedrale kapittel, hetgeen overigens niet is gebeurd²⁰. Om dit advies, waarvan Franciscus Sonnius de instigator kan zijn geweest, aannemelijk te maken, werd het een „zeer klein maar rijk conventje” genoemd, dat „enige jaren tevoren was verbrand en nog niet hersteld”. Over gebrek aan orde en discipline werd in dit stuk echter niet gesproken. Indien hierop enige aanmerking te maken zou zijn geweest, had men dit motief zeer zeker ook gebruikt evenzeer als het slechts half op waarheid berustende bericht van de verwoesting van het klooster. Dit sloeg namelijk waarschijnlijk op de afbraak van het gebouw op de Baseldonk buiten de stadswallen in 1542. Men had echter reeds lang in de stad een huis betrokken, dat men door verbouwing en uitbreiding geschikt had gemaakt voor een conventsleven²¹. Berich-

---

¹⁹) Archief Klooster Huybergen, *Rationes per Simonem Pelgrom*, passim. Verschillende keren wordt er bij gezegd, dat de monniken elders waren „recreandi causa” of „itinerantibus seseque recreantibus”.

²⁰) *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, IX, 1881, p. 17.

²¹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gijssberti Coeverincx*, II, p. 397; W. J. F. Juten, o.c., pp. 287 v.

ten over een verwoesting van deze gebouwen in de vijftiger jaren zijn er niet.

In 1572 maakte een zuster van het Tertiariissen-klooster St. Barbaradal op de Eikendonk bij gelegenheid van een visitatie in dit convent er bij bisschop Metsius aanmerkingen over, dat de procurator van de Wilhelmiëten nogal vertrouwelijk was met enige zusters van dit klooster²². Van ernstige aard is dit vermoedelijk niet geweest. Metsius heeft er althans geen aandacht aan geschonken in zijn *Capita Reformationis* voor St. Barbaradal, ofschoon hij er niet voor terugschrok strenge maatregelen te treffen in dergelijke aangelegenheden, indien hij het nodig oordeelde, zoals blijkt uit visitaties van andere kloosters.

Toch is het niet steeds peis en vree geweest in Porta Coeli. Waarschijnlijk tegen het einde van de zestiger jaren hebben de leden van dit klooster bij de bisschop van Den Bosch een verzoek ingediend, om een visitatie te houden tegen hun prior en provinciaal Simon Pelgrom²³. Wat de oorzaak is geweest van de onenigheid in het convent, te grote of te geringe strengheid van de overste, vermeldt het verzoekschrift niet. Aangezien echter juist op de bisschop een beroep werd gedaan, is het laatste eerder te aanvaarden dan het eerste. Bisschop Sonnius immers heeft zich evenals zijn opvolger Metsius van meet af aan doen kennen als voorstander van een krachtige hervorming volgens de geest van Trente. In dit geval zou het pleiten voor een streven naar verbetering van de observantie bij de leden van deze communiteit. Waarschijnlijk is aan dit verzoek gevolg gegeven, want in september en december 1569 staat een post opgetekend voor vis, die men gekocht heeft in de tijd van de visitatie²⁴. Wie echter deze gehouden heeft, is niet bekend, evenmin wat de resultaten zijn geweest.

---

²²) L. v. d. Meerendonk, *Het Klooster op de Eikendonk te Den Dungen*, pp. 147 vv., Bijl. III.

²³) Archief Abdij van Berne Heeswijk, Handschrift Coeverincx, II, fol. 92v. Zie Hoofdstuk III noot 122.

²⁴) Archief Klooster Huybergen, *Rationes per Simonem Pelgrom*, 1569.

Het archief van de Bossche Franciscanen is in 1695 met praktisch het gehele archief van de Provincia Germaniae Inferioris te Brussel verbrand²⁵. Er is daarom weinig bekend aangaande de toestanden in dit klooster in de zestiende eeuw. Op het einde van de vijftiende of in het begin van de zestiende eeuw was er de observantie ingevoerd. Het schijnt, dat niet zozeer drang van binnen uit tot deze hervorming heeft geleid als wel druk van buiten af. Zowel het toedoen van de provinciaal als de medewerking van de stadsregering worden in dit verband door de kroniekschrijvers vermeld²⁶. Als jaren, waarin de reformatie zou hebben plaats gehad, worden genoemd 1490, omstreeks 1498, 1506 en 1517²⁷. Waarschijnlijk heeft men zich in 1517 bij de groepering van Observanten aangesloten, nadat men in de voorafgaande periode had behoord tot een groepering van gereformeerde Conventuelen²⁸. Wanneer ook de vernieuwing moge zijn ingevoerd, een feit is, dat de Bossche Franciscanen gesaneerd de woelige en moeilijke periode van Reformatie en Contra-Reformatie zijn ingegaan.

De schaarse berichten, welke via verschillende bronnen over dit convent doordringen, doen vermoeden, dat de geest er vrij goed is gebleven. Deze kloosterlingen waren actieve helpers in de zielzorg onder de stadsbevolking. Toen tijdens de grote pest-epidemie van 1557 de kapelaans van het Groot-Ziekengasthuis waren gestorven en ook twee kapelaans van de stadsparochie, werden de Minderbroeders ingeschakeld, om de zieken geestelijke bijstand te verlenen²⁹. In de stadsrekeningen worden verschillende keren wijn-

²⁵) B. Verbeek en F. v. d. Borne, *Litteraire bronnen voor de geschiedenis der Provincia Germaniae Inferioris* (Collectanea Franciscana Neerlandica, II, 1931), p. 4.

²⁶) C. R. Hermans, *Geschiedkundig mengelwerk etc.*, I, p. 224; Idem: *Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betreffende de Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch*, p. 70.

²⁷) Ibidem; *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, II, 1875, p. 35.

²⁸) F. v. d. Borne, *De Observantie-beweging en het ontstaan van de provincia Germania Inferior (1529)* (Collectanea Franciscana Neerlandica, II, 1931), p. 169.

²⁹) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 138. Dat de Minderbroeders tijdens het in 1552 in 's-Hertogenbosch gehouden provinciaal kapittel dagelijks in de St. Jan en in verschillende kapellen van de stad preekten (Idem, o.c., p. 132),

schenkingen vermeld aan de Franciscanen, omdat zij voor het volk hadden gepreekt³⁰. Ook het feit, dat de Minderbroeder Aelbrecht van Kampen in 1547 door zijn predikaties een rel in de stad dreigde te doen ontstaan, wijst op tamelijk sterke invloed op het volk door zielzorg-activiteiten. In de vijftiger jaren werden in het Bossche Franciscanen-klooster enige boekjes geschreven over de biecht, het H. Sacrament en de meditatie³¹.

Daarnaast zijn deze religieuzen ook actief geweest in de bestrijding van de opkomende nieuwe leer. Bij de terechtstelling van enige wederdopers te Vught in september 1538 waren behalve een tweetal Dominicanen ook twee Franciscanen aanwezig, om te trachten deze mensen tot andere inzichten te brengen³². In de onrustige zomermaanden van 1566 is een van de Minderbroeders het huis van Dierick Coenen van Thielt bij de Vughterpoort binnengegaan, omdat hier een predikant logeerde, met wie hij wilde disputeren³³.

Tussen 1552 en 1555 was de Utrechtse Franciscaan Johannes Knijff gardiaan in dit convent. Nadat deze man, die als predikant ook enige naam schijnt te hebben gehad, in 1555 tot provinciaal was gekozen, is hij waarschijnlijk in het Bossche klooster blijven wonen. Ofschoon hij na zijn benoeming tot bisschop van Groningen in 1561 herhaaldelijk door pamfletschrijvers en tegenstanders is belasterd, kon op zijn persoonlijke leven niets worden aangemerkt. Als bisschop moet hij actief en tactisch zijn geweest, zodat hij een goedkeurende bemoediging van de koning heeft ontvangen³⁴. Het is moeilijk te aanvaarden, dat het Bossche Minderbroeders-klooster,

---

is niets bijzonders. Het gebeurde regelmatig, wanneer ergens een kapittel-vergadering werd gehouden. Ook andere orden deden dit (S. P. Wolfs, *Acta Capitulorum Provinciae Germaniae Inferioris Ordinis Fratrum Praedicatorum ab anno MDXV usque ad annum MDLIX*, p. XLVIII).

³⁰) R. A. v. Zuylen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, I, p. 723, p. 741.

³¹) *Taxandria*, XLII, 1935, pp. 44 vv.

³²) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 243.

³³) P. Cuypers van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant Septentrional*, p. 298.

³⁴) *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XLVIII, 1923, pp. 61 v., LVII, 1933, pp. 210 vv.

toen het onder de leiding stond van een dergelijke persoon, tot verval is gekomen, of zo er reeds symptomen van verval waren, niet heeft getracht zich hier bovenuit te heffen.

Uit het eerder aangehaalde feit, dat één van de religieuzen van dit convent, de reeds genoemde Aelbrecht van Kampen, in 1547 ketters zou hebben gepreekt³⁵, mag men niet besluiten, dat een onrechtzinnige geest de communiteit als geheel had aangetast. Dit zou ook in tegenspraak zijn met het hiervóór vermelde. Bovendien moet men voorzichtig zijn met het uitspreken van een oordeel over de gewraakte Minderbroeder zelf. Het is niet onmogelijk, dat deze man heeft gehandeld uit bewogenheid voor het lot van het lagere volk. Dit werd in deze jaren door watersnood, misoogst, pest en duurte tot wanhoop gedreven³⁶. Hij is toen zijn felle campagne begonnen tegen de geestelijkheid, die zonder veel zorgen en arbeid haar inkomsten opstreek en zich telkens verzette, als zij gemaand werd mee te betalen in de stadslasten. Zo kan hij in de verdenking zijn gekomen te sympathiseren met de nieuwe ideeën. De gehele affaire is misschien ook doelbewust opgeschroefd door degenen, die er belang bij hadden, dat deze voor hen lastige dwarskijker zo spoedig mogelijk uit de stad werd verwijderd.

En indien hij zich werkelijk een tegenstander heeft verklaard van het vasten, van de heiligenverering, van kerkelijke plechtigheden en zich alleen op de Bijbel beriep, zoals tegen hem werd ingebracht, dan nog mag men hem niet onmiddellijk verdenken van doelbewuste pogingen tot protestantisering van het volk van Den Bosch. In zijn verdediging tegenover de officiaal te Leuven verklaarde hij, dat hij het voorbeeld van de keizer had willen volgen. Deze scheen zich, zoals hij zei, met de aanhangers van de Reformatie te hebben verzoend. Ook hij zelf had nu door zijn optreden de Hervormings-

---

³⁵) Zie Hoofdstuk II, pag. 86.

³⁶) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, pp. 125 vv. Er vonden blijkbaar hongerrelletjes plaats in de stad in 1546. „Item des Sondachs nae sinte Servaes dach, na die vesper, is der puyen af gepubliceert, in presentie van ses scepen, dat niemant op die corenmarckt, ionck noch out, als men rogge vercoopt, en solt comen aldaer, om gerucht te maken, op een pene van iij Carolus gulden”.

gezinden voor zich trachten te winnen. Door dit antwoord maakt hij de indruk getroffen te zijn en mogelijk enigermate in verwarring gebracht door de politiek van Karel V in die dagen. Mede dank zij de hulp van Lutherse vorsten had deze in april 1547 het Schmalkaldisch Verbond verslagen, was in conflict geraakt met de paus en probeerde op eigen wijze een oplossing te vinden voor de godsdienstige tegenstellingen in het Duitse Rijk. Op de Rijksdag van Augsburg, die in september van dat jaar werd geopend, confereerde hij langdurig met de Keurvorsten, ook de Lutheraanse, over de godsdienstkwesties, waaruit tenslotte het Interim van Augsburg zou resulteren. Deze Minderbroeder lijkt eerder een man te zijn geweest, die getracht heeft de religieuze en sociale tegenstellingen van zijn tijd tot een oplossing te brengen, dan een doordrivende nieuwlichter. Zijn gardiaan heeft zich dan ook blijkbaar niet tegen zijn activiteiten verzet, waarover ook hem in Leuven verwijten werden gedaan. Aelbrecht van Kampen zelf schijnt zich volledig te hebben onderworpen en niet meer naar Den Bosch te zijn teruggekeerd ³⁷.

Evenals de Wilhelmiëten en de Franciscanen ondergingen ook de Dominicanen een reformatie, alvorens zij de onrustige periode van de zestiende eeuw ingingen. In 1483 werd hier de hervorming van het convent doorgevoerd in opdracht van de generaal van de orde, nadat Maximiliaan van Oostenrijk en de burgerij van de stad hem verschillende keren hadden gevraagd hiertoe over te gaan ³⁸. Dezen zullen er waarschijnlijk belang bij hebben gehad, dat in dit klooster

³⁷) J. H. v. Heurn, *Historie der Stadt en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, I, p. 521. Deze schrijver neemt nagenoeg volledig over, wat de kroniekschrijver Molius, die als tijdgenoot de gebeurtenissen heeft meegemaakt, hierover zegt. Het is merkwaardig, dat Aelbertus Cuperinus niets geeft over deze aangelegenheid.

³⁸) G. A. Meyer, *De Predikheren te 's-Hertogenbosch*, p. 12, p. 218, Bijl. V. Maximiliaan sprak in zijn schrijven van 17 september 1483 aan de generaal van de orde over de reformatie in het Bossche klooster als „tociens a nobis et ab ejusdem oppidi nostri (i.e. Buscoducensis) civibus petitam”. Opvallend is, dat noch de kroniekschrijver Molius noch Cuperinus melding maken van een ingrijpen van de wereldlijke overheid in deze kwestie (Stedelijk Archief Den Bosch, kroniek van Molius, ms., collectie aanwinsten no 8083, fol. 25; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, pp. 67 v.).

orde op zaken werd gesteld. De schulden waren zo hoog opgelopen, dat nog ruim twintig jaar later de Dominicanen verschillende goederen moesten verkopen, om ze te kunnen voldoen³⁹. Het convent heeft de hervorming echter niet zonder meer geaccepteerd. Er moest zelfs geweld bij te pas komen, om de visitatoren toegang tot het klooster te verschaffen⁴⁰. Zij is blijkbaar wel grondig geweest. Ruim zeventig jaar na het invoeren ervan verklaarde de Bossche kroniekschrijver Aelbertus Cuperinus, dat het convent „noch blivende (was) in een goet regiment in geestelycke ende tidelike saken ende goede ordinantie, al soo een goet convent ende clooster toebehoert”⁴¹. In 1568 gaf de provinciaal na een rustig verlopen visitatie, die tot geen enkele nieuwe verordening aanleiding had gegeven, openlijk blijk van zijn tevredenheid over het leven in dit convent en beloofde het bij de generaal en zelfs bij de paus te zullen aanbevelen⁴².

Geen enkele van de visitaties, die regelmatig in de zestiende eeuw werden gehouden, heeft trouwens excessen aan het licht gebracht⁴³. Dat in 1523 de prior, Johannes van Baerll, werd afgestemd, omdat hij te streng was⁴⁴, kan niet als bewijs gelden van een min of meer lichtzinnige geest, die onder de Bossche Dominicanen zou hebben geleefd. Het is mogelijk, dat de leden van dit convent, die hem dit verwijt maakten en die blijkbaar de meerderheid vormden, hierin gelijk hebben gehad. De ordesoverheid is er in ieder geval mee accoord gegaan, dat hij geen prior meer zou zijn. De kroniekschrijver, die doorgaans blijk geeft op de hand van degenen te zijn geweest, die de strenge observantie wilden handhaven, prijst wel de afgezette prior om het werk, dat hij in zijn ambtsperiode had gedaan, maar beschuldigt hen, die zich tegen hem verzetten, toch niet van on-

---

³⁹) G. A. Meyer, *Chronicon Conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum* . . . auctore Jacobo Brouwer, p. 139.

⁴⁰) G. A. Meyer, *De Predikheren te 's-Hertogenbosch*, p. 13, p. 219, Bijl. VI.

⁴¹) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 68.

⁴²) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 201.

⁴³) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 160, p. 166, p. 167, p. 170, p. 174, p. 176, p. 177, p. 186, p. 190, p. 201.

⁴⁴) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 155.

rechtvaardigheid⁴⁵. Een te starre houding wat betreft de kloosterlijke discipline kan een volkomen averechtse uitwerking hebben en is daarom evenzeer nadelig voor een goede geest als een te grote toegewendheid. Zo gezien zou het verlangen deze man als prior te doen vervangen door een ander een uiting genoemd kunnen worden van evenwichtigheid in de geest van dit klooster. Ook uit het feit, dat men het dertig jaar later niet eens was met de procurator, die volgens het convent te sterk wilde gaan bezuinigen⁴⁶, kan men niet aanstonds concluderen, dat de geest van onthechting in deze communiteit aan het tanen was. Te weinig inzicht van de leden van het convent in de moeilijke financiële situatie van het klooster, hoop op een spoedige terugkeer van betere tijden en misschien een inderdaad minder tactische manier van optreden van de procurator⁴⁷ kunnen evenzoveel oorzaken zijn geweest van wrijving tussen hem en het convent. Hij is dan ook van zijn functie ontheven.

Geheel vrij van smetten is dit klooster evenwel niet gebleven. Een van de leden van het convent, Leonardus Maseyck, heeft zich zo misdragen, dat men hem in 1546 naar het Dominicanen-klooster in Groningen heeft overgeplaatst. Ook hier heeft hij het niet lang uitgehouden en is naar Duitse gebieden gevlucht⁴⁸. Een dergelijk optreden tegen minder fraaie figuren in de communiteit kan echter

---

⁴⁵) Van deze Johannes Baerll, die in 1524 inquisiteur werd in het bisdom Luik, wordt in de necrologie gezegd „Vir erat aequi rectique tenacissimus, asperae tamen rigidaeque indolis, cui natura affabilitatem negasse videtur, unde jocando de se identidem dicere solebat: 'Desideratur in me affabilitas; quis ex vazo acetoso poterit dulcem haurire potum?' Plures etiam ac graves detractones ac persecutiones ratione officii infracto animo pertulit” (G. A. Meyer, *o.c.*, p. 58). Gevoelens van rancune zijn er over en weer toch niet geweest. In 1531 vertegenwoordigde deze Predikbroeder zijn moederklooster in de commissie, die toen werd samengesteld om te komen tot een verbond van Dominicanen-kloosters ter verdediging van hun rechten (*Idem*, *o.c.*, p. 161).

⁴⁶) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 178.

⁴⁷) De kroniekschrijver zegt, dat de provinciaal de halvering van de wijnporties afkondigde „ad importunam instantiam procuratoris”.

⁴⁸) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 175. In de *Acta Capitulorum etc.* wordt van deze maatregel geen melding gemaakt. Misschien mag men daaruit concluderen, dat de kwestie binnen het convent zelf is afgehandeld zonder dat men de hogere overheid van de orde hiervoor heeft ingeschakeld.

juist erop wijzen, dat men oog had voor symptomen van verval in eigen kring en dat men die in de kiem wilde smoren. Daarnaast hebben de Bossche Predikbroeders mogelijk ook renegaten gekend. De man, die in 1565 als predikant van de nieuwe religie in Hedel werkzaam was, is misschien een Dominicaan van het klooster te 's-Hertogenbosch geweest ⁴⁹.

Hier staat tegenover, dat dit convent, waar sinds 1498 geen prioren meer hebben geregeerd, die uit andere kloosters afkomstig waren, zelf in de loop van de zestiende eeuw herhaaldelijk oversten en reformatoren heeft geleverd voor kloosters elders in de Nederlanden. Zo is Theodoricus van Oirschot prior geweest in Maastricht en in Leuven. Gerardus de Bye was het tot tweemaal toe in Brussel en stierf als biechtvader van de Dominicanessen van Auderghem. Gerardus Herpen heeft de leiding gehad van het klooster te Calcar en Bartholomeus van Leuven was enige tijd supprior te Maastricht. Walterus Baerll werd prior te Leuven en Theodoricus Strick te Nijmegen, nadat hij tevoren supprior was geweest te Rotterdam. Toen deze laatste in 1545 naar Leuven vertrok, om daar in opdracht van de provincie-vicarius als prior een hervorming door te voeren in het klooster van zijn orde, heeft de magistraat van Nijmegen pogingen aangewend deze benoeming ongedaan te maken, aangezien hij een gewaardeerde persoon was in de stad, die goed werk deed om het toenemend ongeloof tegen te gaan. Anselmus van Ghemert was in het klooster van Brugge eerst supprior en daarna prior. Dit was juist in de periode rond 1517, toen met moeite dit klooster ertoe werd gebracht zich aan te sluiten bij de Provincia Germaniae Inferioris en de hervorming te aanvaarden. Vóór hij in 1554 tot provinciaal werd gekozen, was Adrianus van Oisterwijk prior in Den Haag. Petrus van Lierop is prior geweest van het klooster in Zierikzee. In ditzelfde convent is ook Johannes de Roda supprior en prior geweest. Deze heeft in het klooster te Antwerpen eveneens de functie van supprior vervuld. In 1551 werd in Zierikzee Guilielmus Gangelt tot prior aangesteld, terwijl hem toen als supprior werd toegevoegd

⁴⁹⁾ *Taxandria*, XVIII, 1911, p. 141.

Wilhelmus van Leendt. Al deze personen waren afkomstig van het klooster te 's-Hertogenbosch. Haarlem had rond 1560 een Bossche prior. In 1569 werd hier Henricus Cock van Bercheyk, die eveneens uit het Bossche klooster kwam, tot prior benoemd. Tevoren was hij reeds prior in Groningen geweest. Als supprior had hij naast zich zijn confrater uit Den Bosch Arnoldus van Rossum. Tevens werd hij toen provincie-vicarius. Nadat hij in 1578 met de gehele communititeit uit deze stad was verdreven, is hij in 1581 prior te Keulen geworden. Behalve rond 1566 had het convent van Groningen reeds in 1556 een Bossche prior gehad, terwijl tien jaar later hier opnieuw een Dominicaan uit Den Bosch tot overste werd gekozen. Godfried van Mierlo, die na in het klooster te Utrecht de tucht te hebben hersteld, in 1559 provinciaal werd en in 1570 werd benoemd tot bisschop van Haarlem, had eveneens zijn professie gedaan in het klooster van 's-Hertogenbosch, evenals Helias Boxtel, die in de zestiger jaren prior was in het Utrechtse convent. Toen in 1545 dertien personen werden aangesteld in de Provincia Germaniae Inferioris, om examens af te nemen van hen, die bestemd waren voor preken en biecht horen, waren er twee paters uit Den Bosch bij, hetgeen ook het geval was in 1553⁵⁰. Wilhelmus Molijs, die rond het midden van de eeuw zijn kroniek schreef van 's-Hertogenbosch, geeft dus geen vertekend beeld, wanneer hij naar aanleiding van het bericht over de reformatie van het Bossche Dominicanen-klooster zegt, dat de goede geest van dit convent invloed heeft uitgeoefend op talrijke andere kloosters en verschillende tot een vernieuwing van het religieuze leven heeft gebracht⁵¹.

⁵⁰) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, pp. 56 vv., p. 151, p. 155, p. 159, p. 172, p. 174, p. 178, p. 187, p. 189; Idem, *De Predikheren te 's-Hertogenbosch*, pp. 41 v.; S. P. Wolfs, *Acta Capitulum etc.*, p. XXXVI, p. 14, p. 19, p. 22, p. 173, p. 213.

⁵¹) Stedelijk Archief Den Bosch, kroniek van Molijs, ms., collectie aanwinsten no 8083, fol. 25. Hier wordt gezegd: „Postea in diversis monasteriis ejusdem ordinis odore religionis hujus conventus ubique diffuso, fratres ad reformanda pleraque monasteria invitantur et exemplo eorum ceteri arctioris ineunt regulas disciplinae atque fulgore puro monasteria ad quae missi fuerunt sua illustraverunt praesentia et laudabilis conversationis elucidantes gloriam exemplum ceteris fratribus facti sunt doctrinae”.

Blijkbaar hebben de Dominicanen van Den Bosch getracht hun toekomstige priesters een zo goed mogelijke opleiding te geven. Volgens de necrologie zijn de gehele eeuw door lectoren in het klooster geweest. Men heeft zich dus gehouden aan de voorschriften, die omtrent de studie herhaaldelijk werden uitgevaardigd door de provinciale kapittels⁵². Het feit, dat in 1534 de Bossche Dominicaan Augustinus van Heusden als lector naar Brugge werd gezonden, waar hij tevens supprior moest zijn, terwijl in 1564 Arnoldus Berg-e-yck naar het klooster in 's-Gravenhage vertrok, om er als lector op te treden⁵³, wijst zelfs op enige overvloed aan lectoren. Verschillende leden van dit convent hebben in de zestiende eeuw gestudeerd aan de universiteiten van Keulen, Leuven, Heidelberg en andere steden⁵⁴. Zich baserend op een uitspraak van het generaal kapittel van 1553 omtrent het onderwijs in de kloosters had de provinciaal in 1560 Guilielmus Wetten in het Bossche convent aangesteld als „lector grammatices” wegens de onkunde van hen, die in opleiding waren voor het priesterschap⁵⁵. Omdat deze maatregel echter genomen werd „in overeenstemming met” een kapittelverordening, die gold voor de gehele orde, kan men hierin niet direct een aanduiding

⁵²) Zo werd in 1525 bepaald, „ut singulis conventibus sit saltem aliquod studium si non theologiae saltem grammaticae, logicae aut philosophiae”. Drie jaar later verklaarde men „ut in quolibet conventu ubi praesertim est numerus fratrum competens per capitulum provinciale assignentur lectores tam pro artibus quam pro theologia, qui continuo legant teneantque circulos”. Voorts werd toen gezegd „quod si reverendus provincialis in visitatione invenerit praelatos de studio non curare eos in poenam ab officio prioratus absolvat”. Ook in 1533 en in 1535 werden de oversten van de verschillende gemeenschappen aangespoord de studie bij hun onderdanen te bevorderen. Het kapittel van 1545 stelde nogmaals de eis, dat in ieder convent minstens één lector moest zijn, terwijl ook in de volgende jaren telkens opnieuw over studie-aangelegenheden werd gesproken (S. P. Wolfs, *Acta Capitulorum etc.*, p. 68, p. 82, p. 123, p. 132, p. 183, p. 187, p. 209). Dit gebeurde uit praktische en idealistische overwegingen. Als redenen van deze aansporingen wordt opgegeven „quia plurimum vitiorum origo est otium” en „ad iuvenum otiositatem evitandam”, maar ook „quoniam salus animarum et bonum ordinis dependet ex praedicatoribus et confessoribus eruditis” (Ibidem, p. 187, p. 82, p. 173).

⁵³) G. A. Meyer, *De Predikheren etc.*, p. 41; Idem, *Chronicon etc.*, p. 70.

⁵⁴) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, pp. 52 vv., p. 144, p. 189, p. 196; H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln 1389 bis 1559*, II, p. 617, p. 664, p. 682, p. 1068.

⁵⁵) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 187.

zien, dat er in dezen echt ernstige tekorten waren in het Bossche klooster.

Ook op de geestelijke vorming van hun candidaten zelfs vóór zij in het klooster waren opgenomen, hebben de Dominicanen het oog gehouden. Toen Jacob van Ostayen in 1561 een beurs stichtte in het Bossche Fraterhuis voor een jongeman, die Dominicaan wilde worden, bepaalde hij dat de curatoren, tot wie ook de prior van de Predikbroeders zelf behoorde, moesten toezien, of de jongeman, die in het bezit was van de beurs, voor de studie en het kloosterleven geschikt was, of hij gehoorzaam was en „voortganck (had) ter deuchden, leeringe ende geestelycheyt”. Hij moest regelmatig in het klooster komen, terwijl de prior contact moest houden met zijn leermeester⁵⁶. Men mag aannemen, dat bij het vaststellen van deze bepalingen de leiding van het Dominicanen-klooster, die erin werd betrokken, wel een woord zal hebben meegesproken.

In de strijd tegen de opkomende ketterijen heeft het Bossche convent een actief aandeel gehad. Twee bekende inquisiteurs zijn uit deze communiteit voortgekomen, Johannes de Colle of van den Heuvel en Johannes van Baerle. De eerste was betrokken in het proces te Keulen tegen Reuchlin, de ander werd een jaar, nadat hij van zijn prioraat in het Bossche klooster was ontheven, aangesteld tot inquisiteur van het bisdom Luik. In 1526 werd hij in deze functie bevestigd door de landvoogdes, in welk jaar hij ook deelnam aan het eerste proces, dat in Den Bosch werd gevoerd tegen aanhangers van de nieuwe leer⁵⁷. Augustinus van Heusden, die na in

---

⁵⁶) *Taxandria*, IX, 1902, pp. 282 vv.

⁵⁷) G. A. Meyer, o.c., p. 55, p. 57; Idem, *De Predikheren etc.*, pp. 36 v.; C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 96. Johannes Baerl of van Baerle heeft ook enige werken geschreven of bewerkt: *Incipit Lectura, P. Joannis Baerle, Ord. Praed. Conventus Buscensis Provinciae Teutoniae super I. Lib. sententiarum Mag. Petri Lombardi*, voorts de ascetische werken *Institutio personarum devote vivere cupientium* (G. A. Meyer, *De Predikheren etc.*, p. 39), *Schat der godlycker liefde gemaect door dye Carthusere tot Colen, ghecorrigeert bi Jan van Baerle prekaer oorden tot 's-Hertogenbosch. Gheprint Thantwerpen by my Simon Cock 1532* (Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 84) en *Een hantboexken beslutende een cortte ende schoen verclaeringhe*

het klooster van Brugge lector en supprior te zijn geweest in 1543 tot prior van het Bossche convent werd gekozen, is in 1545 door Theodoricus Hezius aan de bisschop van Luik voorgesteld als inquisiteur. Aan dit voorstel is waarschijnlijk geen gevolg gegeven. Het necrologium vermeldt tenminste deze functie niet. Bovendien is deze religieus, nadat hij in september 1546 wegens ziekte ontheffing van zijn ambt als prior had aangevraagd en verkregen, reeds in december van dat jaar gestorven. Een andere Bossche Dominicaan, die Hezius in die tijd in het werk van de inquisitie wilde betrekken, was de door hem „vir bene doctus, recordatus” genoemde Theodoricus Strick. Ook dit is niet doorgegaan, want in datzelfde jaar werd hij benoemd tot prior van het klooster te Leuven, om hier als reformatör op te treden. In Nijmegen, waar hij tot dan toe prior was geweest, had hij zich blijkens een reeds vermelde uitspraak van de stadsregering ook verdienstelijk gemaakt bij het bestrijden van nieuwe ideeën, die opkwamen⁵⁸. De in het Bossche klooster geprofeste Dominicaan Helias Boxel is geen inquisiteur geweest, maar heeft van paus Pius V toch de faculteit gekregen ketteren weer met de Kerk te verzoenen⁵⁹. Door het ingrijpen van de Dominicanen was Godfried van Woensel, die pastoor was geweest in een plaats, waar deze paters termineerden, als zodanig ontslagen, omdat hij protestantse ideeën aanhing en aan zijn parochianen verkondigde⁶⁰.

Verschillende leden van de Bossche gemeenschap hebben in de woelige tijden van de zestiger jaren overlast ondervonden van protestanten en geuzen. Van de genoemde Helias Boxel zegt de kroniekschrijver van het klooster, dat hij in Den Bosch ernstig werd

---

off onderwijssinge voer gemeyn simpele doechdelijcke ende devoete menschen hoe ende in wat manieren die selve hen sullen houden ende stellen ende wat middelen sij geestelijck sullen gebruycken om haere herten ende gheesten salichlijck ende vruchtbaerlijck optevoeren off opterichten gheestelijck tot God ende in God (S. Axters, Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden, III, p. 320).

⁵⁸) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 62; L. E. Halkin, *Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège (1538-1557)*, pp. 140 v.; S. P. Wolfs, *Acta Capitulorum etc.*, p. 22.

⁵⁹) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 70.

⁶⁰) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 195.

lastig gevallen door vervolgingen van de zijde van de nieuwlichters⁶¹. Pater Guilielmus Wetten kon in Oss aan een aanslag van nieuwgezinden ontkomen door weg te vluchten in de toren van de kerk, waar hij biecht aan het horen was. Later is hij, toen hij op weg was naar Antwerpen, in handen van ketters gevallen. Hij werd door hen beroofd en ontsnapte daarbij nauwelijks aan de dood⁶². Zijn confrater Aegidius Zuelre werd in Loon op Zand ernstig gewond door aanhangers van de nieuwe leer, die hem buiten de kerk hadden gelokt, waar hij sacramenten aan het toedienen was⁶³. Een naamgenoot van hem, Henricus Zulre, heeft eveneens een en ander van hen te verduren gehad⁶⁴. De supprior van het convent, Daniel van Breda, had, toen de beeldenstorm losbrak, met zijn medebroeder Henricus van Oosterwijck een onderkomen gevonden in het huis van een bevriende dame in de buurt van het klooster, maar werd dagelijks door protestants georiënteerden lastig gevallen⁶⁵. Petrus Loo, die in 1542 in Den Bosch was geprotest en rond 1570 hulpbiechtvader was van de Dominicanessen in Leiden, werd gearresteerd, nadat hij in het geheim een jaar lang in dit klooster de sacramenten had toegediend, en is met veel moeite ontkomen⁶⁶.

Krachtens de doelstelling van hun orde hebben de Bossche Dominicanen zich ook in de zestiende eeuw verdienstelijk gemaakt door het houden van predikaties en door biecht te horen in Stad en Meierij. Van verschillende paters vermeldt de necrologie, dat het goede predikanten waren. In Helmond moest op bepaalde dagen in het jaar door Bossche Dominicanen worden gepreekt⁶⁷. De hiervóór

---

⁶¹) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 70.

⁶²) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 71.

⁶³) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 73.

⁶⁴) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 71.

⁶⁵) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 68.

⁶⁶) G. A. Meyer, *o.c.*, p. 71.

⁶⁷) A. M. Frenken, *Helmond in het Verleden*, I, p. 113; T. I. Welvaarts, *Bijzonderheden van Helmond en Rixtel naar Postel's archieven*, p. 17. In Rixtel moest op bepaalde dagen ook gepreekt worden door een pater van een bedelorde, zonder dat erbij vermeld wordt tot welke orde deze moest behoren (T. I. Welvaarts, *o.c.*, p. 16 nt. 2). In het jaargetijdenboek van het klooster Nazareth te Waalwijk staat de

genoemde paters, die in Oss en in Loon op Zand werden gemoles-teerd, bevonden zich in die plaatsen vanwege zielzorg-activiteiten.

De werkzaamheden van deze religieuzen schijnen echter soms van dien aard te zijn geweest, dat het misnoegen van de seculiere geestelijkheid erdoor werd gewekt en van die zijde er protestacties tegen werden ondernomen. Reeds in 1494 werden de Dominicanen van Den Bosch gesuspenseerd door de bisschop van Luik en werden hun alle privileges ontnomen op verzoek van het St. Janskapittel. Ook werd hun toen verboden enige diensten buiten het klooster te verrichten. De kapittelheren hadden om deze maatregelen gevraagd, omdat de Predikbroeders door hun plechtigheden en activiteiten veel volk uit de parochiekerk hielden en naar hun kerk trokken. Dat men hun toen met dergelijke harde beslissingen te lijf ging, wijst erop, dat de twist reeds een tijd gaande was en hoog was opgelopen en dat het convent geen krimp gaf tegenover het kapittel. Ook nu liet het zich niet intimideren. Het deed een beroep op Rome tegen de straffe maatregelen van de bisschop, die inderdaad inbond. De suspensie werd opgeheven en de privileges werden teruggeschonken. Wel werd de paters op het hart gedrukt, dat zij strikter en trouwer de verschillende overeenkomsten en bepalingen moesten onderhouden⁶⁸. Een zekere wrijving is er daarna waarschijnlijk toch nog blijven bestaan tussen de beide partijen. Het verbond van Brabantse Dominicanen-conventen, dat in 1531 werd opgericht en waarbij ook het Bossche klooster zich aansloot, wijst hierop. Het beoogde gemeenschappelijke actie tegen de overlast, die men ondervond van de wereldlijke overheid in financiële aangelegenheden⁶⁹, maar ook tegen die van kerkelijke instanties, welke de privileges van de orde beknib-belden vooral inzake het preken, biecht horen, begraven, termineren en andere door de Predikbroeders van ouds bedreven activiteiten⁷⁰.

Bossche Dominicaan Augustinus Bruyster van Heusden vermeld (Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie van Ingen no 13). Het is echter niet bekend, om welke reden hij hierin is opgenomen.

⁶⁸) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, pp. 130 vv.

⁶⁹) Zie Hoofdstuk III, pag. 172.

⁷⁰) G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, pp. 160 vv.

De indruk, die het Bossche convent van de Dominicanen in de zestiende eeuw wekt, is dus uitermate gunstig. Hij past geheel in de sfeer, die in andere werken is geschetst van de Nederlandse Dominicanen in het algemeen⁷¹. Men zal zelfs verder mogen gaan. Gezien het feit, dat zoveel Dominicanen uit de communiteit te 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw een leidinggevende functie hebben bekleed in andere kloosters in de Nederlanden en het convent in die tijd ook twee provinciaals heeft geleverd⁷², kan men stellen, dat dit klooster een stimulerende invloed heeft gehad op de geest in de gehele ordesprovincie, zoals de chroniqueur Wilhelmus Molius in zijn geciteerde woorden reeds suggereerde⁷³.

Ook bij tijdgenoten is de achting voor deze religieuzen ondanks de

---

⁷¹) R. R. Post, *Kerkelijke Verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, p. 330, L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, I, p. 70.

In de periode tussen 1515 en 1559 werden in de Provincia Germaniae Inferioris, die het geheel der Nederlanden omvatte, ongeveer zestig Dominicanen door het provinciaal kapittel gestraft of met straf bedreigd wegens desertie, ketterse opvattingen, verzet tegen de ordesoverheid of om andere redenen. Het provincie-bestuur was enerzijds streng in zijn optreden tegen vergripen, maar anderzijds wijs genoeg om te waarschuwen tegen overhaaste veroordelingen (S. P. Wolfs, *Acta Capitulorum etc.*, passim). Ofschoon het aantal roepingen minder werd in de loop van de eeuw (zie Hoofdstuk III nt. 138), is men toch op zijn hoede geweest niet zo maar ieder te nemen, die men krijgen kon, en de kandidaten zonder voldoende voorbereiding priester te laten wijden. Wanneer het provinciaal kapittel in 1538 de oversten van de verschillende huizen aanspoort jonge mannen te werven voor de orde, geeft het ook de waarschuwing „illis vero indutis non minor curabunt diligentia” (S. P. Wolfs, *o.c.*, p. 150). In 1548 wordt gezegd naar aanleiding van een dergelijke aansporing „Caveant autem fratres, ne sic vocatos bonos iuvenes factosque proselytos faciant suis exemplis more phansaeorum filios gehennae. Et quia ex multitudine imperitorum ordo vilipenditur, non exponantur iuvenes discursibus aut sinantur evagari, sed in studio et spiritualibus exercitiis occupentur. Nec promoveantur ad sacros ordines nisi habuerint legitimam aetatem et fuerint honestis moribus adornati et in grammaticalibus caeterisque ad eorum officium pertinentibus competenter instructi” (Idem, *o.c.*, p. 192). Een dergelijke handelwijze heeft ongetwijfeld een aanzienlijke bijdrage geleverd voor het handhaven van de goede geest in de provincie.

⁷²) In 1554 werd het conventslid Adrianus van Oosterwijk tot provinciaal gekozen. Na zijn dood in 1559 werd hij opgevolgd door zijn Bossche medebroeder Godfried van Mierlo (G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 66, p. 74)

⁷³) Zie noot 51.

voortdurende strijd met de stedelijke overheid om redenen van financiële aard blijkbaar groot geweest. De regelmatige toevloed van postulanten, waarover in het vorige hoofdstuk werd gesproken, wijst hierop. Ook het feit, dat talrijke aanzienlijken van de stad en de Meierij in de kerk van dit klooster begraven wilden worden⁷⁴, dat in moeilijke omstandigheden het convent spontaan hulp werd geboden⁷⁵ en dat velen, ook de stadsoverheid zelf, in 1567 bijdroegen tot het herstel van de door de beeldenstormers ernstig verwoeste gebouwen, duiden in deze richting⁷⁶.

Het convent van de Broeders van het Gemene Leven in het St. Gregoriushuis te 's-Hertogenbosch was in het laatste kwartaal van de vijftiende eeuw nog levenskrachtig genoeg om elders enige nieuwe stichtingen tot stand te brengen. Omstreeks 1475 werd van hieruit een Fraterhuis in Nijmegen gevestigd, in 1496 een in Luik⁷⁷. Oppervlakkig gezien verschilde in deze communiteit de toestand gedurende de zestiende eeuw nagenoeg niet van die in de voorafgaande periode. In overeenstemming met hun statuten hielden de Bossche Fraters zich ook in deze tijd nog bezig met het afschrijven van boeken, die voor de verkoop bestemd waren en waarmee zij gedeeltelijk in hun onderhoud voorzagen⁷⁸. Ook hebben zij waarschijnlijk tussen 1520 en 1530 boeken gedrukt, maar na het laatst genoemde jaar blijkt niets meer van een dergelijke activiteit⁷⁹. Misschien hebben zij vrijwillig of onder dwang van de overheid van dit werk afgezien, om leken hun broodwinning niet te ontnemen⁸⁰. Naast

---

⁷⁴) *Taxandria*, III, 1896, p. 58; G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, passim.

⁷⁵) B.v. G. A. Meyer, *Chronicon etc.*, p. 158.

⁷⁶) G. A. Meyer, *o.c.*, pp. 198 vv.

⁷⁷) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 403.

⁷⁸) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 98; *Bossche Bijdragen*, XXIII, 1956-1957, p. 240, p. 242. De prijs, die voor deze geschreven boeken werd gevraagd, was niet gering. In 1504 kostte een Antifonarium 76 gulden, een bedrag, waarvoor een arbeider meer dan een jaar moest werken.

⁷⁹) *Dietsche Warande*, N.R., VII, 1894, pp. 105 vv.

⁸⁰) In de stad woonden verschillende drukkers zoals van den Hatert en van Turnhout.

het afschrijven en drukken van boeken hebben zij soms zonder meer boeken verkocht, zoals blijkt uit een opschrift in een boek van 1598, dat door Jan van Turnhout was gedrukt, „Veneunt in aedibus Fratrum”⁸¹.

Ofschoon hier en daar nog steeds wordt gesproken over de Fraterschool te 's-Hertogenbosch, mag het voortaan genoegzaam bekend verondersteld worden, dat de Bossche Grote School niet onder leiding stond van de Broeders van het Gemene Leven en ook niet door hen werd bediend. Naar het schijnt hebben gedurende de gehele zestiende eeuw in totaal slechts drie leden van deze communiteit aan deze school les gegeven⁸². Wanneer de kanunniken van het St. Janskapittel in 1568 tegenover de bisschop pertinent beweren, dat de scholasterie aan hen behoorde, zoals reeds eerder werd gezegd, wordt van de Fraters slechts in zoverre melding gemaakt, dat 's zondags vaak de gehele schooljeugd bij hen naar de preek ging luisteren, en dat zij de jongens, die in hun huis verbleven, na het middagmaal zangles gaven⁸³. Zij hadden namelijk vanouds een convict voor jongens, die aan de Grote School de lessen volgden⁸⁴, zoals eveneens bekend genoemd mag worden. Twee Fraters waren, althans in 1574, belast met het toezicht op deze jongens en moesten hun tevens behulpzaam zijn bij het bestuderen en repeteren van de stof, die in de loop van de dag op school was behandeld. Een van hen moest ook de godsdienstoefeningen voor de jongens houden, waarbij de

---

⁸¹) *Taxandria*, XII, 1905, p. 124.

⁸²) *Studia Catholica*, XVIII, 1942, p. 231.

⁸³) A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers (Bossche Bijdragen, XXV, 1960-1961)*, pp. 54 v.

⁸⁴) J. v. d. Hammen en A. Sassen, *Telling der huizen en haardsteden in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526 (Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1891-1893)*, p. 225. In dit jaar woonden hier vijftien of zestien jongens, „mediocres geheeten, elck zijn selfs cost doende, zonder der aelmoesen te genyeten”. Daarnaast waren er 84 of 85 jongens, die leefden „van den aelmoesen ende spinden vanden Heyligen Gheeste, elck zijn selfs cost doende”. In het Fraterhuis zelf waren bovendien nog 24 jongens opgenomen als „commensalen”. Deze jongens droegen een korte grijze toog, die iets onder de knieën kwam. Op de vrijdagen zongen zij de korte metten en de lauden van het dodenofficie (*Taxandria*, IX, 1902, pp. 283 v.).

ander dan surveilleerde⁸⁵. Enige bemoeiing met de opleiding en opvoeding ook van de stadsjeugd hebben deze Broeders vermoedelijk toch wel gehad. Volgens een gedicht, dat de gebeurtenissen van 1525 beschrijft, toen het volk van Den Bosch tegen de kloosters ageerde, trachtten de Broeders van het Gemene Leven vrijstelling te krijgen van de geëiste betalingen, omdat „der borger kynderen waeren sy wel vroet, leerden sy consten die waeren goet”⁸⁶. Dit kan betrekking hebben op de zondagspreek, waarover, zoals werd gezegd, in 1568 tegenover de bisschop melding werd gemaakt en die de Fraters in overeenstemming met hun statuten blijkbaar regelmatig hebben gehouden⁸⁷. Ook kan het slaan op het feit, dat zij hun bibliotheek, die vrij groot is geweest⁸⁸, ook weer volgens de statuten ter beschikking hebben gesteld van scholieren en waarschijnlijk ook van andere burgers van de stad⁸⁹. Daarnaast zijn er misschien privaat-activiteiten geweest om jongens uit de stad bij hun studie te helpen. Hierover zijn echter geen gegevens bekend.

Ondanks de uiterlijke stabiliteit van het leven in deze gemeente en ofschoon in de tweede helft van de eeuw een lid ervan, Gerardus van Berckel, enige ascetische werkjes heeft geschreven⁹⁰, toch was de situatie er niet geheel gezond. Het convent nam daarmee geen uitzonderlijke positie in. Symon van Doesburg, religieus en algemeen visitator van de Broeders van het Gemene Leven in de Nederlanden, berichtte reeds in december 1560 aan de koning, dat het verloop bij deze religieuzen groot was en dat velen „hen (vervoirderden) ...heur habyt en ende religie te verlatene”⁹¹. In maart

⁸⁵ G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 120.

⁸⁶ Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71.

⁸⁷ G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 100.

⁸⁸ G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 167.

⁸⁹ G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 106. De bepaling „Non tamen concedet (socius librarii) de his (libris) aliquem librum extra domum sine scitu librarii” zou echter ook betrekking kunnen hebben op confraters, die in verschillende zusterskloosters rector waren, in plaats van op burgers uit de stad.

⁹⁰ *Ons Geestelijk Erf*, II, 1928, p. 46.

⁹¹ Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71, Fraters 17/19.

1574 constateerde bisschop Metsius bij een visitatie van dit huis, dat de orde en de tucht er ernstig vervallen waren. Het koorgebed werd haastig verricht en blijkbaar slordig, want hij gaf opdracht twee koorleiders te kiezen, om hier wat stijl in te brengen. Ook waren de Romeinse rubrieken, die Trente had voorgeschreven, nog steeds niet ingevoerd. Met de collatie, het geestelijk gesprek, dat volgens de statuten iedere zon- en feestdag na het middagmaal moest worden gehouden, nam men het niet meer zo nauw. Het colloquium, de maandelijksche bijeenkomst, waarin de aangelegenheden van het huis gezamenlijk werden besproken en maatregelen werden voorgesteld tegen eventueel gegroeide misstanden, was in onbruik geraakt. De rector van het huis moest worden aangespoord een scherpe contrôle uit te oefenen op het doen en laten van zijn onderdanen en op hun ijver.

Metsius stelde ook de eis, dat men de bisschop voortaan toestemming zou vragen voor het aannemen of wegzenden van leden. Volgens hem had de rector tot dan toe meer leden tot de communiteit toegelaten dan de middelen van het huis en de statuten toestonden. Ook het verkopen of belasten van goederen, die aan het huis behoorden, mocht voortaan niet meer zonder zijn toestemming gebeuren. Het kan zijn, dat deze maatregelen voortkwamen uit de bezorgdheid van deze bisschop voor de financiële toestand van het huis. Het is echter ook mogelijk, dat hij plannen had deze communiteit van religieuzen zonder geloften geleidelijk om te vormen tot een werkelijke kloostergemeenschap of te laten uitsterven, om dan de goederen ervan voor andere doeleinden te gebruiken. Op die manier handelde hij volkomen in overeenstemming met de voorschriften van paus Pius V. Deze had in 1568 reeds verklaard, dat dergelijke gemeenschappen de geloften moesten aanvaarden of anders moesten worden opgeheven⁹². In de aanhef van zijn *Capita Reformationis* voor dit huis gaf hij dan ook onverbloemd te kennen, dat hij met deze visitatie niet de schijn wilde wekken de geloftenloze levenswijze van

---

⁹²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 88.

de Broeders, waarover de paus zijn veroordeling had uitgesproken, goed te keuren. Bij deze gelegenheid maakte hij ook een einde aan een merkwaardig gebruik, dat sedert enige jaren in deze gemeenschap in zwang was en misschien symptomatisch kan worden genoemd voor een zekere onrust hier. De Fraters legden een eed af, dat ze niet weg zouden gaan. In de toekomst zou dit volgens de bepalingen van Metsius niet meer mogen gebeuren. Degenen, die de eed reeds hadden afgelegd en ervan ontslagen wensten te worden, moesten echter eerst tegenover de bisschop uiteen zetten, waarom zij dat wensten. Er was voor hen in ieder geval weer een mogelijkheid geschapen eventueel zonder gewetensbezwaren het huis te verlaten. Metsius' eis, dat deze eed zou worden afgeschaft, en het scheppen van de mogelijkheid door hem om bevrijd te worden van de verplichting, die men hierdoor had aangegaan, kan evenzeer symptomatisch worden genoemd voor zijn gedachten omtrent dit huis.

Behalve de reeds genoemde verkeerde toestanden werden in 1574 nog meer tekortenesignaleerd. De armoede werd niet ideaal volgens de statuten beleefd. Hiertoe schijnt echter de procurator enige aanleiding te hebben gegeven, doordat hij de leden van de communiteit niet steeds verschaftte, wat zij nodig hadden. Deze man moest bovendien worden aangemaand beter verantwoording af te leggen van zijn beheer. Daarnaast werd hem gezegd, dat hij minder moest drinken. Tegen een overmatig gebruik van drank werden trouwens alle Broeders gewaarschuwd, de rector inclusief. Een van de aanleidingen hiertoe schijnt te zijn geweest het veelvuldig ontvangen van gasten. De bisschop besliste daarom, dat dit aanzienlijk moest worden beperkt. Op zon- en feestdagen mocht men helemaal geen gasten meer toelaten. Bovendien mocht men hen, als ze er waren, niet meer zo overvloedig tracteren, dat de Fraters zelf te laat en onder invloed van drank in het koor verschenen. Blijkbaar kwam het ook voor, dat Fraters gasten mee naar hun kamer namen, om daar een en ander te gebruiken. Degenen, die als rector van een zustersklooster of om andere redenen buiten het St. Gregoriushuis vertoefden,

meende Metsius erop te moeten wijzen, dat zij toch gehoorzaamheid verschuldigd bleven aan de overste van het convent. Zij moesten er ook rekening mee houden, dat zij, wanneer zij in de communiteit terugkeerden, weer normaal onder de regels van het huis vielen⁹³.

Samenvattend kan men zeggen, dat de algemene sfeer in dit huis tamelijk mat was geworden, dat men ten opzichte van de buitenwereld de statuten wel handhaafde en in praktijk bracht, maar dat hieraan geen innerlijke beleving beantwoordde.

Omtrent de Broeders, die verbonden waren aan het huis Ten Orten, is weinig bekend. Korte tijd vóór hij de Fraters van het St. Gregoriushuis visiteerde, hield bisschop Metsius ook in dit huis een visitatie. De *Capita Reformationis*, welke hiervan zijn overgeleverd, hebben echter nagenoeg uitsluitend betrekking op de Zusters. Van de Broeders geeft Gijsbertus Coeverinckx de *Capita Reformationis*, welke in 1584 werden opgemaakt door een commissie uit het St. Janskapittel, die belast was met het houden van visitaties, zolang de bisschopszetel vacant was. Volgens L. H. C. Schutjes, die echter niet aangeeft, waarop zijn uitspraak berust, waren zij een bevestiging van de besluiten, welke in 1574 werden afgekondigd⁹⁴.

Volgens deze *Capita Reformationis* haperde ook in dit convent het een en ander aan de goede geest. De statuten werden in het algemeen nogal verwaarloosd. Het bleek nodig te zijn de Broeders erop te wijzen, dat zij de rector van het huis gehoorzaamheid verschuldigd waren en dat zij onderling de eendracht moesten hand-

⁹³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 117 vv.

⁹⁴) De *Capita Reformationis* voor de Zusters van het huis Ten Orten van 1574 zijn te vinden in G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 196 vv., die voor de Broeders van 1584 in hetzelfde werk pp. 121 vv. Zie voorts L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, pp. 388 v. Deze geeft 9 maart 1573 als datum van de visitaties door bisschop Metsius, maar omdat Gijbertus Coeverinckx de Brabantse jaarstijl volgde, is de werkelijke datum 9 maart 1574 geweest, zoals G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars in hun publicatie ook aangeven.

Aangezien de inhoud en de bewoordingen van de *Capita Reformationis* voor de Broeders van het huis Ten Orten in 1584 veel overeenkomst vertonen met die van de hervormingsdecreten voor de Broeders van het St. Gregoriushuis van tien jaar tevoren, kan men de bewering van L. H. C. Schutjes aanvaarden.

haven. Ook hier nam men het niet zo heel nauw met het naleven van de eed van bezitloosheid. Evenals in het St. Gregoriushuis moesten de visitatoren er de aandacht op vestigen, dat men het koor-officie goed moest verrichten, ofschoon hier niet werd geadviseerd speciale koorleiders aan te stellen. Overmatig gebruik van drank schijnt ook in deze gemeenschap van Fraters geen zeldzaamheid te zijn geweest. In ongeveer dezelfde bewoordingen, die gebruikt waren tegenover de Broeders van het St. Gregoriushuis, werd erop gewezen, dat men dit moest vermijden. Men moest daarom zo weinig mogelijk gasten ontvangen en ze niet uitbundig tracteren. Ook werd gewaarschuwd tegen een te grote vertrouwelijkheid tussen de Broeders en de Zusters in dit huis. Men mocht slechts naar het vrouwenconvent gaan, als het nodig was, en er niet langer blijven dan noodzakelijk zou blijken. In de besluiten voor de Zusters van maart 1574 was hierover ook in deze geest gesproken. De Broeders werd nu bovendien streng verboden vrouwen op hun kamer te ontvangen. De mogelijkheid tot zekere vertrouwelijkheden is in dit huis, dat het karakter had van een dubbelklooster, ongetwijfeld groter geweest dan in andere conventen. Het is echter voorbarig uit deze waarschuwingen de conclusie te trekken, dat er in dit opzicht minder gunstige toestanden waren in het huis Ten Orten. Wanneer dit werkelijk het geval was geweest, zouden de visitatoren waarschijnlijk harder zijn opgetreden en in de formulering van de hervormingsdecreten een fellere toon hebben aangeslagen. Zij zullen echter van het standpunt zijn uitgegaan, dat voorkomen beter is dan genezen, en daarom hebben getracht de vertrouwelijkheden, die zij constateerden, in te snoeren vóór die konden uitgroeien tot werkelijke excessen.

Ofschoon er geen redenen zijn te spreken van een verwording van de religieuze geest in dit convent, kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat ook hier de sfeer weinig energiek is geweest en dat verbetering nodig was.

Aangaande de toestand in het klooster van de Alexianen of Cellebroeders te 's-Hertogenbosch, dat in de loop van de tweede helft van

de zestiende eeuw is uitgestorven, zijn uitermate weinig berichten overgeleverd. Uit datgene, wat men heeft, is echter op te maken, dat er in de loop van het tweede kwartaal van die eeuw geleidelijk een zekere decadentie is gekomen, die tenslotte tot de ondergang zal hebben geleid. In het gedicht over de rel tegen de kloosters van 1525 wordt niets gezegd omtrent een minder goede geest hier. Deze religieuzen moesten, ondanks het feit, dat zij voor driehonderd gulden werden aangeslagen, hun verplichting blijven nakomen „ryck ende arm willichlijck te dienst te gaen, den rycken om een redelick loen, den armen om die hemelschen croen, in pestilencie ende ander leet”, zoals zij dat blijkbaar steeds hadden gedaan⁹⁵. Zeventien of achttien jaar later echter bood de stad de Wilhelmiëten, die hun klooster op de Baseldonk buiten de stadsmuren hadden moeten verlaten, omdat dit afgebroken moest worden, de gebouwen van de Cellebroeders aan. Als reden werd opgegeven, dat de stadsbevolking niets liever zag dan dat dit klooster zou verdwijnen, omdat het leven van deze religieuzen een ergernis was voor iedereen. Het kan zijn, dat achter dit voorstel een zekere politiek schuilging van de burgerlijke overheid, om althans één klooster kwijt te raken. Een kern van waarheid is er evenwel zeker in aanwezig geweest. Wilhelmus Molius, van wie dit bericht afkomstig is en die als clericus waarschijnlijk niet erg geporteerd is geweest voor de politiek van de overheid ten opzichte van de geestelijkheid, voert geen enkel motief aan, om hen te verdedigen⁹⁶. De Wilhelmiëten hebben dit voorstel niet geaccepteerd, omdat de gebouwen van de Alexianen te klein waren en omdat zij niet wilden, dat dezen omwille van hen zouden worden verdreven. Het klooster bleef dus voortbestaan, maar veel verbetering in de toestand zal er daarna niet zijn gekomen. Kenmerkend hiervoor is,

---

⁹⁵) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71.

⁹⁶) Stedelijk Archief Den Bosch, kroniek van Molius, ms., collectie aanwinsten no 8083, fol. 54. „Praesentatus est igitur praedictis monachis conventus fratrum Cellitarum; nitebantur enim cives cellitarum contubernium radicatus extirpare, asserentes hujusmodi fratres non esse religiosos aut sacris intentos, sed vespillones quorum vita et moribus nil nisi scandala in populo orientur”.

dat in de zestiger jaren een Cellebroeder uit Leuven in het Bossche klooster werd geplaatst, om er de leiding op zich te nemen, terwijl bij de generaal van de orde het verzoek werd ingediend hem voor zijn leven in deze functie aan te stellen⁹⁷. Geen enkele lid van het Bossche convent was blijkbaar hiervoor capabel. Ook deze injectie heeft geen baat meer gehad. Zoals reeds werd gezegd, is in de zeventiger jaren het convent geruisloos verdwenen.

Omtrent het klooster van de Bogarden zijn de gegevens eveneens schaars. Deze communiteit heeft zich in het begin van de eeuw samen met het Bogarden-convent van Middelburg willen afscheiden van de Tertiarijzen-groepering, welke in het Luikse diocesis was ontstaan, het Kapittel van Zepperen. Oorzaak hiervan was evenwel niet een kwestie van disciplinaire aard, maar het feit, dat in deze beide kloosters het aantal priesters dat van de broeders overtrof, terwijl in de overige aangesloten kloosters het tegendeel het geval is geweest. De beide conventen vreesden nu, en mogelijk hadden zij het ook reeds ondervonden, dat op de kapittel-vergaderingen de broeders met hun voorstellen en eisen de priesters zouden gaan overheersen⁹⁸. Tot een werkelijke afscheiding is het niet gekomen of deze is weer spoedig ongedaan gemaakt. In 1519 tenminste werd in 's-Hertogenbosch een generaal kapittel gehouden van de Congregatie van Zepperen⁹⁹.

De eerstvolgende berichten over deze communiteit dateren van vele jaren later. Paus Pius V kondigde op 2 november 1567 maatregelen af, waarbij de Franciscaanse derde-ordelingen, die in de landen van Philips II in kloostergemeenschap leefden, onder de jurisdictie werden gebracht van de observant Angelus Aversanus. Deze moest hen als pauselijk gevolmachtigde visiteren en reorgani-

---

⁹⁷) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief van het Gereformeerd Burger-Weeshuis te 's-Hertogenbosch ns 4 en 5.

⁹⁸) D. v. Heel, *Het Kapittel van de Tertiarijzen van Zepperen (Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden, XII, 1953)*, p. 353.

⁹⁹) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p.82.

seren ¹⁰⁰. Klachten over wanordelijke en ergernis gevende toestanden in deze kloosters, waaraan een einde moest worden gemaakt, waren aanleiding geweest tot deze beslissing. Een van de felste tegenstanders ervan en een leider van het verzet ertegen was de overste van het Bossche Bogarden-convent, Hendrick Boot. Om het motief te ontzenuwen, waarop het pauselijk besluit was gebaseerd, verzamelde hij handtekeningen van leden van de stedelijke magistraat, van voor- aanstaande families uit de stad en van degenen, die in de buurt van zijn klooster woonden, onder een getuigenschrift, waarin werd verklaard, dat de Bogarden „van goeden regiment ende discipline” waren. Hij wist gedaan te krijgen, dat dit geschrift voorzien van het stadszegel naar Rome werd opgezonden. De kloosters van het Utrechtse Kapittel, die hij als zijn bondgenoten kon beschouwen, hield hij ook op de hoogte van de strijd van de Zuid-Nederlandse Tertiariissen tegen „dees heylige Sinte Meerderbroeders” ¹⁰¹. Hoe Rome op het getuigenschrift heeft gereageerd is niet bekend. In 1579 was Hendrick Boot in ieder geval nog overste van dit convent ¹⁰². Ook is bij gebrek aan gegevens niet te zeggen, in hoeverre de bewering, dat de tucht en de orde in het Bossche Bogarden-klooster goed waren, overeenstemde met de werkelijkheid. Men kan zich echter moeilijk voorstellen, dat vooraanstaande families hun naam hebben geleend tot een pertinente leugen en dat de stadsoverheid, onder druk der omstandigheden van roerige elementen gezuiverd, haar zegel hieraan zou hebben gehecht. Heel slecht zullen daarom de toestanden niet zijn geweest. De dagen van het klooster waren echter geteld. Dit schijnt evenwel meer een gevolg van toenemende verarming te zijn geweest dan van misstanden op religieus gebied ¹⁰³. In 1588 was de

---

¹⁰⁰) G. Brom en A. H. L. Hensen, *Romeinsche Bronnen voor de kerkelyk-staatskundige toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, p. 190 no 156

¹⁰¹) D. v. Heel, *De strijd tusschen de tertiariissen van het Utrechtsche kapittel en de minderbroeders in de laatste helft van de zestiende eeuw* (*Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, XXIX, 1936), pp. 158 v.

¹⁰²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71.

¹⁰³) Zie Hoofdstuk III, pag. 183.

communititeit geslonken tot twee paters en werden de gebouwen overgedragen aan de Regularissen van St. Annenborg, die binnen de stad waren gevlucht ¹⁰⁴.

Ook over het klooster van de Kruisbroeders in de stad is weinig met zekerheid te zeggen. De aantekeningen van de zestiende eeuwse kapittel-vergaderingen tonen aan, dat in deze orde steeds strengere maatregelen moesten worden getroffen tegen hen, die een rebelse houding aannamen tegenover hun oversten ¹⁰⁵. Was bijvoorbeeld in 1548 bepaald, dat de prioren na overleg met de generaal hun onderdanen daarvoor zware straffen konden opleggen, in 1561 verklaarden de kapittelvaders, dat de nieuwe tijden en de verdorvenheid van de mensen andere geneesmiddelen eisten. De prioren werd toegestaan recalcitrante personen na drie vergeefse waarschuwingen zonder meer uit de communititeit te zetten ¹⁰⁶. Vermoedelijk is de geest in de orde als geheel achteruit gegaan, al moet worden opgemerkt, dat ook in de vijftiende eeuw het generaal kapittel herhaaldelijk strenge maatregelen heeft afgekondigd tegen misbruiken en wantoestanden. Ook de houding van diverse huisoversten tegenover de hoogste ordesoverheid was in de zestiende eeuw vaak zeer eigengereid. Het is verschillende malen voorgekomen, dat prioren onder bedreiging met zware straffen en afzetting moesten worden aangemaand de bepalingen van het generaal kapittel te onderhouden. Misschien bestaat er evenwel enig verband tussen dit feit en de verzetsstemming, die in de eerste helft van de eeuw schijnt te zijn opgekomen tegen de suprematie van het klooster te Hoei in het ordesbestuur. De leden van dit convent kozen namelijk uit hun midden de generaal van de orde. Er hebben dan ook plannen bestaan de orde in provincies te verdelen of een andere oplossing te zoeken, om het overwicht van Hoei ongedaan te maken ¹⁰⁷.

¹⁰⁴) Archief Bisdóm Den Bosch, Map 's-Hertogenbosch.

¹⁰⁵) C. R. Hermans, *Annales Canoniorum Regularium S. Augustini Ordinis S. Crucis*, III, passim.

¹⁰⁶) C. R. Hermans, o.c., III, p. 43, p. 45.

¹⁰⁷) C. R. Hermans, o.c., III, pp. 21 v., p. 25, pp. 27 vv., pp. 43 v.

Of deze ontwikkelingen en moeilijkheden vanuit het Bossche klooster werden gestimuleerd, is met de voorhanden gegevens niet uit te maken, evenmin of zij op de geest ervan hun invloed hebben uitgeoefend. Van Johannes Beecanus, die supprior is geweest en op 24 juli 1558 stierf, zegt het necrologium, dat hij met vele deugden gesierd was en een goed voorbeeld gaf aan alle religieuzen. Een gunstige getuigenis krijgt hierin ook Johannes Arendonck, die eveneens supprior is geweest en enige maanden na Beecanus stierf. Hij zou hard hebben gewerkt ten voordele van het huis en tot handhaving van de tucht. Over prior Adrianus a Beca, die op 27 januari 1586 stierf, zegt het dodenboek, dat hij gedurende 25 jaar het huis getrouw en vreedzaam had geleid¹⁰⁸. Deze uitspraken zijn echter te algemeen en te weinig zeggend, om er een conclusie uit te trekken voor het leven in dit klooster in het algemeen. Evenmin kan men dat uit het feit, dat een Kruisbroeder uit Namen, die in dit convent was opgenomen, tot de beeldenstormers in Den Bosch heeft behoord¹⁰⁹. Hij was eigenlijk geen lid van dit klooster en is misschien uit Namen verwijderd, zoals in verschillende orden vaker gebeurde, juist omdat hij daar blijken had gegeven van een weinig religieuze levenshouding. Hoogstens kan men zeggen, dat het pleit voor een goede geest in deze communititeit, dat zij vóór de grote woelingen een aanvang namen, reeds een overste had, die zo tactisch en degelijk was, dat hij in staat is geweest in die moeilijke tijden van omwenteling en verwarring gedurende een kwart eeuw het klooster te leiden.

De Birgittijnen van Koudewater, die in de zeventiger jaren binnen 's-Hertogenbosch waren gevlucht, werden daar gevisiteerd door bisschop Metsius. Het bleek toen, dat zij een vrijgevochten leven leidden, waarbij ieder van hen zijn eigen gang ging. De paters trachtten een eigen zakgeld te verdienen met „tydelycke wercken”, dat zij dan vaak „onnuttelycken (verdeden) met drincken”. Ieder had voor zich zelf een sleutel van het huis, waarin zij een onderdak

¹⁰⁸) C. R. Hermans, *o.c.*, II, p. 335, p. 340, p. 342.

¹⁰⁹) P. Cuypers van Velthoven, *Documents etc.*, p. 467.

hadden gevonden. Soms brachten zij hun tijd door met niets anders dan „(te gaen liggen) op die deure van den woonhuysse, om te begapen wie datter (passeerde) oft om te roepen weerlycke persoenen om te commen drincken” ¹¹⁰. Het leven van deze religieuzen maakte derhalve een niet erg kloosterlijke indruk. Men moet natuurlijk rekening houden met de bijzondere omstandigheden, waarin zij verkeerden, nu zij hun klooster hadden moeten verlaten en in een gewoon huis hun intrek hadden moeten nemen. Hieraan zal voor een deel deze weinig religieuze geest kunnen en moeten worden geweten. Anderzijds echter kan men opmerken, dat dit convent, wanneer het een gezonde geest had bezeten vóór het in deze omstandigheden was terecht gekomen, niet zo spoedig dergelijke ernstige symptomen van verval had kunnen vertonen.

Volgens de zeventiende eeuwse kroniekschrijver van de Vughtse Kartuizers, Gerardus Eligius, is de kloosterlijke discipline in Domus Sanctae Sophiae tot omstreeks 1525 goed geweest. Daarna echter zou deze volgens hem zijn verslapt en zou de ijver van de monniken zijn afgenomen. Inderdaad blijkt uit verschillende gegevens, dat er tekortkomingen zijn geweest in dit klooster, al was dit ook reeds vóór 1525 het geval, zij het misschien in mindere mate. In 1509 werd een monnik Adrianus vanuit het klooster Villeneuve teruggezonden naar Vught, waar hij eigenlijk thuis hoorde, met de opdracht voortaan goed te leven. Het verblijf te Villeneuve had men hem als een straf opgelegd, omdat hij in 1506 uit Domus Sanctae Sophiae was weggevlucht. Een zekere Simon van Utrecht moet een monnik zijn geweest, met wie men niet goed raad heeft geweten. Hij was geprofest in het Vughtse klooster, maar nadat hij enige tijd had doorgebracht in het Kartuizer-klooster bij Brussel, werd hij in 1532 naar het klooster Nieuwlicht bij Utrecht gezonden. De Brusselse Kartuizers wilden hem blijkbaar niet langer houden. Vandaar is hij in 1535 weer naar Vught teruggekeerd. In 1537 werd tegen de toen-

---

¹¹⁰⁾ G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 421 vv.

malige prior Pieter van Scherpenisse door een zekere Jan van Gent, van wie niet bekend is, of hij een lid was van het convent, de ernstige beschuldiging geuit, dat hij het biechtgeheim zou hebben geschonden. Al heeft hij ontslag genomen als prior, de beschuldiging is waarschijnlijk vals geweest. De ordesoverheid heeft er immers weinig aandacht aan geschonken en hem daarna nog verschillende belangrijke opdrachten en functies in de orde gegeven.

Het generaal kapittel verweet de Vughtse Kartuizers in 1560, dat zij zich nalatig toonden in het onderhouden van de wandelvoorschriften, terwijl zij ook het koorofficie niet volgens de voorschriften verrichtten. Dirk van Meeuwen, die toen prior was, had in de tijd, dat Gerardus Eligius zijn kroniek schreef, omstreeks 1620, de naam, dat hij zich zelf en zijn onderdanen wel eens vrijheden ten opzichte van de regel veroorloofde, die schadelijk waren voor de kloostertucht. Het is echter de vraag, of deze man dit verwijt werkelijk heeft verdiend. Hij had toch kennelijk het vertrouwen van de hogere oversten. In 1551 werd hij benoemd tot convisitator van de Nederduitse provincie en vier jaar later tot visitator. Dit is hij gebleven tot 1574. In 1562 werd hij bovendien nog tot definitor van de orde gekozen. Indien hij werkelijk de hand heeft gelicht met de constituties, zou men hem niet in dergelijke functies hebben aangesteld of gehandhaafd. De oorzaak van een zekere achteruitgang, welke geconstateerd kan worden in het Vughtse klooster gedurende de periode van zijn bewind, zal voor een gedeelte hierin gezocht moeten worden, dat zijn subalterne oversten, aan wie hij het bestuur van het klooster meestentijds moest toevertrouwen, daar hij zelf vaak afwezig was voor visitatiereizen, hun taak niet aan konden en te toegevend waren. Hij heeft dit zelf ook ingezien. In 1559 reeds vroeg en verkreeg hij om die reden toestemming een plaatsvervangend visitator aan te wijzen. Dit kan juist beschouwd worden als een bewijs voor de gedegenheid van zijn opvattingen als overste. De intussen gegroeide misbruiken bleken toen echter moeilijk uit te roeien. In 1566 moest het generaal kapittel opnieuw de Vughtse Kartuizers waarschuwen, dat de wandelvoorschriften stipt dienden te worden

onderhouden. Het was gebleken, dat zij op hun wandeltochten zelfs hier en daar op bezoek gingen.

De beeldenstorm van dat jaar heeft deze communiteit een zware slag toegebracht. De monniken werden ondergebracht in verschillende conventen elders. In 1567 gaf het generaal kapittel opdracht het huis geestelijk en materieel te herstellen. Het schijnt echter, dat men moeite heeft gehad om weer op gang te komen, want nog in 1572 liet het bestuur van de orde aan prior Cornelis van den Kerckhoven weten, dat het convent zich op geestelijk en materieel gebied getrouw en voorbeeldig moest gedragen en dat men de aangelegenheden van de orde ernstig ter harte moest nemen.

Tegenover deze feiten, die duiden op een zekere achteruitgang, staan enige andere, die een aanwijzing zijn, dat de geest in dit Kartuizer-convent zeker vóór 1560 niet slecht was. Terwijl het klooster vanaf 1530 tot het einde van de eeuw met uitzondering van de korte periode tussen 1537 en 1539 bestuurd werd door oversten uit het eigen huis, hebben verschillende monniken uit deze communiteit de leiding gehad in andere kloosters. Jan van Haarlem werd in 1526 vicarius te Geertruidenberg, welk klooster in 1556 Cornelis van den Kerckhoven had als prior en tegen 1568 Johannes Zichem als sacrist. Pieter van Scherpenisse werd in 1537, na zeven jaar prior te zijn geweest in het klooster van zijn professie te Vught, prior te Luik, om daar het huis te hervormen. Later is hij nog prior geweest in de kloosters van Delft en van Lier. De genoemde Cornelis van den Kerckhoven was in 1552 procurator te Delft en werd, nadat hij prior was geweest te Geertruidenberg, in 1558 prior van het klooster te Lier. Tegelijkertijd moest hij toen waarnemend procurator zijn van het huis te Grenoble. Dirk van Meeuwen werd in 1564 prior te Utrecht en zijn opvolger als prior in Domus Sanctae Sophiae, Hendrik van Mierlo, was tevoren prior in Arnhem geweest. Al deze personen waren geprofesten van het Vughtse klooster.

Dat in de jaren tussen 1537 en 1539 een Kartuizer van een ander klooster in Vught aan het hoofd stond, heeft als oorzaak gehad, dat de prior van het klooster te Luik, Godfried Cluts, in zijn convent te

kampen had met enige moeilijkheden. Het generaal kapittel heeft toen de juist afgetreden Vughtse prior Pieter van Scherpenisse daaraan gezonden, om orde op zaken te stellen. Godfried Cluts werd daarom zolang in Vught geplaatst, maar vertrok in 1539 weer als prior naar Luik, nadat alles daar door zijn Vughtse ordebroeder was geregeld. De woorden, waarmee zijn aanstelling tot prior te Vught werd begeleid, houden bovendien een gunstige getuigenis in voor de geest in dit klooster. Hij werd aangespoord de gewoonten van dit huis wat betreft het veelvuldig kerkbezoek en de aangelegenheden van de orde goed in acht te nemen.

Ook in het provinciaal bestuur van de orde hebben Vughtse Kartuziers verschillende malen zitting gehad. Pieter van Scherpenisse was van 1544 tot 1551 convisitator. Toen hij in het laatst genoemde jaar visitator werd, kreeg hij zijn Vughtse medebroeder Dirk van Meeuwen als convisitator naast zich. Deze volgde hem in 1555 ook op als visitator, hetgeen hij bleef, zoals reeds werd gezegd, tot 1574. In 1564 is Hendrik van Mierlo convisitator geworden ¹¹¹.

Indien men het plaatst naast de andere Noord-Nederlandse Kartuizer-kloosters, kan men van het Vughtse klooster met een grote mate van waarschijnlijkheid zeggen, dat het niet tot de slechtste heeft behoord. Het tegendeel zal eerder het geval zijn geweest. Nagenoeg geen van de andere kloosters heeft een dergelijk aantal van zijn leden in deze periode leidende functies in andere conventen zien waarnemen. De klachten, die door de kapittelvaders werden geuit over andere kloosters, zijn ook veelvuldiger geweest dan die over het huis te Vught ¹¹². Een vergelijking met de Bossche Dominicanen in dit tijdvak dringt zich onwillekeurig op.

---

¹¹¹⁾ De gegevens zijn genomen uit H. J. J. Scholtens, *De Kartuziers buiten 's-Hertogenbosch* (Bossche Bijdragen, XVI, 1938-1939, pp. 24-83, pp. 143-204), passim. Vooral de voetnoten in deze publicaties zijn belangrijk, daar hierin vaak de letterlijke tekst wordt gegeven van de kapittelbesluiten.

¹¹²⁾ H. J. J. Scholtens, *De prioren van het Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht* (Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, LIII, 1929, pp. 302-358), passim; Idem, *De prioren van het Kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem* (Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, LVI, 1932, pp.

De contemplatieve monniken van deze communiteit, die een vrij uitgebreide bibliotheek voor zich zelf heeft bezeten¹¹³, hebben ook enig apostolaat uitgeoefend door het schrijven en laten drukken van enkele werkjes. Jan van Haarlem schreef een „Passio Dominica”¹¹⁴. Zijn confrater Cornelis de Groote, die tegen het midden van de eeuw was ingetreden in het Vughtse klooster, schreef een verzameling preken, die getiteld werd „Sermones de tempore et de Sanctis”¹¹⁵. In 1510 had het klooster op eigen kosten bij de Bossche drukker Laurens Hayen laten drukken „Tractaet brueder Dyonijs Cartuser vanden loflijken maeghdelycken leven”. Ook in de dertiger jaren schijnt het enige werkjes te hebben gepubliceerd¹¹⁶.

Uit de verslagen van de kapittel-vergaderingen van de Windesheimse Congregatie, die in de zestiende eeuw zijn gehouden, blijkt, dat in die tijd de ongehoorzaamheid, het brutaliseren van oversten en visitatoren en ook het weglopen van kloosterlingen daar erger is geworden. Er moesten herhaaldelijk strengere strafmaatregelen worden afgekondigd¹¹⁷. Bovendien bleek het Lutheranisme of althans een op de Reformatie gerichte mentaliteit in deze kloosters door te dringen. In 1523 werd het lezen van de boeken en geschriften van Luther verboden, omdat verschillende religieuzen erdoor tot verslapping en dwaling bleken te zijn gekomen. In de volgende jaren werd dit verbod in steeds strengere vorm herhaald. Op zich was dit niet iets uitzonderlijks, aangezien het ook gebeurde in andere orden en

---

1-81), passim; Idem, *De Kartuijzers bij Kampen* (Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, LXII, 1938, pp. 193-226), passim; Idem, *De Kartuijzers buiten Geertruidenberg* (Bossche Bijdragen, XVIII, 1941-1945, pp. 10-123), passim.

¹¹³) L. Verschueren, *De Bibliotheek-Catalogoog der Kartuijze S. Sophia te Vught* (Historisch Tijdschrift, XIV, 1935, pp. 372-402, XV, 1936, pp. 7-58).

¹¹⁴) H. J. J. Scholtens, *De Kartuijzers buiten 's-Hertogenbosch* (Bossche Bijdragen, XVIII, 1941-1945), p. 95; S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid etc.*, III, p. 213.

¹¹⁵) H. J. J. Scholtens, *De Kartuijzers buiten 's-Hertogenbosch* (Bossche Bijdragen, XVI, 1938-1939), p. 41.

¹¹⁶) *Taxandria*, III, 1896, p. 232.

¹¹⁷) S. v. d. Woude, *Acta Capituli Windesheimensis*, passim.

kloostergroeperingen ¹¹⁸. In de Congregatie van Windesheim echter werd de visitatoren reeds in 1528 opdracht gegeven op te treden tegen huisoversten, die zelf te laks waren tegenover hun Lutheraniserende onderdanen.

Een ander euvel, dat langzaam binnendrong in de kloosters van de Congregatie, was het minder goed onderhouden van de gelofte van armoede. In 1530 werd reeds geconstateerd, dat de gewoonte van persoonlijk bezit in verschillende conventen begon op te komen. Tien jaar later gelastte het generaal kapittel de prioren er streng op toe te zien, dat hun onderdanen niet voor zichzelf werkten. De gehele kapittelrede van 1544 was gericht tegen degenen, die deden alsof ze bezit mochten hebben, de zogenaamde proprietarii, en in 1551 werd het artikel bekrachtigd, waarin aan de prioren opdracht werd gegeven ervoor te zorgen, dat zij, die er eigen bezittingen op na hielden, volgens de wet werden gestraft ¹¹⁹.

Daarnaast schijnt in diverse kloosters de gewoonte te zijn gegroeid tot het houden van eet- en drinkpartijen. In 1535 waarschuwde het kapittel hiertegen, welke waarschuwing in 1549 en opnieuw in 1550 werd herhaald. Veel resultaat hebben deze vermaningen blijkbaar toch niet gehad. Een van de klachten tegen de Windesheimse kloosters, welke de hertog van Alva naar voren bracht in zijn brief aan de kapittel-vergadering van de Congregatie, die in 1570 in Eindhoven werd gehouden, was, dat in vele kloosters ongeregeldeheden voorkwamen van „schaicken, drincken, bancqueteren ende brassen daegelycx ende geheele nachten lang ende meest op Son ende heylichdaeghe met mannen ende vrouwen soe binnen als buyten de cloosteren” ¹²⁰.

Evenals bij de Kruisbroeders heeft bij deze reguliere kanunniken ontevredenheid geheerst over het starre bestuursstelsel van de Congregatie en over de suprematie van één klooster, in dit geval

¹¹⁸) S. P. Wolfs, *Acta Capitulorum etc.*, p. 50, p. 68, p. 82, p. 99, p. 118, p. 132, p. 150, p. 165, p. 220, p. 229.

¹¹⁹) J. G. R. Acquoy, *Het klooster Windesheim en zijn invloed*, II, p. 148.

¹²⁰) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136.

het klooster Windesheim. Aan deze starheid werd het geweten, dat de kapittelbesluiten niet naar behoren werden doorgevoerd en de groeiende misbruiken niet afdoende erdoor konden worden bestreden. Herhaaldelijk zijn dan ook in de tweede helft van de eeuw pogingen ondernomen, zij het zonder veel resultaat, om hierin wijziging aan te brengen.

Het tot deze Congregatie behorende klooster Mariënhage te Woensel bij Eindhoven heeft zeker zijn deel gehad in deze algemene achteruitgang. Zoals in het vorige hoofdstuk werd gezegd, is het niet vrij gebleven van besmetting met de nieuwe ideeën en heeft men er vermoedelijk te kampen gehad met een verloop van geprofeste conventsleden. Ook hier schijnt een gewoonte te zijn ontstaan, dat de kloosterlingen een soort inkomen voor zich zelf hadden. Maria van Hemert vermaakte 11 juli 1570 een erfrente aan het weeshuis te 's-Hertogenbosch, maar bepaalde daarbij, dat de weesmeesters de conventueel van Mariënhage Joachim van Hemert, zolang hij leefde, de rente moesten uitbetalen „aen penningen oft andere nootdructicheyt van suiijcker, cruijt, boecken oft andersins”¹²¹.

Toen na de verwoesting van het klooster in het begin van de tachtiger jaren de religieuzen zich binnen de wallen van Den Bosch in veiligheid hadden gesteld, was er volgens sommige berichten van de tucht en de kloosterlijke discipline weinig meer overgebleven. Zij woonden niet tesamen met de prior, deden wat ze wilden, gingen uit naar eigen goeddunken, onderhielden de regel niet en droegen geen habijt „min oft meer oft appostaten waeren”¹²². Men zou hier dezelfde opmerking willen maken als bij de Birgittijnen, dat namelijk een communiteit, waarin een krachtige religieuze geest leeft, niet zo snel tot zo'n grote aftakeling kan komen, ook al zijn de omstandigheden moeilijk. Enige voorzichtigheid is echter geboden bij het vellen van een oordeel over dit convent naar aanleiding van de vermelde

¹²¹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief van het Gereformeerd Burger-Weeshuis te 's-Hertogenbosch no 18.

¹²²) Archief Bisdom Den Bosch, Map Woensel.

opmerkingen. De algemene toestand van het klooster zal inderdaad niet voorbeeldig zijn geweest. Men noemt immers geen koe bont, of er zit een vlekje aan. De berichtgevers anderzijds waren waarschijnlijk ook niet geheel objectief. Dit waren de kanunniken van het St. Janskapittel en zij hadden plannen de goederen van Mariënhage bij hun eigen goederen te trekken, nadat men het klooster had doen opheffen. Het oordeel van de Bossche magistraten omtrent deze kloosterlingen is beslist gunstiger geweest. Zij hebben hen aangezocht tegen de wens overigens van het kapittel hun gemeenschappelijk leven maar dan als kanunniken van de St. Jacobskerk in de stad te hervatten en tevens de zielzorg op zich te nemen in de parochie, waarbij deze kerk behoorde¹²³. Deze heren hadden blijkbaar nog voldoende vertrouwen in de geest van Mariënhage. Zij verklaarden dan ook enige jaren later bij de centrale regering, dat de stad, ofschoon zij rijkelijk was voorzien van kloosters, geen bezwaar had tegen de vestiging van dit convent binnen de muren „aenschouw nemende op de goede stichtige conversatie ende exemplair leven” van de paters¹²⁴.

Er zijn bovendien aanwijzingen, dat ondanks de vermelde en vermoede tekortkomingen de toestand in dit klooster toch niet uitzonderlijk slecht is geweest. In 1555 werd door de Brabantse conventen een brief gezonden aan de superior en de definitoren van de Congregatie. Hierin werd gepleit voor een reorganisatie van het bestuursstelsel en voor een strenger toezicht door de diverse oversten. Hij gaf dus blijk van een zeker idealisme en van een verlangen naar verbetering. De prior van Mariënhage behoorde tot de ondertekenaars. Al kan dit niet direct worden aangehaald als een bewijs voor een enthousiaste religieuze geest in het klooster — het is moeilijk afzijdig te blijven, wanneer de groep, waartoe men behoort, tot activiteiten overgaat — bij een volkomen afwezigheid van idealisme zou men zijn handtekening niet hebben geplaatst onder een aanvraag tot vernieuwing. Dat in 1565 enige ongehoorzame leden van

¹²³) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 167.

¹²⁴) Stedelijk Archief Den Bosch, A 504, Bijzondere Verzameling etc., Verzoekschrift 1591/1592.

het convent van Zwolle naar Mariënhage werden overgeplaatst, wijst er ook enigszins op, dat de tucht er niet geheel en al verslapt was, in ieder geval niet slechter was dan elders. Dan zouden de gestraften er immers gevaar gelopen hebben van kwaad tot erger te komen ¹²⁵.

In het besproken tijdvak heeft het klooster ook een of meer geestelijke schrijvers gehad. In 1560 overleed Antonius van Hemert, die rector was geweest van het klooster Zoeterbeek. Hij schreef enige oorspronkelijke werkjes over het geestelijk leven en vertaalde een aantal tractaten van Augustinus, Chrysostomus, Bernardus, Anselmus, de Kartuiser Lanspergius, de Dominicaan Tauler en de Carmeliet Amelry. Het meest verspreid is geweest zijn „Vertrouwinghe in alle lijden”, dat een kleine dertig maal in het Nederlands werd herdrukt tot in de achttiende eeuw toe en dat bovendien nog een Franse en twee Latijnse uitgaven kreeg. Het werk beantwoordde dus aan een behoefte en was ongetwijfeld orthodox. Antonius van Hulst, die eveneens lid is geweest van dit convent, heeft ook enige geestelijke werken gepubliceerd ¹²⁶.

Het oudste vrouwenklooster van de hier besproken streek was het Augustinessen-convent Hooidonk te Nederwetten, dat gesticht was vanuit Rolduc. Waarschijnlijk werden reeds vanaf het begin slechts kinderen van adellijke families in dit klooster opgenomen. Iedere zuster had een eigen woongelegenheid en slechts de slaapzaal en de refter waren gemeenschappelijk. Reeds sedert de veertiende eeuw is er een achteruitgang van de kloosterlijke observantie te bespeuren. Er werd een prebendestelsel ingevoerd, waarbij van de 26 vastgestelde prebenden er 24 waren bedoeld voor zusters, één voor de eigen

¹²⁵) S. v. d. Woude, *Acta Capituli Windesheimensis*, pp. 162 vv., pp. 180 v.

¹²⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 211; *Taxandria*, L, 1943, p. 102; *Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa 1500-1727*, passim. Door sommigen wordt Antonius Hulst vereenzelvigd met Antonius van Hemert. Volgens de ledenlijst van het klooster is er echter ongeveer in dezelfde tijd een Antonius Hulst en een Antonius van Hemert geweest. Zij waren respectievelijk de 76e en de 80e geprofeste van Mariënhage. De eerstgenoemde is rector in Thienen geweest.

pastoor en één voor die van Beek. Dit leidde tot een bijna volledige verwaarlozing van het gemeenschappelijk leven. De zusters gingen er eigen dienstboden op na houden, gebruikten de maaltijden in hun eigen woonvertrekken en ontvingen hier ook naar eigen believen gasten ¹²⁷. Misschien is toen ook het afleggen van de gelofte van armoede in onbruik geraakt, die immers moeilijk te rijmen was met het prebendestelsel. De zestiende eeuwse bronnen doen namelijk vermoeden, dat men zich in dit klooster niet verplichtte tot afstand van bezit. De professie-formule, die in 1557 werd gebruikt, sprak over zelfoverwinning volgens de regel van de heilige Augustinus, over „stabilitas in loco”, een vaste binding aan het huis, over gehoorzaamheid, maar niet over armoede, al zou men kunnen veronderstellen, dat men dit mede bedoelde, waar men beloofde de regel van St. Augustinus te onderhouden ¹²⁸. De priorin, die in 1571 de leiding had van het klooster, Albana Mommers van Veen, zei tijdens de visitatie van dat jaar, dat „beide” geloften werden onderhouden. De vader-abt van dit klooster, de abt van Rolduc, meende op het einde van deze visitatie, dat het nuttig zou zijn, als de pater, die de geestelijke leiding van de zusters had, hen in zijn onderrichtingen bijzonder wees op de gehoorzaamheid, de nederigheid en de zuiverheid ¹²⁹. Ook door hem werd de armoede niet genoemd.

Het is niet bekend, of in de vijftiende eeuw de geest van het Hooidonkse convent een opleving heeft gehad onder invloed van het religieus enthousiasme van die tijd. In de zestiende eeuw echter werden de toestanden in dit klooster van dien aard, dat de kroniekschrijver van Rolduc in 1544 sprak over „de stank van het verdorven

¹²⁷) A. M. Frenken, *De voormalige Priorij van Hooidonk* (Bossche Bijdragen, XIX, 1948-1949), pp. 23 v.

¹²⁸) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 305 v. Een Latijnse tekst van de professie-formule uit 1615 vermeldt, dat de zusters ook beloofden te leven „sine proprietate pro nosse et posse meo” (A. M. Frenken, o.c., p. 13 nt. 3). Hieruit kan men evenwel niet concluderen, dat de professie-formules uit de voorafgaande periode, waarin deze vermelding niet voorkomt, toch zo moeten worden geïnterpreteerd, dat de zusters de geloften van armoede aflegden, hetgeen deze schrijver suggereert.

¹²⁹) A. M. Frenken, o.c., p. 79, p. 84.

leven van de zusters" ¹³⁰. In de lente van dat jaar had het convent zonder de komst van de abt van Rolduc af te wachten en zonder toestemming van de keizer een nieuwe overste gekozen. Deze was 30 mei 1544 voorlopig erkend, maar de centrale overheid te Brussel heeft tenslotte toch ingegrepen. De abt van Rolduc, die vader-abt was van dit klooster, en een afgevaardigde van de keizer, Karel Tseraerts, arriveerden 9 december 1544 in Hooidonk, toonden hun commissie en verklaarden, dat zij gekomen waren om een einde te maken aan het losbandige leven van de zusters. Zij riedden de zusters aan de hervormingen, die zouden worden voorgesteld, te aanvaarden. Het klooster zou het slot moeten aannemen en er zou een gemeenschappelijke refter en slaapzaal worden ingevoerd, terwijl nog andere punten op het programma stonden. Het onkloosterlijk op zich zelf leven van deze religieuzen bestond dus nog steeds of was opnieuw in zwang geraakt ¹³¹. De zusters vroegen en kregen toestemming dit eerst met hun relaties te bespreken. Bij monde van de deken van het Eindhovense kapittel, die blijkbaar ook tot hun vriendenkring behoorde, lieten zij toen de commissarissen weten, dat zij het er mee eens waren, dat degenen werden gestraft, die tegen hun geloften hadden misdaan, maar dat zij voor het overige bij „huer oude possissie van leven" wilden blijven. Dezen weken echter niet van hun opdracht af en eisten invoering van een reformatie. Een deputatie van het convent vroeg toen om een concept hiervan, dat hun de volgende dag werd overhandigd. Blijkbaar wilden de zusters de hele kwestie op de lange baan schuiven. Zij verzochten om een bedenktijd van zes weken of minstens van veertien dagen. De abt van Rolduc en zijn collega antwoordden evenwel, dat dit te duur was en dat men er ook geen tijd voor had, en begonnen alle zusters

---

¹³⁰) A. M. Frenken, o.c., p. 27.

¹³¹) Naar het schijnt hadden de zusters of althans enige reeds in 1526 weer de beschikking over eigen personeel. In het verslag van de haardentelling wordt gezegd, dat de zusters „t'samen VII oft VIII weerlicke dienstmaerten" hadden. De rentmeester van Hooidonk, die op het kloosterterrein woonde, had ook „boden, cnapen ende maerten in zynen dienst wesende" (J. v d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 252).

afzonderlijk te ondervragen. Zestien van de achttien zusters wezen de reformatie pertinent af, één verklaarde zich wel bereid deze te aanvaarden, maar zei tegelijk solidair te willen blijven met de overige leden van het convent, terwijl een andere alleen verklaarde zich te zullen schikken naar de wens van de gehele communititeit. Twee zusters, die hun professie nog niet hadden gedaan, verklaarden, dat zij, vóór zij hun geloften zouden afleggen, zouden gaan praten met de vrienden en de oversten van het klooster en zich naar hun adviezen zouden richten. Hoe het peil van dit convent was, blijkt uit de opmerking van een van de zusters, dat ze niet wist, wat het zeggen wilde Augustines te zijn. Zij had daar nooit iets over gehoord.

Ondanks dit practisch unaniem verzet drongen de beide commissarissen 13 december nogmaals bij de zusters erop aan, dat zij zich zouden schikken. Dezen antwoordden opnieuw, dat zij hun oude levenswijze wilden handhaven, ofschoon sommigen van hen een nader beraad wensten¹³². Dit schijnt hun te zijn toegestaan, want eerst op 30 maart 1545 werden de hervormingsbesluiten afgekondigd, die men had opgesteld. Hierin werd bevolen de gemeenschappelijke refter in te voeren. Het ontvangen van gasten en het uitgaan van de zusters moesten onder contrôle komen van de priorin evenals het beschikken over een eigen woongelegenheid. Geen enkele zuster mocht er nog eigen dienstboden op na houden. Het prebendestelsel was hiermee feitelijk afgeschaft. Ten overvloede werd nog bepaald, dat de zusters „alle de goeden van den convente voertaen (zouden) havden int gemeyn”. Men was betrekkelijk tegemoetkomend en soepel in zover men aan de reeds geprofeste zusters een jaarlijkse toelage wilde toekennen voor hun kleding. Dit zou echter niet gelden voor degenen, die in de toekomst in het convent zouden worden opgenomen. Bovendien werd hierbij bepaald, dat de kleding sober moest zijn. Anderzijds was men streng genoeg, om te verordenen, dat zij, die het met de hervormingsbesluiten niet eens waren, het kloos-

---

¹³²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 152.

ter moesten verlaten en daarbij geen recht hadden op alimentatie ¹³³, ofschoon men aanvankelijk ook hierin iets inschikkelijker had willen zijn ¹³⁴. De priorin zou worden gehandhaafd als zij de reformatie zou helpen doorvoeren.

De zusters werden sterk onder druk gezet, want deze besluiten werden in naam van de keizer bevestigd door de landvoogdes zelf, die met ernstige straffen dreigde, als zij er zich aan zouden onttrekken. Zij zijn dan ook gewicht op drie leden van het convent na, die bedenktijd vroegen en kregen tot Pinksteren van dat jaar. Een van hen, de 24 jarige Clara Mommaerts, was niet alleen een recalcitrante figuur, maar had bovendien reeds vóór de invoering van de reformatie onbetamelijke connecties gehad met mannen, waarmee zij daarna was blijven doorgaan. Maanden na de afgesproken tijd hadden deze zusters echter nog steeds niet laten horen, of zij met de nieuwe regelingen accoord gingen. Vandaar kreeg de priorin 9 oktober 1545 opdracht hen bij zich te roepen en van hen een antwoord te eisen. Indien zij weigerden, moesten zij worden verwijderd. Zo zij de reformatie-besluiten aanvaardden, moest Clara Mommaerts toch nog worden gestraft ¹³⁵. Een van deze drie zusters, Catharina van Eyck, heeft zich zeker gewonnen gegeven, want zij komt nog voor op de ledenlijst van 1571 ¹³⁶.

Om deze hervormingen beter te kunnen doorvoeren, werd opdracht gegeven de nodige gebouwen te herstellen en het klooster met muren te omgeven. Dit is dan ook spoedig gebeurd. In mei 1545, dus kort nadat de vermelde besluiten waren afgekondigd, stond Karel V toe, dat de kloostergoederen werden bezwaard met een som van drieduizend gulden en dat het convent de watermolen te Son in erfenis zou ontvangen, om deze werkzaamheden te kunnen bekostigen ¹³⁷.

Al werd nu een eetzaal gebouwd en al hield men gemeenschappe-

¹³³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 306 vv.

¹³⁴) A. M. Frenken, *De voormalige Priorij etc.*, p. 31.

¹³⁵) Zie noot 132.

¹³⁶) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 162.

¹³⁷) A. M. Frenken, o.c., pp. 76 vv.

lijk refter ¹³⁸, veel verbetering in de geest is er niet gekomen. In 1554 gaf Karel V de abt van Rolduc opnieuw opdracht orde op zaken te gaan stellen in dit klooster ¹³⁹. Misschien is aan deze opdracht gevolg gegeven ¹⁴⁰, maar zo deze activiteit van de abt dan al enig succes heeft gehad, van lange duur is dit zeker niet geweest. Een brand in het begin van de zestiger jaren verwoestte de kerk en de in 1547 klaar gekomen refter. Dit was een welkome gelegenheid, om het voorschrift van de gemeenschappelijke maaltijd opzij te schuiven, waarvan de zusters blijkens hun opmerkingen tijdens de visitatie van 1571 het nut niet inzagen en waar zij nooit enthousiast voor waren geweest. Zij zagen nu de kans schoon hun persoonlijk leven in het genot van prebenden in eigen woongelegenheden voort te zetten.

Waarschijnlijk in 1571 schreef de Bossche bisschop Metsius aan Alva over de wanordelijke toestanden in dit klooster. Van tucht was er volgens hem geen sprake meer. Zij leefden als wereldse dames en ontvingen iedereen op hun kamers. De gevolgen waren ergernis, afval en ontucht. Omdat de abt van Rolduc nalatig was, vroeg hij zelf volmachten om er de orde te gaan herstellen ¹⁴¹. De hertog van Alva gaf op 9 juni 1571 de bisschop van Den Bosch en de abt van Rolduc dan ook opdracht samen zo spoedig mogelijk naar het klooster Hooidonk te gaan, om er te visiteren en er een einde te maken aan het „seer onoordelick, onmanierlyck, scandaloselyck” leven. De

¹³⁸) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o c*, II, p. 309

¹³⁹) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 32

¹⁴⁰) In de collectie Cuyppers van Velthoven no 152, Rijksarchief depot Nrd. Br. 's Hertogenbosch, bevindt zich een ongedateerde uiteenzetting over de toestand in dit klooster, opgemaakt door het convent zelf. Zij is in ieder geval van na 1545, want er wordt gesproken over de gemeenschappelijke slaapzaal, en zij heeft te maken met een visitatie, aangezien er het verzoek wordt gedaan niet zwaarder te worden belast. Waarschijnlijk dateert zij uit de tijd van de voorgenomen visitatie van 1554, want men belooft accoord te zullen gaan met een voorschrift, dat het uitgaan beperkt zou worden tot twee maal per jaar en dat men nooit alleen zou gaan, welk voorschrift blijkens de visitatie-verslagen van 1571 (A. M. Frenken, *o c*, p. 80), toen reeds bestond. Er is uit op te maken, dat de zusters van Hooidonk geen religieuze kleding droegen, regelmatig ouders en vrienden gingen bezoeken en nog steeds prebenden hadden.

¹⁴¹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuyppers van Velthoven no 152

zusters zelf gelastte hij de visitatie te aanvaarden en hij dreigde strenge maatregelen te zullen treffen, als zij zich zouden verzetten¹⁴².

Toen de beide visitatoren in september in Nederwetten kwamen, vonden zij er inderdaad, zoals bisschop Metsius enige weken later aan de hertog van Alva schreef, een grote wanorde, verslapte tucht, ongebondenheid van leven en een slecht bestuur¹⁴³. Er was geen suppriorin en geen procuratrix en voor de jonge zusters was er geen magistra benoemd. Zuster Catharina van Eyck, die toch reeds bijna veertig jaar geprofest was, wist blijkbaar nog steeds niet, volgens welke regel ze eigenlijk leefden. Zij hadden de statuten, zei ze, en voorts de aloude traditie. Zij was een van de zusters, die in 1545 het langst hadden gewacht met zich te onderwerpen aan de reformatiebesluiten. Erg diep had zij zich sedertdien kennelijk niet op haar status bezonnen. Twee maal per jaar mochten de zusters veertien dagen weg gaan. Eigenlijk moesten zij minstens met tweeën zijn, als zij van dit verlof gebruik maakten, maar aan dit voorschrift werd niet de hand gehouden. Naar men zei, was dit vanwege het kleine aantal zusters, dat het convent telde, ofschoon dit altijd nog veertien was. Blijkbaar was weer de gewoonte ingevoerd, dat de zusters voor zich dienstboden hielden. Daar de refter reeds jaren tevoren was verwoest en, zoals reeds werd gezegd, ongeveer geen enkele zuster het nuttig oordeelde deze te herstellen, werden de maaltijden weer in de eigen woonvertrekken van de zusters gebruikt. Het prebendestelsel leefde weer normaal. Wie geen eigen vertrek had, stond de helft van haar prebende af aan degene, bij wie zij de maaltijd ging gebruiken. In deze vertrekken werden steeds gasten ontvangen. Een van de zusters mocht wijn op haar kamer hebben, omdat zij ziek was. Het was voor haar tevens een mooi middel, om er iets bij te verdienen. Zij maakte van het voorrecht misbruik door meer wijn in te kopen dan zij zelf nodig had en verkocht deze dan door aan medezusters en gasten.

¹⁴²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 390; A. M. Frenken, o.c., p. 37.

¹⁴³) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 152.

Dat er van een geest van verzet tegen de priorin niets te bespeuren viel, zoals enige zusters opmerkten, waarschijnlijk om de indruk te wekken van een grote eensgezindheid in het convent, is in deze omstandigheden makkelijk te begrijpen. De priorin schijnt alles geaccepteerd te hebben zonder iets ertegen te ondernemen. Iedere zuster kon vrij haar gang gaan. Zij liet er zich tegenover de visitatoren ook niet over uit, of zij iets goed of slecht vond evenmin als trouwens de andere zusters dit deden. De dertigjarige pater van het convent, Hubertus Arnoldi, was echter de mening toegedaan, dat de zusters te veel bezoek ontvingen. Dit zou volgens hem misschien minder worden, als er geen wijn meer werd verkocht in het klooster. Hij stelde voor, dat de zusters hun gasten niet meer in hun eigen vertrekken zouden ontvangen maar in een daarvoor aan te wijzen gemeenschappelijke ontvangzaal. Ook meende hij, dat een gemeenschappelijke refter „de gelegenheid tot zonde” zou verminderen.

Onder de zusters was er geen enkele, die de nieuwe leer was toegedaan, zoals de priorin uitdrukkelijk zei. Wel was een zuster enige jaren tevoren het klooster uitgegaan en gehuwd. Een andere zuster ging vaak zonder verlof weg. Dit was ook het geval tijdens de visitatie, toen deze zich in Brussel bevond. Zij was wel een uitzonderlijk rebelse figuur. In deze gezapige omgeving, waar men toch feitelijk kon doen, wat men wilde, had zij het nog gepresteerd vier of vijf maal tot kerkerstraf te worden veroordeeld. Wanneer men het waagde haar te wijzen op haar verkeerde houding, dreigde zij het klooster in brand te steken.

Naast het feit, dat dit convent bestond uit adellijke dames¹⁴⁴, zal zoals in vele andere kloosters ook hier een professie op te jeugdige leeftijd een oorzaak zijn geweest van de weinig kloosterlijke geest. Van de dertien zusters, die in 1571 aanwezig waren, was de gemid-

---

¹⁴⁴) Toen men in 1545 de Capita Reformationis opstelde, heeft men aanvankelijk bij het redigeren van het artikel tegen degenen, die de reformatie niet zouden aanvaarden, sterk rekening willen houden met deze situatie. „... want die conventualen edelmans kynderen syn, die vele gecost hebben in 't cloester te doene ende doer die religie van hennen patrimonie-gueden beroeft syn...” wordt hier gezegd (A. M. Frenken, o.c., p. 31).

delde leeftijd, waarop zij hun professie hadden gedaan, dertien jaar. Slechts twee zusters waren op zeventienjarige leeftijd geprofest, terwijl één zuster haar geloften had afgelegd, toen ze zestien jaar was. Alle overige zusters waren jonger geweest ¹⁴⁵. Ernstige verwijten mag men deze vrouwen dan ook niet maken. Zij hebben als kind nooit de hele draagwijdte kunnen zien van de binding, die zij aangingen. Misschien mag men er eerder zijn verwondering over uitspreken, dat zij het bijna allemaal hebben volgehouden zij het dan op een manier, die weinig kloosterlijks meer had.

De bisschop van Den Bosch en de abt van Rolduc hebben na afloop van de visitatie een aantal maatregelen getroffen, om aan deze onbehoorlijke toestanden een einde te maken. Op het aannemen van nieuwe kandidaten zou voortaan beter toezicht worden gehouden. Dezen mochten bovendien hun geloften eerst afleggen, als zij zestien jaar waren en nadat zij een proeftijd van een jaar hadden gehad. De gemeenschappelijk refter werd wederom voorgeschreven. Zekere beperkingen werden gesteld aan het ontvangen van gasten. Voor het aanschaffen en onderhouden van hun kleren werd voorlopig iedere zuster een bedrag per jaar toegekend uit de inkomsten van het klooster, zodat het prebendestelsel in feite opnieuw werd afgeschaft. De leden van het convent mochten er ook geen dienstboden meer voor zich zelf op na houden ¹⁴⁶. Erg veel hebben de zusters zich ondanks de bedreigingen van Alva hiervan niet aangetrokken, want op het provinciaal concilie van Mechelen van 1574 klaagde bisschop Metsius nog over de toestanden in het klooster Hooidonk ¹⁴⁷. In 1617 was de gemeenschappelijke refter nog steeds niet ingevoerd ¹⁴⁸.

---

¹⁴⁵) A. M. Frenken, *o.c.*, pp 79 v.

¹⁴⁶) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp 311 vv.

¹⁴⁷) A. M. Frenken, *o.c.*, p. 40.

¹⁴⁸) De priorn Engelberta Pollart verklaarde toen desgevraagd „quod tempore quo ingressa monasterium, habebatur mensa communis, illud ad parvum tempus servabatur” (A. M. Frenken, *o.c.*, p. 86). Zij was in het begin van de zestiger jaren van de zestiende eeuw in het klooster gekomen, dus kort vóór de grote brand, die de eetzaal had verwoest. Deze was kennelijk niet herbouwd in de jaren na de visitatie van 1571.

In het Bossche Regularissen-klooster St. Geertrui, dat tot het Kapittel van Venlo behoorde¹⁴⁹, had tegen het einde van de vijftiende eeuw een tegenstelling bestaan tussen enerzijds de rector en de priorin, die door visitatoren waren aangesteld, en het convent of een aantal leden daarvan anderzijds. Het is evenwel niet duidelijk, wat de oorzaak ervan is geweest. Zij schijnt ook spoedig weer te zijn verdwenen¹⁵⁰. Omtrent het leven in dit klooster in de loop van de zestiende eeuw is niets bekend. Uit het feit, dat hier een natuurlijke dochter van keizer Maximiliaan haar professie heeft gedaan, is geen conclusie te trekken. Volgens L. H. C. Schutjes zou zij als een heilige zijn gestorven, maar hij zegt niet, op welk gegeven zijn bewering berust¹⁵¹. Toen de stad door de beeldenstormers onveilig werd gemaakt, heeft de magistraat haar een ondersteuning toegekend van vijf stuivers per dag, ruim het dagloon van een arbeider, die zij aanvaard heeft. Later heeft de stadsoverheid haar nog een hoeveelheid wijn geschonken, om haar over te halen voor de stad een goed woord te doen bij haar neef, de graaf van Megen¹⁵². Dit behoeft echter geen aanwijzing te zijn, dat met de gelofte van armoede in deze gemeenschap de hand werd gelicht. Het loon van een arbeider was voor een adellijke dame niet veel, zelfs al was zij oud en gebrekkig zoals er in de stadsrekeningen bij wordt vermeld. Bovendien kan zij dit geld en deze wijn hebben geaccepteerd, om het convent in die moeilijke tijden behulpzaam te zijn.

Het klooster Bethaniën op de Windmolenberg te 's-Hertogenbosch, waar eveneens Augustijnse kanonikessen woonden, was ook bij een Kapittel aangesloten, maar het is niet zeker bij welk¹⁵³. Hier

¹⁴⁹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 224 vv.; S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid etc.*, III, p. 246.

¹⁵⁰) Koninklijke Bibliotheek Brussel, ms. no 1278, fol. 398.

¹⁵¹) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, p. 471.

¹⁵²) R. A. v. Zuylén, *o.c.*, I, pp. 784 v.

¹⁵³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 277 vv. p. 282. Misschien was dit klooster aangesloten bij het Kapittel van Venlo (*Bossche Bijdragen*, XI, 1931-1932, p. 181).

schijnt rond het midden van de eeuw inderdaad de armoede-beleving niet steeds ideaal te zijn geweest. In 1544 was het mogelijk, dat een zekere Arnoud Wouterszoon Bokelaar in zijn testament twintig Carolusgulden vermaakte aan zijn zus Baetken, die religieuze was in dit convent, dat bij die gelegenheid ook goed door hem werd bedacht. Hij bepaalde, dat dit bedrag was „tot haerder nootdorsten . . . met consent des paters ende maters haer vuyt te richten alleen tot haren gebruycke” ¹⁵⁴. De oversten gingen dus met deze handelwijze accoord. Dergelijke gevallen kunnen zich meer hebben voorgedaan en bisschop Metsius aanleiding hebben gegeven bij de visitatie, die hij in de eerste maanden van 1571 in dit klooster hield, onder meer te bepalen, dat men bij het aannemen van postulanten zou „schouwen alle onbehoerlycke conventie ende simonie”. Hij eiste ook, dat men de bepalingen van het concilie van Trente in acht zou nemen en men geen zusters tot de professie zou toelaten vóór zij door hem op hun geschiktheid waren onderzocht. Andere bepalingen, die bij deze gelegenheid werden afgekondigd en betrekking kunnen hebben gehad op door hem geconstateerde onbevredigde toestanden in dit klooster, waren, dat de werkzusters niet meer naar bruiloften, kermissen en dergelijke gelegenheden mochten gaan, dat de moeder alle zusters gelijk moest behandelen en de een niet meer moest toestaan dan de ander en dat het kloosterlijk slot, waarvan de begrenzing nauwkeurig werd aangegeven, streng moest worden onderhouden ¹⁵⁵. Over het beter onderhouden van de gelofte van armoede wordt in deze *Capita Reformationis* verder niet gesproken. Dit is wel het geval in die, welke in 1574 voor Bethaniën werden afgekondigd. De zusters werden toen vermaand, dat zij geen rentebrieven voor zich mochten achterhouden, niet voor vreemden mochten werken en al het geld, dat zij ontvingen, aan de moeder moesten afdragen ¹⁵⁶. Aangezien echter de aantekeningen, welke tijdens deze visitatie werden gemaakt, niet bewaard zijn gebleven, is niet uit te maken, of de

---

¹⁵⁴) *Taxandria*, XIII, 1906, p. 225.

¹⁵⁵) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 283.

¹⁵⁶) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 286 v.

bisschop dit bepaalde krachtens gebleken feilen of uit voorzorg, nu hij in verschillende kloosters had geconstateerd, dat de gelofte van armoede in het geдрang was gekomen.

Tegen de Capita Reformationis, die 13 maart 1571 werden afgekondigd, zijn de conventualen van Bethaniën in verzet gekomen. Dit schijnt vooral gericht te zijn geweest tegen de bepalingen van de bisschop omtrent het slot ¹⁵⁷. Metsius waarschuwde hen tot drie maal toe, dat zij zich bij de verordeningen moesten neerleggen, en gaf hun telkens drie uur bedentijd. Toen ze daarna nog halsstarrig bleven weigeren, legde hij een interdict op het klooster. Dit heeft de weerspanningheid van de zusters gebroken en op 16 maart gaven zij zich gewonnen. Toch werden toen nog twee zusters gestraft met het verlies van hun stemrecht voor de tijd van zes weken ¹⁵⁸. Misschien waren zij de leidsters van het verzet geweest of hebben zij ook nog op 16 maart hun weigering gehandhaafd.

Op diverse punten behoefden de toestanden in dit convent dus beslist verbetering. Uit de gegeven feiten kan echter niet worden geconcludeerd, dat de sfeer er ernstig verdorven was. Ook het verzet tegen de hervormingsbesluiten moet men zien in het juiste licht. Het is in alle tijden voor elke mens een zware opgave op korte termijn verandering aan te brengen in een situatie, die langzaam is gegroeid en waarmee men zo vertrouwd is geraakt, dat men het verkeerde ervan niet onmiddellijk kan inzien.

In het Regularissen-klooster Nazareth in Waalwijk, dat misschien ook heeft behoord tot het Kapittel van Venlo ¹⁵⁹, werd 6 juni 1566 in opdracht van de bisschop van Luik een visitatie gehouden. Het bleek toen, dat de gehoorzaamheid hier te wensen overliet. De zusters verlangden grotere vrijheden en de oversten waren zwak in hun

---

¹⁵⁷) H. v. Alfen, *Kroniek eener kloosterzuster van het voormalige Bossche klooster „Mariënburch” over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575*, p. 29.

¹⁵⁸) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 282 vv.

¹⁵⁹) A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster te Zoeterbeek (Bossche Bijdragen, XI, 1931-1932)*, p. 181.

optreden. Reeds lang heerste er onenigheid onder de religieuzen onder andere over de procuratrix en over de pater, bij wie sommigen niet wilden biechten. Van de kloosterlijke sfeer van afzondering kwam weinig meer terecht. De conventualen beweerden, dat zij zich bij hun professie niet tot het slot hadden verplicht. Een van hen zei, dat ze brieven had van de bisschop van Luik, waarin deze haar toestond uit te gaan, wanneer het nodig was, hetgeen betekende, zoals de visitator cynisch opmerkte, wanneer zij zin had. Deze zuster had ook een eigen woning tot haar beschikking, waar zij afgezonderd van haar medezusters haar eigen leven leidde. Het slot was feitelijk voor iedereen toegankelijk en veel geld werd nodeloos verspild met het onthalen van gasten. De armoede-beleving tenslotte was slecht. Verschillende religieuzen werkten voor hun eigen inkomen¹⁰⁰.

De bepalingen, die op 12 juni werden afgekondigd, vermaanden de zusters alle geschillen bij te leggen en de pater in ere te houden. De voorschriften omtrent het slot moesten beter worden nagekomen, maar deze zouden nader worden bestudeerd, om te zien, waartoe ze precies verplichtten. Het werd verboden er eigen bezit op na te houden. Men was hierin evenwel tamelijk soepel, want men stond toe, dat de zusters met goetvinden van de priorin het geld, dat werd geschonken door familieleden en vrienden, mochten gebruiken voor het kopen van „cruyt, suyckere, messen, pantoffelen, doecken ende dierghelycke dingen, die de procuratersse niet en ghevet”. De prio-

---

¹⁰⁰) Archief Bisdom Den Bosch, Map Waalwijk. Ook uit andere bronnen krijgt men de indruk, dat het met de gelofte van armoede in dit klooster niet zo nauw werd genomen. Van zusters Barbara Biens, die in 1556 is gestorven, wordt in het necrologium gezegd, dat het convent driehonderd Rijns gulden van haar heeft gekregen. Hiermee kan echter ook de som zijn bedoeld, die bij haar intrede werd betaald, of een schenking van haar familie aan het klooster. De vermelding in het dodenboek bij mater Margaretha Veryus, die in 1558 stierf, schijnt echter wel te wijzen op persoonlijk bezit. Hier wordt gezegd: „daer wy af hebben L. gl. die sy van haer speelgelt tot profyt van ons Convent ghegeven heeft” (Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie van Ingen no 13). (E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, VII, k. 1661: Speelgelt, buitengewone toelage voor uitgaven van weelde en smaak of voor de kleding aan een echtgenoot of dochter).

rin mocht de zusters, die geen familieleden of vrienden hadden, voor dat doel wat toestoppen, als ze extra werk voor de communiteit hadden verricht. In feite doorkruiste men met deze toegevendheid de eis, dat de gelofte van armoede beter moest worden onderhouden. Men wettigde er enigermate de bestaande gewoonte door, dat de zusters tot op zekere hoogte voor zich zelf zorgden, al kwam dit nu meer onder contrôle van de overste. Mogelijk heeft men dit bedoeld als een overgangsmaatregel, omdat men misschien huiverig is geweest resoluut te breken met een gevestigde traditie.

De zonderlinge situatie, dat een zuster hier volkomen op zich zelf leefde, heeft de visitator denkelijk wat hoofdbrekens gekost. Aanvankelijk meende hij dit niet te kunnen accepteren, maar uiteindelijk bleef haar uitzonderingspositie gedeeltelijk gehandhaafd. Zij mocht haar eigen woonvertrekken behouden, maar de maaltijden moest zij gebruiken in de gemeenschappelijke refter. Ook werd haar verboden gasten op deze kamers te ontvangen. Deze toegevendheid ten opzichte van haar is niet onmogelijk het gevolg geweest van het feit, dat zij een zus was van de aartsdiaken van de Kempen, aan wiens familie men veel te danken had. Vermoedelijk om dit voorbeeld geen navolging te doen vinden, werd in de bepalingen van de visitatoren de nadruk gelegd op de gemeenschappelijke refter en recreatie voor de leden van het convent.

Drastisch waren deze hervormingsbesluiten, waarin ook nog enkele adviezen werden gegeven om te komen tot een beter beheer van de goederen, in geen geval. Men kwam de zusters ver tegemoet¹⁰¹.

Het heeft er alle schijn van, dat de ijver van de bisschop van Luik om dit klooster te laten visiteren, een onderdeel is geweest van zijn strijd met de bisschop van Den Bosch om de jurisdictie. Op 19 juli van hetzelfde jaar werd door degenen, die een maand tevoren met de afkondiging van de reformatie-besluiten belast waren geweest, de zusters het verbod opgelegd aan bisschop Sonnius geheimen van het convent mee te delen, zolang zij niet ontslagen

---

¹⁰¹) Archief Bisdom Den Bosch, Map Waalwijk; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 296 v.

waren van de gehoorzaamheid aan de bisschop van Luik. Enige jaren later, in 1570, was deze kwestie blijkbaar opgelost. Toen werd hier gevisiteerd door drie prioren van de Congregatie van Windesheim, die daartoe opdracht hadden gekregen van de Bossche bisschop Metsius ¹⁶².

De resultaten van deze visitatie zijn niet bekend. Hetzij zij niet degelijk genoeg is geweest volgens het oordeel van de bisschop, hetzij de zusters zich niet aan de beslissingen hebben willen houden, op 6 augustus 1571 visiteerde hij persoonlijk het klooster en kondigde een maand later een aantal punten af. Deze gingen scherper tegen gegroeide misbruiken in dan in 1566 het geval was geweest. Het werken voor zich zelf werd volledig afgeschaft, terwijl de bepalingen omtrent het slot geen onzekerheden meer toelieten. De bisschop dreigde degenen, die niet ophielden tweedracht te zaaien, een voorbeeldige straf te zullen geven ¹⁶³. Kennelijk was er niet veel verbeterd sedert de visitatie, die in opdracht van de Luikse bisschop was gehouden.

Ook na dit optreden van Metsius zijn niet onmiddellijk normale en gezonde toestanden in het klooster teruggekeerd. Op 9 april 1572 reeds moest opnieuw streng door hem worden opgetreden. Een zekere frater Gerardus werd de toegang tot het huis ontzegd en niemand mocht nog met hem in contact treden. Twee zusters werd meegedeeld, dat zij zich niet meer met elkaar mochten ophouden. Zuster Lijntken Zegers werd uit de keuken verwijderd, vermoedelijk omdat zij het werk hier als motief gebruikte om vaker weg te gaan dan geoorloofd was. Mensen van buiten mochten geen gebruik meer maken van de kloosterkeuken. Men moest de verplichting van de statuten, dat na de completeen niemand meer de slaapzaal mocht verlaten, goed nakomen. Een zuster werd vermaand, dat zij niet zo vaak moest corresponderen met familie en met anderen, terwijl twee zusters het stemrecht werd ontnomen ¹⁶⁴.

---

¹⁶²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 297.

¹⁶³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 298 vv.

¹⁶⁴) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 303 v.

Het aantal zusters, dat als kind of als jong meisje was geprofest, is in dit klooster niet zo groot geweest. Van de 23 conventsleden, van wie in 1571 de leeftijd wordt gegeven, waarop zij hun professie hadden gedaan, waren er elf boven hun twintigste jaar geprofest en zes tussen hun zestiende en hun twintigste jaar. Vijf hadden hun geloften afgelegd tussen hun twaalfde en hun zestiende jaar, terwijl één het had gedaan op negenjarige leeftijd.

Afgaande op het feit, dat in 1542 in het Regularissen-klooster Zoeterbeek bij Nuenen een mater werd aangesteld, die afkomstig was van het klooster Mariawijngaard te Weert, wordt door sommigen verondersteld, dat er onregelmatigheden plaats hadden in dit convent ¹⁶⁵. Het argument is echter zwak. De kroniekschrijfster van het Weertse convent vermeldt niets van reformatie-pogingen, die vanuit haar klooster werden ondernomen. Indien dit wel het geval was geweest, zou zij dit ongetwijfeld hebben verteld. Bovendien zegt de kroniek, dat deze zuster en de andere religieuze uit Weert, die met haar naar Zoeterbeek vertrok, daar „eerlyck ende wael ontfangen werden” ¹⁶⁶. Het is moeilijk in te denken, dat zusters uit een ander klooster, die met het oog op een in te voeren reformatie in een leidende functie werden geplaatst, hartelijk zijn ontvangen. Volgens de kroniek zijn deze zusters er ook slechts anderhalf jaar gebleven. Dit kan evenwel zijn oorzaak hebben gehad in de plundering van het klooster door de benden van Maarten van Rossum, welke in 1543 plaats vond.

Geheel zuiver is de toestand overigens niet altijd geweest in dit convent, dat mogelijk eveneens bij het Kapittel van Venlo was aangesloten ¹⁶⁷, ook niet nadat de Weertse zuster er enige tijd de leiding heeft gehad. Het is anders niet te verklaren, dat de Heer van Hel-

---

¹⁶⁵) A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster te Zoeterbeek* (Bossche Bijdragen, XI, 1931-1932), p. 194.

¹⁶⁶) A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster In den Hage te Helmond* (Bossche Bijdragen, XIII, 1933-1934), p. 201 nt. 2.

¹⁶⁷) A. M. Frenken, *Het Augustinessenklooster te Zoeterbeek* (Bossche Bijdragen, XI, 1931-1932), p. 181.

mond, Joost van Cortenbach, die in 1560 stierf, zijn natuurlijke dochter in dit klooster een „speelgeld” van elf gulden per jaar kon geven¹⁶⁸. Ook in deze communiteit heeft men de gelofte van armoede blijkbaar niet al te streng beleefd en een ruime interpretatie eraan gegeven. Het is niet bekend, of ook op andere punten de kloosterlijke observantie minder nauwkeurig werd onderhouden. Er staan geen gegevens voor ter beschikking.

St. Annenborg te Rosmalen, waarmee het Helmondse klooster In den Hage in 1543 niet om disciplinaire maar om practische redenen was samengevoegd en dat misschien ook gerekend kan worden tot het reeds meer genoemde Kapittel van Venlo¹⁶⁹, heeft, voor zover uit de bronnen blijkt, geen bijzondere kenmerken van verval vertoond. De *Capita Reformationis*, welke bisschop Metsius op 5 mei 1572 na een visitatie afkondigde, zijn zeer algemeen. Zij spoorden aan tot onderlinge liefde, tot het stipt onderhouden van de statuten en tot plichtsbef bij de oversten. Wel werd het kloosterlijk slot nauwkeurig omschreven en kregen de zusters de aanmaning zich hier goed aan te houden¹⁷⁰. Er zullen dus ongetwijfeld tekortkomingen zijn geweest, maar zij waren niet van dien aard, dat er heftig tegen moest worden gefulmineerd. De gemiddelde leeftijd, waarop de zusters waren geprofest, was ook in dit klooster niet zo heel jeugdig volgens de gegevens van 1572, namelijk ongeveer 17½ jaar. Tien zusters waren na hun twintigste jaar geprofest, negen tussen hun zestiende en hun twintigste jaar, zeven tussen hun dertiende en hun zestiende jaar. Eén zuster zou volgens deze lijst reeds op zesjarige leeftijd tot de professie zijn toegelaten¹⁷¹.

Over de kloosterlijke toestanden bij de Bossche Swesteren of Celle-

---

¹⁶⁸) J. J. M. Heeren, *Geschiedenis van het Kasteel-Raadhuis en van de Heren van Helmond*, p. 151. Voor de verklaring van „speelgeld” zie noot 160.

¹⁶⁹) Zie noot 167.

¹⁷⁰) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 264 vv.

¹⁷¹) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 606.

zusters in de zestiende eeuw is niets bekend¹⁷². De zusters van het Groot-Ziekengasthuis, die na de strubbelingen met de magistraat in 1540 nieuwe statuten hadden gekregen, ontvingen op 5 juni 1569 van bisschop Sonnius het bevel niet meer in de stad zieken te gaan behandelen. Zij waren immers gesticht voor het verzorgen van de zieken in het Gasthuis. De zusters zullen dus van hun naam als ziekenverzorgersters gebruik hebben gemaakt, om vaker de stad in te gaan dan met hun kloosterlijke staat in overeenstemming was. Kwamen er evenwel mensen met keelaandoeningen of andere kwalen bij hen aankloppen, zo verklaarde de bisschop, dan mochten zij hen wel behandelen. Wat zij hiervoor echter ontvingen, moest aan het Gasthuis worden afgestaan¹⁷³. Dit was geheel volgens de bepalingen van 1540, maar het werd hier nog eens benadrukt, om te voorkomen, dat de zusters eigendom zouden krijgen.

Het is niet zonder reden geweest, dat dit gebeurde, want zoals Antonius Geldorpius, kapelaan van het Gasthuis, bij de visitatie van 1570 vertelde, namen de zusters het niet zo nauw meer met de beleving van de kloosterlijke armoede. Tijdens deze visitatie bleek ook, dat er veel onmin heerste onder de zusters. Van een zekere zuster Gerarda werd gezegd, dat vooral zij hiervan de oorzaak was. Het schijnt, dat deze religieuze zich bijzonder bekwaamd had in chirurgisch werk. Misschien is zij daarom wat trots geweest of hebben de overige zusters haar met min of meer jaloerse blikken gezien en meer op haar gevit dan zij verdiende. Van de kapelaan zelf werd gezegd, dat hij op te vertrouwelijke voet stond met enige leden van het convent, vooral met de overste en met een zuster Maria. Deze laatste had bovendien een vriend in de stad, een zekere Zichenius, met wie ze af en toe zelfs ging wandelen.

Bij de visitatie, die Metsius op 7 augustus 1573 hield, bleek, dat er sedert 1570 niet veel was verbeterd. Nog steeds waren de zusters

---

¹⁷²) Volgens A. M. Frenken hebben de Swesteren misschien ook tot het Kapittel van Venlo behoord evenals de Zusters van het Gemene Leven in 's-Hertogenbosch (*Bossche Bijdragen*, XI, 1931-1932, p. 181).

¹⁷³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 45 v.

het onder elkaar niet eens. Zuster Maria ging soms vijf of zes maal op een dag naar het huis van Zichenius en bleef herhaaldelijk bij hem eten. Kapelaan Geldorpius kwam nog altijd te vaak bij de religieuzen. Een van de zusters verkocht tarwemeel zonder er rekschap van af te leggen en volgens de kapelaan was het met de armoede-beleving in het algemeen ook nu nog niet zoals het eigenlijk zou moeten zijn ¹⁷⁴. De reformatie-besluiten van de bisschop trachten dit alles wel te keren ¹⁷⁵, maar ook daarna is er niet veel verbetering gekomen. Nog in 1596 moest de toenmalige bisschop Gijsbertus Masius optreden tegen eigen bezit van de zusters en omgang met wereldlijke personen en moest hij aansporen tot onderlinge eensgezindheid ¹⁷⁶. Misbruiken, die zich zo hecht hadden vastgezet, dat zij na vijf en twintig jaar ondanks waarschuwingen en vermaningen nog voortleefden, moeten een lange aanloopperiode hebben gehad. Men kan dus vermoeden, dat reeds geruime tijd vóór 1569 de sfeer in deze communiteit niet rooskleurig is geweest.

De tweede orde van Franciscus, de orde van de Clarissen, had, zoals reeds eerder werd gezegd, twee kloosters in de Meierij, een te 's-Hertogenbosch en een te Boxtel. Hiervan is niet bekend of zij een verval hebben gehad in de zestiende eeuw wat betreft hun discipline. Wel schrijft bisschop Sonnius aan Viglius op 14 november 1568 een brief, waarin hij hem verzoekt om een authentiek afschrift met ondertekening van de apostolische bul, die de Conventuelen het recht ontnam vrouwenkloosters van de Franciscaanse orde te besturen. Hij had dit nodig, zoals hij schreef, omdat er in zijn diocees een klooster van St. Clara was, dat op een zeer onwaardige manier werd geleid door deze Minderbroeders en waar hij niets kon bereiken, alvorens dezen er waren verwijderd. Hij geeft hierbij echter niet aan, welk convent door hem werd bedoeld ¹⁷⁷. Bij de Clarissen te

---

¹⁷⁴) Archief Bisdom Den Bosch, Map 's-Hertogenbosch.

¹⁷⁵) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 46 vv.

¹⁷⁶) Archief Bisdom Den Bosch, Map 's-Hertogenbosch.

¹⁷⁷) P. F. X. d. Ram, *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum Epistolae*, p. 110.

Boxtel woonden in 1526 wel enige Minderbroeders ¹⁷⁸, maar nergens wordt gezegd, uit welk klooster zij afkomstig waren, zodat niet kan worden uitgemaakt of zij tot de Conventuelen of tot de Observanten hebben behoord. Bovendien kan de bisschop met een klooster van St. Clara een Tertiariissen-convent hebben bedoeld, dat niet eens in de Meierij hoeft te hebben gelegen. De abdis van het Bossche klooster, Cornelia Doudyns, verklaarde in een schrijven aan de koning in juni 1564, dat zij zich te oud voelde, om nog langer een goede overste te zijn. Zij diende daarom haar ontslag in en verzocht hem Sonnius of iemand anders opdracht te geven naar dit klooster te gaan om te zien welke zuster bekwaam was deze functie over te nemen ¹⁷⁹. Zowel het feit, dat deze vrouw tijdig ontslag nam en de communiteit geen slachtoffer wilde laten worden van haar eigen onvermogen, als het feit, dat men om Sonnius vroeg, van wie men kon weten, dat hij laksheid niet accepteerde, pleit voor een goede geest bij deze Franciscanessen in die tijd.

Ook over de toestanden in het Tertiariissen-klooster te Dommelen gedurende de besproken periode zijn geen gegevens gevonden evenmin als over het klooster van de Derde Orde te Ommel. Bij gelegenheid van een visitatie, die hij rond de eeuwwisseling hield in dit laatst genoemde convent, verklaarde bisschop Masius, dat hij tevreden was over de goede geest, die er heerste ¹⁸⁰. Ofschoon hieruit niet met absolute zekerheid kan worden afgeleid, dat deze communiteit ook in de voorafgaande decennïën geen reden tot ernstige klachten heeft gegeven, kan men vermoeden, dat dit inderdaad het geval is geweest. De periode van ongeveer zestig jaar, die lag tussen de stichting en deze visitatie was te kort dan dat een werkelijk verval en een wederopleving mogelijk geweest zou zijn.

---

¹⁷⁸) J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 239.

¹⁷⁹) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71.

¹⁸⁰) *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, XXVIII, 1958, p. 53.

Het Tertiariissen-convent St. Elisabeth-Bloemenkamp achter de Tolbrug te 's-Hertogenbosch is eerst in 1532 onder contrôle gekomen van het Kapittel van Zepperen¹⁸¹. Dit moet ongetwijfeld in verband worden gebracht met de beslissing, die bisschop Erard van de Marck 15 oktober 1532 nam, waarbij alle vrouwelijke kloosters van de Derde Orde van St. Franciscus in het Luikse diocees onder toezicht van de generaal van Zepperen werden geplaatst¹⁸². De communiteit heeft dit niet zonder meer geaccepteerd. Uit de brief, die de bisschop op 30 mei van het volgende jaar richtte aan het convent, blijkt, dat minstens een gedeelte van de zusters en de biechtvader zich ondanks bedreigingen met straf tegen de genomen beslissing verzetten. De pater, Wynand van Ravestein, was zelfs in de ban gedaan, maar had zich hiervan niets aangetrokken en was gewoon in functie gebleven. De bisschop gelastte in dit schrijven de zusters om zonder uitstel te gehoorzamen aan zijn vroeger gegeven bevelen. Zij moesten eensgezind een andere biechtvader kiezen, die ongeveer zestig jaar oud was en die in handen van de generaal gehoorzaamheid en trouw zou beloven voor de tijd, dat hij in functie zou zijn. Pater Wynandus moest het klooster verlaten, maar men moest hem twintig gulden geven. De zusters werd op het hart gedrukt, dat zij de moeder, Catharina Toelincx, nederig moesten gehoorzamen. Als hulp kreeg deze naast zich de zusters Hillegundis van Asten en Margaretha van Keelen. Zo spoedig mogelijk zou de bisschop enige visitatoren zenden, die moesten zien, wat het best kon worden gedaan. Indien deze keer niet aan het bevel gevolg werd gegeven, zo dreigde de bisschop, zou hij onmiddellijk straffen. Deze brief werd 13 juni door Joachim van Oeteren in St. Elisabeth-Bloemenkamp bekend gemaakt maar blijkbaar is de sfeer er niet beter door geworden¹⁸³. De stads-

---

¹⁸¹) *Taxandria*, XXIII, 1916, pp. 274 v.

¹⁸²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 432.

¹⁸³) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief van het Klooster Achter de Tolbrug no 1. De pater is dus niet ontslagen wegens zijn voortdurende onenigheden met de zusters (J. A. ten Cate, *Aanvullingen op de geschiedenis der Tertiariissen-kloosters achter de Tolbrug te 's-Hertogenbosch en Catharinenberg te Oisterwijk* in *Bossche Bijdragen*, XXII, 1953-1955, p. 147), maar omdat hij zich verzette

regering meende zelfs te moeten ingrijpen en vroeg de centrale overheid hulp. Deze gaf opdracht aan de commissie, die juist in de stad vertoefde in verband met een proces tegen ketters, de kwestie te regelen¹⁸⁴, hetgeen tenslotte in december van dit jaar is gebeurd. Wynand van Ravestein werd vervangen door Embert van Oosterwyck, die evenals zijn voorganger behoorde tot het convent van het Bossche Fraterhuis, terwijl Hillegundis van Asten moeder schijnt te zijn geworden¹⁸⁵.

Hartelijk is de verhouding tussen dit klooster en de leiding van het Kapittel vermoedelijk ook daarna niet geweest. In 1562 trachtte de generaal er zijn invloed te versterken. Hij beval, dat voortaan niet meer de biechtvader, gewoonlijk een lid van het St. Gregorius-huis in de stad, de postulanten zou inkleden en de novicen de professie zou afnemen, maar de generaal van het Kapittel zelf of zijn afgevaardigde. Hiertegen werd door het convent protest aangetekend. Het zou te duur worden en bovendien vreesden de conventualen „dagelyjcx meerder servituyten” van de generaal te kunnen verwachten, als dit door zou gaan¹⁸⁶. Twee jaar later weigerde St. Elisabeth-Bloemenkamp mee te betalen in een contributie, welke het Kapittel meende te mogen heffen op alle onderhorige kloosters. De Bossche zusters waren de overtuiging toegedaan, dat zij „buyten den

---

tegen de aansluiting van het klooster bij Zepperen en waarschijnlijk ook verschillende zusters hiertoe heeft aangezet of in hun verzetshouding heeft gestijfd. Hierdoor zal hij een oorzaak van tweedracht zijn geworden.

¹⁸⁴) R. A. v. Zuylen, o.c., I, p. 492.

¹⁸⁵) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 108.

¹⁸⁶) *Taxandria*, XXIII, p. 274. Volgens J. A. ten Cate, o.c., p. 147, is de acte, die hier is afgedrukt, wel gedateerd in 1562 maar verleden in 1552. Dit wordt geconcludeerd uit het feit, dat de in het stuk vermelde biechtvader, Leonard van Gemert, er in 1552 nog was, terwijl er in 1562 een andere was namelijk Jan Henricx van Nuenen. Daartegenover staat echter, dat de zusters in deze acte een beroep deden op de secretaris van de kardinaal en aartsbisschop van Mechelen, hetgeen vóór 1560 niet het geval geweest kan zijn, terwijl de kanunnik Goyart Vervoyt, op wie eveneens een beroep werd gedaan, pas in 1560 in het St. Janskapittel is opgenomen (L. H. C. Schutjes, o.c., IV, p. 265). Misschien heeft Leonard van Gemert toch nog een taak behouden in dit convent. Het is ook mogelijk, dat de eis van de generaal van Zepperen reeds van 1552 dateert, zonder dat hij er met kracht op heeft aangedrongen, dat men zou gehoorzamen, vóór 1562.

voors. contracte oft accord (i.e. van 1532) mitten voirs. Capittel van Zepperen aengegaen, onder de obediencie van denselven Capittel nyet staende en (waren)" ¹⁸⁷. Over en weer verweet men toen elkaar, dat men bepaalde onkosten had moeten maken. Het convent wreef het Kapittel aan, dat het omwille van het Kapittel een schade van tweeduizend gulden had geleden. Dit werd door de generaal in een brief van juni 1565 verontwaardigd van de hand gewezen als „falls ende gelogen". Het Kapittel zelf had schade geleden omwille van de zusters, zo schreef hij, omdat het vierhonderd gulden had gestoken in een proces, dat gevoerd was, toen op verzoek van de moeder een pater van het convent „om zijn misdaet" was afgezet, die hiertegen in beroep was gegaan ¹⁸⁸. Toen de generaal de brief van juni 1565 schreef, waren de zusters denkelijk nog niet erg inschikkelijk inzake de voorschriften over het aannemen van nieuwe leden, welke zij drie jaar tevoren hadden ontvangen. Nadrukkelijk werd hun nog eens gezegd, dat zij zich daaraan hadden te houden. Dreigend besloot de Kapittel-generaal dan ook zijn brief met de woorden, dat hij met de hulp van God „ongehoersame rebellicheynt nog wel (hoopte te) dwynen ende (te) temmen".

Dit krakelen met de Kapittel-overheid kan niet bevorderlijk zijn geweest voor de zuivere kloostersfeer. Toch waren de toestanden in 1572 niet uitzonderlijk slecht. Uit de *Capita Reformationis*, die bisschop Metsius in maart van dat jaar voor dit klooster opstelde, nadat hij er in januari visitatie had gehouden, treedt als belangrijkste punt naar voren, dat men het slot beter moest onderhouden. Duidelijk werden de grenzen aangegeven van het terrein, waar de „gewielde" nonnen, de slotzusters, niet buiten mochten komen. Vreemdelingen zouden binnen dit omschreven gedeelte van het gebouw nooit mogen worden toegelaten, ook geen leden van de geestelijke stand. De pater werd erop geattendeerd, dat ook hij zonder noodzaak niet in

¹⁸⁷) *Taxandria*, XXIII, 1916, p. 278.

¹⁸⁸) *Taxandria*, XXIII, 1916, p. 276. Vermoedelijk wordt hier bedoeld de kwestie met pater Wynand van Ravestein. De generaal spreekt er namelijk over, dat de kardinaal van Luik en de kanselarij van Brussel zich met deze kwestie hebben bemoeid.

het slot mocht komen en geen zusters in zijn woning mocht toelaten. Daarnaast werd erop gewezen, dat men de novicen goed moest instrueren en bij het aannemen van postulanten alle „onbehoorlijke conventie ende simonische compactien” moest vermijden. Vóór de nieuwe leden tot de professie werden toegelaten, moesten ze eerst door de bisschop worden ondervraagd¹⁸⁹. Het kwam dus misschien ook in dit klooster voor, dat men meisjes aannam onder voorwaarden, die van kloosterlijk standpunt gezien niet verantwoord waren. Aangezien deze artikelen echter in diverse *Capita Reformationis* werden opgenomen, kan het zijn, dat zij meer als waarschuwing hebben gediend dan dat zij noodzakelijk zijn geweest.

De gemiddelde leeftijd, waarop de zusters, die in 1571 in het convent woonden, waren geprofest, was volgens de opgave tijdens de visitatie gedaan 17½ jaar. Slechts zeven zusters waren tussen hun tiende en vijftiende jaar tot de professie toegelaten. Het grootste gedeelte van de communiteit, namelijk 38 zusters, was geprofest tussen het vijftiende en het twintigste jaar. Negen conventsleden hadden hun professie gedaan, toen ze ouder waren dan twintig jaar¹⁹⁰.

Het tweede Tertiariissen-klooster, dat 's-Hertogenbosch binnen zijn wallen had, Mariënborg op de Uilenburg, was zeker in 1469 reeds aangesloten bij het Kapittel van Zepperen. De professie-formule sprak toen immers reeds over het onderhouden van de statuten „ons gemeyn capittels”¹⁹¹. In 1539 was in dit klooster in opdracht van de landvoogdes voor enige jaren een herdoopt meisje opgenomen, waarschijnlijk om dit kind een katholieke opvoeding te laten krijgen en ketterse besmettingen bij haar ongedaan te maken¹⁹². Dit wijst er op,

---

¹⁸⁹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 332 vv.

¹⁹⁰) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, IV, pp. 486 v. Zekere omzichtigheid met de opgegeven leeftijden is wel geboden, aangezien de zusters zoals vele mensen in die tijd niet steeds precies wisten hoe oud zij waren. Groot zal het verschil tussen de geschatte en de werkelijke leeftijd doorgaans niet zijn geweest.

¹⁹¹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 353.

¹⁹²) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 77.

dat in dit convent de nieuwe ideeën niet leefden en dat de overheid vertrouwen had in de geest van het klooster.

Ook hier was de belangrijkste bepaling, welke Laurentius Metsius in januari 1572 uitvaardigde, die aangaande het slot¹⁹³. Zo fel als in het Regularissen-klooster Bethaniën is bij deze zusters het verzet ertegen niet geweest. Wel kan men zeggen, dat de maatregelen van de bisschop er niet met vreugde zijn begroet. Sprekend over de manier, waarop Metsius de tegenstand van het convent op de Windmolenberg had gebroken, zegt de kroniekschrijfster van Mariënburg cynisch „geweeelt gaet dick boven trecht”. De strengere slotbepalingen voor haar eigen klooster vindt zij „een swaer dinck om te doen, dat wij niet gelooft en hebben en ons oerden niet toe en verbynt. Ende dat wij in ons self cloester niet en moegen gaen . . . maer na dit een ander, willen wy hopen”¹⁹⁴. Zij zal de opinie hebben weergegeven van vele zo niet de meeste conventsleden. De verordeningen, dat men bij het aannemen van kloosterlingen practijken van simonie moest vermijden en dat de bisschop de zusters moest examineren vóór zij tot de professie mochten worden toegelaten, werden ook in de *Capita Reformationis* voor dit convent opgenomen. Hieromtrent kan dezelfde opmerking worden gemaakt als bij St. Elisabeth-Blomenkamp is gedaan. Voor het overige schijnt de geest in dit klooster geen uitzonderlijke feilen te hebben vertoond.

Het derde Tertiariissen-klooster van de stad, St. Barbaradal, lag buiten de wallen, zoals reeds werd gezegd. Voor dit convent had reeds in 1507 de generaal van het Kapittel van Zepperen na een visitatie bepaald, dat de kloosterlijke afzondering beter moest worden gehandhaafd. Hij waarschuwde, dat men niet in het geheim brieven zou verzenden of ontvangen en dat men zijn kleren niet buiten de gemeenschap om op eigen gelegenheid mocht wassen. Dit kon aanleiding geven tot een te grote gehechtheid aan aards bezit. Ook moesten de zusters beter gehoorzamen. Bij een visitatie, die ruim

¹⁹³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 355 v.

¹⁹⁴) H. v. Alfen, *Kroniek eener Kloosterzuster etc.*, pp. 29 v.

dertig jaar later werd gehouden, bleek, dat er het armoede-ideaal nog steeds of opnieuw aan het tanen was. De zusters beschouwden datgene, wat zij gebruikten, min of meer als hun eigendom, zo zelfs, dat zij het bij hun sterven aan andere zusters vermaakten.

Toen bisschop Metsius in mei 1572 het klooster visiteerde, moest hij optreden tegen het verwaarlozen van de bepalingen omtrent het slot. Ook nu weer moesten de zusters gewaarschuwd worden tegen overtredingen van de gelofte van armoede. Hij constateerde, dat de zusters niet altijd voor de gemeenschap werkten, maar ook voor zichzelf, voor hun vrienden en verwanten, terwijl zij zonder medeweten van de moeder brieven en cadeautjes wegzonden en in ontvangst namen. Over het algemeen hing er toen in dit klooster, waar noch van de pater noch van de mater een behoorlijke leiding uitging, een enigszins matte geest, ofschoon de situatie er niet slecht genoemd kon worden en mogelijkheden tot verbetering bood.

De gemiddelde professie-leeftijd was hier blijkens de opgave van 1572 achttien jaar. De helft van de 32 zusters was geprofest tussen het zestiende en het twintigste levensjaar, negen boven die leeftijd en zeven er onder, van wie twee op hun tiende jaar¹⁹⁵.

Ernstiger tekorten vertoonden het leven en de geest in het klooster St. Catharinenberg te Oisterwijk, waar eveneens Tertiariissen woonden. Waarschijnlijk is ook deze communiteit eerst in 1532 onder het gezag van de generaal van Zepperen gekomen. Op de vraag, die bisschop Metsius stelde, met welk recht de Bogarden in dat klooster visiteerden, antwoordde een van de zusters, dat dezen, de Bogarden, herhaaldelijk hadden beweerd, dat zij dit deden op gezag van de bisschop van Luik en dat zij de zusters bij hem zouden aanklagen, als dezen hun niet gehoorzaamden. Spontaan is de binding met het Kapittel dus ook hier vermoedelijk niet aanvaard. In 1548 was in dit klooster op bevel van de bisschop door de toenmalige generaal Petrus Godefridi het slot ingevoerd.

¹⁹⁵) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 366 vv., pp. 371 vv.; Archief Bisdóm Den Bosch, Map Eikendonk-Den Dungen; L. v. d. Meerendonk, *Het Klooster op de Eikendonk te Den Dungen*, Hoofdstukken III en IV.

Laurentius Metsius heeft reeds in augustus 1570, enige maanden nadat hij bisschop van Den Bosch was geworden, een visitatie in dit klooster gehouden. Hij constateerde toen zeer ernstige wantoestanden. Een van de zusters, Elisabeth van Leendt, had een kind en iedereen wist, dat de rector van het klooster de vader ervan was. Zij zelf bekende dit ook tegenover de bisschop. De man was trouwens, zodra Elisabeth wist, dat zij een kind verwachtte, op haar advies heengegaan. Ondanks dit gebeuren was er toch nog een groepering onder de leden van het convent, vooral onder de jongere, die op zijn hand was. Deze zusters toonden zelfs, zoals een oudere religieuze opmerkte, een grote lichamelijke genegenheid voor hem. Een andere zuster beweerde gezien te hebben, dat de rector met verschillende zusters herhaaldelijk een ontmoeting had. Hij kreeg af en toe nog iets toegezonden van sommige zusters en ook van de mater zelf. Naar het schijnt had hij druk uitgeoefend op de religieuzen, om niet alles aan de visitator bekend te maken. Als gevolg van dit alles heerste er onmin en tweedracht in de communiteit. Bevreemdend was, dat de mater deze priester nog de hand boven het hoofd wilde houden. Over het algemeen werd haar trouwens een zekere mate van laksheid verweten. Van de procuratrix werd eveneens gezegd, dat zij op te vertrouwelijke voet stond met een priester Lambertus, die ook in het klooster woonde, ofschoon van hem staat opgetekend, dat hij een geschikte persoon was.

Van een zuivere beleving van de geest van armoede kwam hier niet veel terecht en dit werd door de leiding van het convent zonder meer geduld. Iedere zuster mocht er jaarlijks een bepaalde hoeveelheid wol voor zich zelf verwerken. De jongere zusters waren pronkzuchtig en ijdel in het gebruik van kleren, sluiers en spiegels. Sommige religieuzen mestten haantjes vet voor eigen gebruik ¹⁰⁰.

De bisschop is tegen al deze misbruiken krachtig opgetreden. Het werken voor zich zelf werd volledig verboden, terwijl de zusters de vermaning kregen, dat zij niet ijdel mochten zijn. Het slot moest

---

¹⁰⁰) Archief Bisdóm Den Bosch, Map Oisterwijk, Visitatie 1570.

beter worden onderhouden en de moeder moest strenger optreden tegen verkeerde gewoonten. De oudere zusters werd gezegd, dat zij de moeder beter met raad en daad moesten terzijde staan. Over de pater en het kind, dat geboren was, mocht niet meer worden gepraat. Tegenover de zuster, van wie het kind was, was hij evenwel tamelijk mild. De straf, waartoe zij oorspronkelijk was veroordeeld, dat zij elke vrijdag op water en brood zou moeten vasten, werd haar kwijtscholden. In plaats daarvan verloor zij voor zes weken haar rechten als slotzuster. De moeder heeft toen de verstandigste partij gekozen en is afgetreden onder het motief, dat zij te oud was, om te kunnen volbrengen, wat van haar werd verwacht. Zij werd opgevolgd door Margaretha van Son, die van middelbare leeftijd was¹⁹⁷. Nadat Metsius deze hervormingsbesluiten had afgekondigd, heeft hij de deken van het kapittel van Hilvarenbeek, Henricus Verreept, van wie hem de contra-reformatorische gezindheid ongetwijfeld bekend is geweest, toezicht laten houden op dit klooster¹⁹⁸.

Uitzonderlijk jong geprofeste zusters waren er ook in dit convent slechts enkele. Eén religieuze was op tienjarige leeftijd toegelaten tot het afleggen van de geloften, één op twaalfjarige en drie op veertienjarige leeftijd. Twaalf religieuzen waren geprofest tussen hun vijftiende en hun twintigste jaar en elf, toen ze ouder waren dan twintig jaar. Evenals in St. Barbaradal was hier volgens de opgave van 1570 de gemiddelde professie-leeftijd achttien jaar.

Van het klooster Koudewater zijn er uit de behandelde periode, zoals hiervoor reeds werd gezegd, praktisch alleen gegevens voorhanden betreffende de mannelijke religieuzen. Van de vrouwelijke afdeling van het klooster is slechts bekend, dat omstreeks het midden van de eeuw een zuster het klooster schijnt te hebben willen verlaten¹⁹⁹. Hieruit een conclusie te trekken voor het peil van het geestelijk leven van het hele convent gedurende de gehele periode

¹⁹⁷) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 394 v.

¹⁹⁸) *Bossche Bijdragen*, XXII, 1953-1955, p. 153.

¹⁹⁹) L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 595.

is niet verantwoord. Het feit, dat Gijsbertus Coeverincx, die bij de visitatie van dit klooster in 1591 aanwezig was, geen bijzonderheden vermeldt, kan men als een aanduiding zien, dat er toen althans geen ernstige gebreken waren ²⁰⁰.

De verordeningen, die de Bossche bisschop in maart 1574 uitvaardigde voor de Zusters van het Gemene Leven in het huis Ten Orten, geven aan, dat in deze communiteit zoals in vele andere de naleving van de oude bepalingen omtrent de afzondering van de buitenwereld en het afwijzen van eigen bezit was verslapt. De absolute scheiding tussen dit vrouwenconvent en de daarmee verbonden gemeenschap van mannen moest nog eens extra worden benadrukt. Het schijnt nodig te zijn geweest de religieuzen erop te wijzen, dat zij het habijt ook moesten dragen, wanneer zij buiten het klooster waren. Om „te schouwen alle proprieteyt” mochten de zusters zonder opdracht van de mater niets doen voor mensen van buiten het klooster ²⁰¹. Veel verbetering is er daarna niet gekomen. De besluiten, die na de visitatie van 1584 werden afgekondigd, komen in grote trekken op hetzelfde neer ²⁰². De geest van het convent was blijkbaar niet vurig genoeg om snel tot volledige vernieuwing te komen.

Het enige klooster van de Cisterciënser-orde in de Meierij was de abdij Binderen bij Helmond. Adellijke dames woonden hier in het genot van prebenden als religieuzen bij elkaar. Reeds in 1525 waren zij bij gelegenheid van een visitatie door de abt van Villers, onder wie deze abdij ressorteerde, aangespoord hun leven als religieuzen ernstiger te nemen en een reformatie te aanvaarden. Succes had hij hiermee niet gehad. Een jaar later drong hij er opnieuw bij de abdis op aan de hervorming door te voeren en adviseerde haar, aangezien zij reeds oud was, een coadjutrix te nemen uit een ander klooster, waar men tot de reformatie was overgegaan. Zij wees dit echter af

---

²⁰⁰) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 424.

²⁰¹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 196 vv.

²⁰²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 207 vv.

uit vrees voor de reacties van de zijde van haar medezusters. Nadat de abt met de nonnen afzonderlijk had gesproken, deed hij de toezegging, dat een lid van het eigen convent tot abdis zou mogen worden gekozen, namelijk Agnes van Ammelroye. Zij was blijkbaar bij haar medezusters gezien, ofschoon de abdis zelf over haar geen heel goede getuigenis gaf. Als voorwaarde voor haar toelating stelde de abt echter de eis, dat zij onmiddellijk de reformatie zou invoeren. De zusters gingen hier niet mee accoord en de abt kreeg harde woorden te incasseren. De partijen bleven tegenover elkaar staan en toen de abdis, Elisabeth van Doerne, op Kerstmis 1529 stierf, was er nog geen coadjutrix. Kort vóór haar dood hadden de zusters haar gevraagd, wie zij het meest geschikt achtte om haar op te volgen. Evenals zij in 1526 tegenover de abt van Villers had gedaan, antwoordde zij nu, dat de priorin, Maria van Bruheze, haar candidate was. Haar voorspelling van dat jaar kwam echter uit, de zusters wilden de priorin niet als abdis. Zij zelf weigerde trouwens ook zich voor deze functie beschikbaar te stellen, hetgeen gezien de omstandigheden niet onbegrijpelijk was.

Nadat de zusters de abt van Villers van het overlijden van de abdis in kennis hadden gesteld maar vóór zij zijn antwoord en beschikkingen hadden ontvangen, gingen zij over tot de keuze van een nieuwe abdis. De algemene candidate van enige jaren tevoren werd gekozen, Agnes van Ammelroye. Men voelde wel, dat er enige onregelmatigheid school in deze gang van zaken, want zodra het antwoord van de abt binnen was, waarbij hij een deputatie van de zusters naar Leuven opriep, om daar een abdis te kiezen — zoals hij later zei, deed hij dit, om de keuze vrij te houden van inmenging van de zijde van vrienden en verwanten van de zusters — hebben de zusters de keuze van Agnes vernieuwd. De priorin verklaarde hierbij uitdrukkelijk, dat zij zich zou schikken naar de bevelen van de abt. Op 17 januari ontmoetten de partijen elkaar. De abt, die zich in de rug gedekt voelde door een opdracht van de keizer, waarin hem werd bevolen in Binderen een abdis aan te stellen uit een gereformeerd klooster en er de reformatie door te voeren, casseerde de ver-

kiezing van Agnes van Ammelroye en vroeg haar zich te willen onderwerpen. De volgende dag verklaarden de leden van de deputatie tenslotte, dat zij voor zich zelf accoord gingen maar door hun toezegging het convent als geheel niet wilden binden.

De abt besloot toen naar Binderen te gaan, waar hij 23 januari tegenover de overige leden van het convent — de deputatie was op zijn verzoek in Leuven gebleven — verklaarde, dat de keuze van Agnes van Ammelroye niet geldig was geweest, dat de reformatie, die zou worden ingevoerd, afstand van alle bezit, gemeenschappelijk leven en kloosterlijk slot zou omvatten en dat hij Margaretha van Wemelingen uit het klooster 's-Hertogendale als abdis zou aanstellen. De zusters weigerden prompt dit te accepteren en kregen op hun verzoek bedenktijd tot zondag Laetare. Op deze dag werd Margaretha officieel aangesteld als abdis. De zusters handhaafden hun verzetsstemming, zelfs nadat ze op Palmzondag wegens hun ongehoorzaamheid in de ban waren gedaan. Zij dienden bij de centrale regering een protest in tegen de beschuldigingen, die men had geuit, dat zij een slecht leven zouden leiden, en tegen de gehele affaire rond de keuze. Op hun verzoek droeg tenslotte de landvoogdes de gehele kwestie over aan de generaal van de orde, die in het land zou komen. Deze verklaarde 6 september, dat de abt van Villers in zijn recht stond in zover hij de keuze van 2 januari ongedaan had gemaakt, maar niet in zover hij een zuster uit 's-Hertogendale tot abdis had aangesteld. Zowel Agnes van Ammelroye als Margaretha van Wemelingen waren hiermee als abdis afgezet. Zelf zat de generaal een nieuwe verkiezing voor. Met practisch algemene stemmen — de priorin wilde geen naam noemen — werd Agnes van Ammelroye gekozen. De keuze werd nu enige dagen later door de keizer bevestigd onder voorwaarde, dat zij de door de generaal voorgeschreven reformatie zou doorvoeren. Deze had namelijk enige besluiten afgekondigd. Voortaan moest men gemeenschappelijk refter houden. Men mocht de nacht niet meer doorbrengen in de eigen woongelegenheden tenzij in hoge noodzaak. Het bezit van eigendom werd afgeschaft. Mannen mochten niet meer in het slot worden toegelaten

en de zusters zelf moesten voortaan binnen de tweede poort blijven. Ook werd bepaald, dat de kleding eenvoudig moest zijn. Men mocht geen novicen meer aannemen, tenzij zij beloofden in gemeenschap te zullen leven en de clausuur en de reformatie te zullen aanvaarden. Binnen een half jaar moest een getralied gastenverblijf worden gebouwd. De abt van Villers protesteerde echter tegen deze gang van zaken. Hij verklaarde ervan overtuigd te zijn, dat de nieuwe abdis, die haar positie spoedig versterkte door steun te vragen aan diverse vooraanstaande personen, niet bereid zou zijn de reformatie door te voeren, ook al beloofde zij het nu.

De abt kreeg gelijk. Spoedig bleek, dat het oude leven in Binderen gewoon doorging. Reeds in mei 1531 zag de generaal zich genoodzaakt de vader-abt opdracht te geven ervoor te zorgen, dat in dit klooster de reformatie werd gehandhaafd. Een visitatie is er waarschijnlijk niet gehouden, maar vanaf het najaar van 1531 tot aan de zomer van 1533 is men druk in de weer geweest een oplossing te vinden. Tenslotte heeft men gedaan, wat de abt van Villers reeds lang als enige mogelijkheid naar voren had gebracht om de reformatie te doen slagen. In juli 1533 werden de abdis en de recalitrante zusters uit het klooster verwijderd. Zij kregen voor hun leven een jaarlijks bedrag uitgekeerd uit de kloostergoederen. Twaalf zusters uit het klooster van 's-Hertogendale kwamen Binderen bevolken²⁰³.

Deze grondige aanpak heeft de abdij gesaneerd. In 1553 verklaarden de visitatoren, dat de kloosterlijke discipline, het leven en de administratie er redelijk goed waren. Niettemin waren er toen toch weer enige zusters, van wie de opmerking werd gemaakt, dat zij te veel „liberteyt” begeerden. Daarenboven verklaarden de visitatoren het op prijs te zullen stellen, als de abdis, die toen zou worden gekozen, zowel van de keizer als van de generaal van de orde bevel zou krijgen geen mannen toe te laten in het convent, ook al waren

---

²⁰³) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 150; *Taxandria*, XVIII, 1911, pp. 135 v.; A. M. Frenken, *De Abdij Binderen. Pogingen tot reformatie 1525-1543 (Brabantia*, V, 1956, pp. 29-42, pp. 69-77, pp. 85-96).

het bekenden van de zusters. De goede geest was dus toch weer enigszins aan het tanen. Er schijnt ook een zekere tegenstelling te zijn geweest tussen de groep zusters, die de reformatie hadden ingevoerd en feitelijk nog de gehele leiding van het klooster in handen hadden, en degenen, die na 1533 in Binderen waren geïnfest. De eerste groep verklaarde tegenover de visitatoren te vrezzen, dat de reformatie weer achteruit zou gaan, als een van de jongere zusters abdis zou worden. Zij kozen dan ook iemand uit hun eigen groep. De jongere zusters stemden allen op leden, die na de invoering van de reformatie in het klooster waren gekomen. Een oorzaak van deze niet volledig ideale sfeer kan zijn geweest het feit, dat sommige oud-leden van het convent nog wel eens in het klooster kwamen, die „daer noch deugt noch eere en (bewezen), maer eer de jonghen religieusen aldair van hair goede propooste ende religie (retraheerden)”. Zij hebben misschien de jongere zusters opgezet tegen degenen, die destijds hun plaatsen hadden ingenomen en die mogelijk niet zonder een zekere arrogantie zijn geweest, waardoor de jongeren konden worden geprikkeld. De visitatoren waren dan ook van mening, dat men deze oud-zusters niet meer in het klooster moest binnenlaten ²⁰⁴.

Naar het schijnt hebben sommige van de vroegere bewoonsters van Binderen ondanks alles nog lange tijd een zekere hoop gehad eenmaal te kunnen terugkeren in dit klooster. Toen in augustus 1543 de Meierij en ook de omgeving van Helmond in onrust werd gebracht door de benden van Maarten van Rossum en Binderen door het garnizoen van Helmond zelf feitelijk was geplunderd, heeft de destijds verwijderde abdis Agnes van Ammelroye het gewaagd zich

---

²⁰⁴) A. M. Frenken, *Enige Abdiskiezingen te Binderen onder Helmond* (Bossche Bijdragen, XII, 1932-1933), pp 106 vv. Katharina Bruffarts, die in 1553 tot abdis werd aangesteld, is zo verstandig geweest de traditie te doorbreken, dat practisch de gehele leiding van het klooster in handen van de zusters uit 's-Hertogendale was. Zij heeft spoedig enige jongere zusters belangrijke posten gegeven. Margaretha Leefdael werd reeds in 1553 priorin. In hetzelfde jaar werd Maria van Alfen boursieresse. Anna van Doren stelde zij in 1554 aan als cantrix en Josyne van Malsen in 1556 als cellierster (A. M. Frenken, *o.c.*, p 113, p. 114, p. 113, p 115).

weer in het klooster te vestigen. Zij weigerde heen te gaan, totdat de schout van Peelland haar in opdracht van de landvoogdes gelastte binnen 24 uur te vertrekken op straffe van het verlies van haar alimentatie. Zij mocht slechts blijven, wanneer zij de reformatie aanvaardde²⁰⁵. Op 27 september 1553 verzocht de vader-abt de centrale overheid spoed te maken met het benoemen van een nieuwe abdis. Hij vreesde, dat de familieleden van de vroegere zusters, die in de buurt van de abdij woonden, het convent anders last zouden gaan veroorzaken²⁰⁶.

Bij de visitatie, welke de abt van Villers en de bisschop van Den Bosch hier in 1571 hielden, om vast te stellen, wie geschikt was om de abdis Katharina Bruffarts op te volgen, die in 1553 was aangesteld en nu ontslag had gevraagd, waren er geen redenen tot ontevredenheid voor de visitatoren. Er wordt althans door hen niets vermeld, dat hiervoor een aanwijzing zou kunnen zijn. De verschillende kandidaten, die door de conventsleden werden genoemd, kregen als getuigenis, dat zij goede religieuzen waren. Misschien had men nog contacten met vrienden en verwanten, die ruimer waren dan door sommigen ideaal werd geacht²⁰⁷, maar zij waren toch niet van dien aard, dat de visitatoren er klachten over lieten horen.

Van de negentien zusters, die het convent toen telde, was er één op zestienjarige leeftijd geprofest. Drie hadden hun geloften afgelegd, toen ze zeventien jaar oud waren en drie hadden dit gedaan op hun achttiende jaar. Zeven zusters waren op hun twintigste jaar tot de professie toegelaten, terwijl bij vier andere zusters dit was gebeurd, toen zij respectievelijk 21, 23, 27 en 28 jaar oud waren. Slechts van de aftredende abdis, die nog tot de groep behoorde, welke een kleine veertig jaar eerder uit 's-Hertogendale was gekomen, is de professie-

---

²⁰⁵) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 150.

²⁰⁶) A. M. Frenken, *Enige Abdiskiezingen etc.*, p. 111.

²⁰⁷) Katheryna Werchters verklaarde, dat zij onder andere op Magdeleene Fuert stemde, omdat „daer 't clooster gheenen last aff hebben zoude, want zy verre uyt haere vrienden is” (A. M. Frenken, *Enige Abdiskiezingen etc.*, p. 115).

leeftijd niet bekend. Ook op dit punt heerste dus in dit klooster gezonde toestanden ²⁰⁸.

Het is niet rechtvaardig de in 1533 verwijderde religieuzen als volkomen nietswaardig te kwalificeren op grond van hun hiervoor geschetste strijd voor het behoud van de oude leefwijze. Men kan hun inderdaad verwijten, dat zij, wanneer zij zich hadden bezonnen op hun status als religieuzen, tot de overtuiging hadden moeten komen, dat hun levenswijze weinig kloosterlijks meer had. Anderzijds is het de vraag, hoeveel van deze adellijke dames werkelijk uit roepingsbesef in deze communiteit waren gekomen en dus behoefte hebben gehad aan een dergelijke bezinning. Daarenboven is het doorbreken van een oude traditie, waarmee men vertrouwd is geraakt en waarvan men daarom het verkeerde niet direct kan inzien, en het hiervoor in de plaats stellen van een strengere levenswijze, die veel ontzegging eist, ook voor goedwillenden steeds een moeilijke zaak. Tenslotte mag worden opgemerkt, dat, al was dan de werkelijke kloostersfeer in Binderen ver te zoeken, zodat een ingrijpen gerechtvaardigd is geweest, van geen enkele van de zusters berichten bekend zijn, dat zij persoonlijk een minderwaardig leven hebben geleid.

Bleken in 1526 te 's-Hertogenbosch enige Begijnen aangetast te zijn door de nieuwe godsdienstige ideeën ²⁰⁹, voor de overige jaren van de zestiende eeuw worden daaromtrent geen klachten meer vernomen. Rond het midden van de eeuw werd zelfs nog een fundatie gesticht op het Begijnhof om elke vrijdag een gezongen H. Mis op te dragen ter ere van het H. Sacrament, terwijl er iedere donderdag uitstelling van het Allerheiligste zou zijn ²¹⁰. Volgens de statuten, die in 1515 werden bevestigd en die nagenoeg overeenstemmen met die van 1484, mochten de Begijnen slechts zwarte, witte of grijze kleren dragen. De gehoorzaamheid ten opzichte van de meesteressen werd

²⁰⁸) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 417 vv.; A. M. Frenken, *Enige Abdiskiezingen etc.*, pp. 112 vv.

²⁰⁹) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronyken etc.*, p. 97.

²¹⁰) Stedelijk Archief Den Bosch, collectie aanwinsten no 8069, Stuk van 12 maart 1544.

daarin nog eens benadrukt. Zij moesten op tijd thuis zijn en geen mannen 's nachts in het Begijnhof laten slapen. De gemeenschappelijke godsdienstoefeningen moesten ze trouw bijwonen ²¹¹. Toen bisschop Metsius in oktober 1571 de Begijnen visiteerde, bleken verschillende statuten minder goed te worden nageleefd. Er mankeerde een en ander aan de geest van gehoorzaamheid, terwijl ook de eenvoud in kleding bij verschillende van deze vrouwen te wensen overliet. Ook overnachtte men blijkbaar wel eens zonder verlof buiten het Begijnhof en kwam men niet altijd naar de gemeenschappelijke oefeningen in de kerk. Dit laatste mag de Begijnen misschien niet zo kwalijk worden genomen, omdat het voorbeeld, dat de aan de Begijnhof-kerk verbonden clerici gaven bij het zingen van de getijden, ook niet steeds stichtend is geweest. Ernstige gebreken werden echter niet gemeld ²¹².

Onder de Begijnen van het pas in deze eeuw gestichte Hof te Oisterwijk heeft omstreeks het midden van de eeuw een hoogstaand geestelijk leven gebloeid. Deze vrouwen of tenminste enigen van hen hebben nauwe relaties gehad met de Kartuziers van Keulen. In 1545 hebben drie Oisterwijkse Begijnen zich in deze stad gevestigd, waar zij met goedvinden van het generaal kapittel van de Kartuizer-orde door dit klooster werden onderhouden ²¹³.

Het Begijnhof van Eindhoven werd waarschijnlijk in de loop van de zestiende eeuw opgeheven. In 1570 werd het evenwel opnieuw opgericht door de bisschop van Den Bosch, die hiervoor van een zekere Johannes Gyskens een huis met bijbehorende hof had gekregen ²¹⁴. Op 21 november van het volgend jaar moest Metsius echter de vrouwen er reeds op attent maken, dat zij geen omgang mochten hebben met personen, die onder verdenking stonden van ketterij en andere misdrijven. Dit zal in deze min of meer

---

²¹¹) Stedelijk Archief Den Bosch, collectie aanwinsten no 8040, Copiae Privilegie van den Begijnhof; Ibidem, A 209, pp. 26 vv.; G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, pp. 53 vv.

²¹²) Archief Bisdóm Den Bosch, Map 's-Hertogenbosch.

²¹³) *Ons Geestelijk Erf*, I, 1927, p. 292.

²¹⁴) L. G. A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, I, p. 145.

met ketterij besmette stad niet zonder zin zijn geweest. Ook wees hij er toen op, dat zij zich eenvoudig moesten kleden, het Begijnhof goed gesloten moesten houden en rustig en bescheiden zoveel mogelijk in het Hof moesten blijven ²¹⁵.

Samenvattend kan men zeggen, dat de kloosters van 's-Hertogenbosch en zijn Meierij in de loop van de zestiende eeuw in doorsnee een achteruitgang hebben gekend niet slechts op materieel gebied, zoals in het vorige hoofdstuk is uiteengezet, maar ook op het gebied van het geestelijk leven. Uit het hiervoor geschetste blijkt, dat in de meeste kloosters de gehoorzaamheid veel te wensen overliet en met de armoede in meerdere of mindere mate de hand werd gelicht. Ook op het gebied van de zuiverheid werden hier en daar tekortkomingen en overtredingen geconstateerd. Het slot werd nagenoeg nergens meer onderhouden en van kloosterlijke bezinning kwam vaak niet veel terecht. Veel kloosters hebben zich ook blijkbaar niet de leiding kunnen of willen verschaffen, die in staat was de tekenen van de tijd te verstaan en zich in te zetten voor behoud, herstel en vernieuwing. Men sukkelde goedmoedig door in een sfeer van gezapigheid, al was men gewoonlijk niet van kwade wil.

De vraag naar de oorzaken van deze achteruitgang in de kloosterlijke observantie is moeilijk te beantwoorden. Met veel voorbehoud kan men slechts enige gissingen maken. Een te geringe selectie bij het aanvaarden van nieuwe leden voor het convent, om niet achterop te geraken, nu het aantal kloostercandidaten in het algemeen aan het slinken was, zal hier zeker in aanmerking genomen moeten worden. Ook het professen van religieuzen op te jeugdige leeftijd kan niet anders dan nadelige invloed hebben uitgeoefend op de geest in de kloosters. Daarnaast kon vooral het opnemen van kinderen van adellijke en van gefortuneerde families gevaren met zich meebrengen, als zij zich niet meldden uit werkelijk roepingsbesef. De som, die vaak bij hun in-

---

²¹⁵) L. G. A. Houben, o.c., I, pp. 145 v.; Archief Bisdom Den Bosch, Map Eindhoven.

trede werd geschonken, was een welkome aanvulling voor de kloosterlijke financiën. Dat voor deze conventualen vrijheden werden bedongen, die eigenlijk niet strookten met de zuivere kloostersfeer en die andere leden ertoe kon brengen zich hetzelfde te gaan veroorloven, nam men op de koop toe. Het is niet zonder reden, dat bisschop Metsius herhaaldelijk benadrukte in zijn *Capita Reformationis* voor de diverse kloosters, die hij heeft gevisiteerd, dat hij zelf mee wilde oordelen over de geschiktheid van kandidaten voor de kloosters en dat men bij het aannemen van postulanten alle practijken van simonie moest vermijden. De toenemende verarming van de kloosters heeft mogelijk in de hand gewerkt, dat de oversten makkelijker ermee accoord gingen, dat hun onderdanen van verwanten en vrienden geschenken ontvingen. Een consequentie kan zijn geweest, dat men degenen, die geen goed gesitueerde relaties hadden, oogluikend of openlijk ging toestaan voor zich zelf te werken, om geen al te opvallend verschil tussen de conventualen te laten ontstaan. Misschien mag men de toestanden in de kloosters ook zien als een gevolg van de tijdgeest, die zoekend naar vernieuwing velen in verwarring heeft gebracht en hen diverse gebruiken als van een andere tijd en zinloos heeft doen veronachtzamen.

Aanleiding tot wanhoop was er echter in de meeste gevallen niet. Er waren omstreeks 1570 nog ruime mogelijkheden, dat restauratie- en reformatie-pogingen succes zouden hebben, zelfs al waren de tijdsomstandigheden moeilijk. Hiervoor was noodzakelijk een krachtige leiding, die oog had voor de eisen van de nieuwe tijd en tevens voor de waarden van de tradities, een verstandige recrutering met een scherpe selectie, die niet allereerst keek naar het handhaven van het getal, maar de kwaliteit van de kandidaten voorop stelde, en tenslotte een goed beheer van de bezittingen. Bisschop Metsius heeft dit blijkbaar begrepen, gezien de ijver en voortvarendheid, waarmee vooral hij gevisiteerd heeft in de kloosters van zijn bisdom. De toekomst zou moeten uitmaken, of overal aan deze voorwaarden kon worden voldaan.

L'organisation de l'église dans „La Ville et la Mairie de Bois-le-Duc” à la fin du moyen âge était telle que presque tous les habitants avaient la possibilité de faire face, avec un effort plus ou moins grand, à leurs obligations religieuses et de s'acquitter de leurs besoins de dévotion. La situation néanmoins n'était point satisfaisante. Plus d'un quart du total des endroits de cette région était dépourvu d'une paroisse indépendante et devait se contenter d'une „ecclesia annexa” ou d'une chapelle seulement, sans aucun pouvoir.

Il va sans dire que cet état de choses comportait de graves inconvénients. Parfois les enfants mouraient sans être baptisés et les adultes sans avoir reçu les derniers sacrements et lorsqu'il faisait mauvais, il était bien difficile d'aller à l'église paroissiale trop éloignée afin d'y assister à la messe le dimanche ou les jours de fête, telles étaient les plaintes qui étaient entendues à plusieurs endroits. C'étaient parfois les questions financières qui avaient fait naître cet état de choses ou qui empêchaient leur assainissement, à savoir la pauvreté de certains groupes ne pouvant subsister comme paroisse ou bien la crainte d'une perte de revenus de la part de ceux qui revendiquaient certains droits dans ces paroisses ou les lieux y appartenant. Il se peut encore que le souci de garder l'influence et le pouvoir traditionnels y aient joué un rôle.

Les responsables cependant n'ont pas été aveugles partout et en toute circonstance. Dès la première moitié du seizième siècle il y a eu, ci et là, des tentatives de redressement. Surtout à la fin de l'époque dont nous parlons, on s'est efforcé d'améliorer la situation. Le premier évêque de Bois-le-Duc, Franciscus Sonnius, a donné l'indépendance à plusieurs églises de la Mairie, ou a voulu la leur donner. C'était le même évêque qui a amélioré la situation de la charge d'âmes dans la ville de Bois-le-Duc, où une population assez

---

*) Vertaling drs. A. L. M. Oomen, Heeswijk.

nombreuse (plus de 19.000 personnes habitaient à l'intérieur des remparts et de la Franchise de la ville) appartenait à une seule paroisse, desservie par trois prêtres. En 1569 il a créé, malgré le manque quasi-total de concours du chapitre de l'église locale de Saint-Jean auquel celle-ci était incorporée, quatre nouvelles paroisses dont trois à l'intérieur des remparts et une dans le village de Den Dungen appartenant à la Franchise de Bois-le-Duc.

Quant à l'enseignement, la plupart des futurs clercs de la Mairie devaient avoir suivi l'enseignement le plus élémentaire — apprendre à lire et à écrire — dans leur lieu natal. C'est que, dans cette région, il y a eu de nombreuses écoles, non seulement dans les villes mais aussi dans beaucoup de petits villages et même dans les coins perdus. De même, il y a eu la possibilité de se mettre à l'étude élémentaire du latin. Il est certain que le latin a été enseigné à Oirschot, Sint-Oedenrode et Hilvarenbeek, vraisemblablement aussi à Eindhoven, Oisterwijk, Tilbourg et Helmond et peut-être encore à Boxtel. L'institut d'enseignement le plus fameux était l'école latine de Bois-le-Duc qui a dû réunir parfois plus de mille élèves. Il est impossible de fixer, même approximativement, combien de futurs clercs ont profité de ces écoles.

Selon les données dont nous disposons actuellement, plus de vingt pour cent des curés ou des bénéficiaires des lieux de la Mairie sans église capitulaire étudiaient vers 1520 à une université, ou y avaient étudié. Peu après le milieu du siècle le pourcentage d'universitaires dans le clergé de cette région avait baissé de beaucoup. On constate qu'à cette époque onze pour cent avaient fait ou faisaient encore leurs études à Louvain, Cologne, Paris ou ailleurs.

Comme partout ailleurs, le nombre total des clercs dans la Ville et la Mairie de Bois-le-Duc a été très élevé. On peut l'évaluer à 675. Quelque 140 d'entre eux avaient une fonction paroissiale, soit qu'ils s'en acquittaient eux-mêmes, soit qu'ils se faisaient remplacer. Sur un clerc en fonction il y avait donc cinq bénéficiaires. Il n'y a pas d'indications suggérant que le nombre de clercs ait diminué au cours de la période que nous étudions. Comme le nombre d'habitants

de Bois-le-Duc et de la Mairie en 1526 se montait à quelque 95.000, cette région disposait d'un clerc sur 140 âmes.

L'absentéisme était chose courante, tant parmi ceux qui avaient la charge des âmes que parmi les bénéficiaires. Il faut avouer cependant que l'on constate, dès 1556, une amélioration dont nous ne pouvons que conjecturer les causes, mais qui, certainement, est due en grande partie à l'action assainissante de l'évêque Sonnius. L'intempérance, elle aussi, était un défaut de ce même clergé, comme d'ailleurs le concubinage. Fixer le nombre de ceux qui se rendaient coupables de ce dernier défaut, est chose difficile. La région contiguë à la Mairie s'appelant „Langstraat” en comptait en 1571 seize pour cent, pourcentage qui à cette époque a été vraisemblablement supérieur à celui de la Mairie, puisque ladite région passait pour la région la moins disciplinée du diocèse de Bois-le-Duc. Par endroits on se plaignait aussi de la cupidité du clergé. Quelques clercs adhéraient aux nouvelles idées religieuses ou y sympathisaient, ce qui a été le cas surtout à Eindhoven. On peut dire que, malgré tous ces défauts, l'esprit et le genre de vie de la plus grande partie des clercs de notre région mérite une des qualifications qui vont de „pas mauvais” à „assez bon” ou même „très bon”. Vingt pour cent des prêtres du „Langstraat” ont été loués en 1571 pour leur apostolat et cinquante pour cent n'y sont point mentionnés, ce qui suppose une conduite au moins convenable. Les raisons données ci-dessus font supposer un pourcentage plus élevé dans la Mairie.

Bienqu'il y ait des indications qui nous montrent, au seizième siècle, une fluctuation dans l'affection de la population de Bois-le-Duc et de ses pays avoisinants vis-à-vis de son clergé, rien ne nous fait constater que l'ascendant du clergé ait baissé considérablement. Le fait que le nombre de candidats se soit maintenu à peu près ou ait suffi au moins aux nombreux postes des églises et des chapelles, nous indique que la vocation ecclésiastique n'était point dépréciée. En cas de réconciliation on en appelait toujours à l'intervention du clergé paroissial, ce qui fait ressortir que le clergé détenait une certaine position reconnue dans la vie sociale.

Au seizième siècle il y avait six églises capitulaires dans la Mairie. Celles de Hilvarenbeek, de Sint-Oedenrode et d'Oirschot dont la fondation remontait bien loin dans le moyen âge, étaient les plus anciennes. Les chapitres de Bois-le-Duc et d'Eindhoven furent institués au quatorzième siècle, tandis que celui de Boxtel datait de la fin du quinzième. En plus, il y avait un certain nombre d'églises auxquelles étaient attachés un groupe plus ou moins grand de clercs qui étaient tenus à l'office choral, en entier ou en partie, mais ces églises n'appartenaient pas aux églises collégiales. Le chapitre de l'église Saint-Jean à Bois-le-Duc réunissant trente chanoines, était le plus important. Celui d'Oirschot en avait onze, celui de Boxtel, Eindhoven et Hilvarenbeek neuf chacun et celui de Sint-Oedenrode huit. En outre, étaient attachés à chaque chapitre un certain nombre d'autres clercs, nombre différant de collège à collège.

A Eindhoven les chanoines étaient tenus au sacerdoce; à Hilvarenbeek et à Sint-Oedenrode il y avait certains canonicats pour les prêtres, d'autres pour les diacres et encore d'autres pour les sous-diacres. Quant aux chanoines d'Oirschot seuls les prêtres avaient le droit d'élire le doyen ce qui revenait à une obligation indirecte de se faire ordonner. Les chanoines de Boxtel, eux-aussi, étaient tenus au sacerdoce, mais ceux qui avaient un empêchement légitime, en étaient excusés. Les membres du chapitre de Bois-le-Duc avaient vraisemblablement l'obligation de se faire ordonner au moins sous-diacre.

De sources diverses nous apparaît que la conduite de plusieurs chanoines se caractérisait par la nonchalance, le routine, l'indifférence et d'autres défauts peu édifiants, ce qui influença pour une large part l'ambiance et l'esprit des chapitres dans leur ensemble. Les chanoines négligeaient leur obligation d'assister aux offices ou lorsqu'ils s'en acquittaient, ils le faisaient mal et sans conviction; ils avaient peu de respect pour les statuts d'où manque de discipline, fainéantise, discorde et, dans certains endroits, le concubinage. Le chapitre d'Eindhoven s'intéressait d'une manière particulière à la réforme naissante, sinon le chapitre en entier, tout au moins certains

de ses membres. C'est vraisemblablement le chapitre de Boxtel qui eut le meilleur esprit, car dans une déclaration de 1576 l'évêque Laurentius Metsius se plaignait de tous les chapitres de la Mairie, à l'exception de celui de Boxtel qu'il passait en silence.

Le manque d'enthousiasme de bien des membres de ces collèges était dû sans doute pour une large part à la politique des nominations. C'est que les responsables abusaient souvent de ces fondations pour récompenser, pour faire preuve de sympathie, pour faciliter des études ou bien pour fournir des extras pécuniaires. Il va sans dire que cette politique stimulait, au moins indirectement, l'absentéisme et qu'elle n'était pas de nature à augmenter l'esprit de prière. Beaucoup de chanoines priaient seulement parce que et en tant qu'ils étaient rétribués et non pas par esprit de devoir ou par conviction. Du reste, le grand nombre d'offices, de prières et d'anniversaires qu'il fallait accomplir et répéter, toujours de nouveau, avaient rendu l'office canonial bien monotone. Même ceux qui étaient de bonne volonté finirent par en avoir assez.

Il convient, néanmoins, de se rendre compte que toutes ces fautes ne sont point des symptômes d'une décadence qui caractérise le seizième siècle. On les rencontrait aussi bien antérieurement. Tout au plus, on peut dire qu'elles étaient plus fréquentes au seizième siècle, mais, faute de données, on doit se passer d'une comparaison exacte. Aussi n'est-il point impossible que les maux de ce temps ressortent davantage. Le clergé fut observé de près, d'une part par suite de la critique que proféraient les adeptes des idées nouvelles contre la vieille église et ses ministres, d'autre part pour la lutte parfois passionnée qui caractérisait ce siècle de malaise, entre les autorités civiles et les instituts cléricaux touchant l'exemption d'impôts de ces derniers. A Bois-le-Duc surtout, le magistrat et le chapitre de Saint-Jean se disputèrent violemment pendant des années à ce sujet. A Eindhoven et à Oirschot non plus, l'autorité locale et le chapitre ne s'entendaient pas toujours bien. Pour être justes, n'oublions pas que beaucoup de ces clercs méritaient la qualification de „bon”, voire même de „très bon”. Il serait inadmissible de ranger

d'avance parmi les „mauvais” ceux qui s'opposaient soit à l'autorité civile pour vouloir maintenir leurs privilèges soit aux évêques qui réduisant ces collèges sous leur autorité, se proposaient de supprimer leur indépendance traditionnelle.

Bois-le-Duc et sa Mairie bénéficièrent largement de l'abondance des couvents que connaissait le moyen âge. Avant 1570 il y eut huit couvents des Chanoinesses régulières, deux des Augustines (qui n'étaient pas chanoinesses), deux des Clarisses et six des Tertiaires Franciscaines. En plus, il y eut une maison des Soeurs de la vie commune avec deux dépendances, un couvent double de l'ordre de Sainte Brigitte, un couvent des Cisterciennes et un couvent des Tertiaires Dominicaines. En outre, cette région compta cinq béguinages. Quant aux couvents des religieux on y signalait Franciscains, Dominicains, Bogards, Alexiens, Croisiers, Guillelmites, Chartreux, Ordre Teutonique, Chanoines réguliers de Windesheim, Prémontrés, et Frères de la vie commune. Ces derniers y avaient deux couvents, les autres un seul. La maison des Prémontrés n'était qu'un prieuré dépendant, à savoir Postel de la région de la Campine. Il importe de mentionner que tous ces couvents n'existèrent pas simultanément en 1520. Quelques-uns avaient déjà disparu, d'autres furent fondés plus tard.

La plupart de ces couvents se situaient dans les villes ou à proximité de celles-ci. Bois-le-Duc surtout fut un centre important de fondations. A travers les temps deux béguinages, neuf couvents de religieuses et huit de religieux furent fondés à l'intérieur de ses remparts, tandis que six couvents de religieuses et deux de religieux se trouvèrent aux alentours. Il y eut deux couvents près de Helmond et un près d'Eindhoven. Chacune de ces petites villes eut, en plus, un béguinage. Abstraction faite des deux couvents de Rosmalen appartenant, en fait, à la région de radiation de Bois-le-Duc et par conséquent comptés parmi les couvents des alentours de cette ville, le quartier „Maasland” n'eut pas de couvents. Ni le „Peelland” non plus, à l'est de la ligne Bois-le-Duc-Helmond. Probablement ces régions furent trop pauvres et trop peu sûres.

Le moment de la fondation de la plupart de ces institutions coïncide à l'époque de l'enthousiasme religieux qui, à la fin du quatorzième siècle, s'annonçait non seulement dans cette région mais partout ailleurs. Dans le cours des trois premiers quarts du quinzième siècle Bois-le-Duc vit se fonder dix couvents et institutions religieuses à l'intérieur de la ville. Il y eut six nouvelles fondations dans les environs de la ville et sept dans le reste de la Mairie. Les autorités civiles, alarmées par cet accroissement rapide qui pouvait miner la vie économique de la société, prirent des mesures pour entraver cette montée. Et non pas sans résultat. Le nombre des fondations réalisées dans la seconde moitié du siècle fut bien inférieure à celle de la première moitié et encore ces fondations dataient-elles presque toutes du troisième quart du siècle. Après 1500 il n'y eut que deux nouvelles fondations religieuses.

En 1526 il devait y avoir à Bois-le-Duc et dans sa Franchise plus de 200 religieux, quelque 730 religieuses et environ 160 béguines, aux alentours de la ville 55 religieux et 53 religieuses, dans le reste de la Mairie au moins 45 religieux, 365 religieuses et 7 béguines. Au total, il y en avait par conséquent environ 1620, savoir 1315 religieuses et plus de 300 religieux dont probablement 200 prêtres. Les couvents des religieux dans la ville avaient en moyenne 25 membres, ceux des religieuses 60, non-compris le grand couvent des soeurs de la vie commune qui en avait 250. Quant aux couvents à l'extérieur de la ville, la moyenne était plus faible, savoir respectivement 22 et 42. Quand nous comparons le nombre de religieux au nombre d'habitants de la Mairie, nous verrons qu'en 1526 il y avait un religieux ou religieuse sur 59 habitants.

A Bois-le-Duc cette proportion était vraiment anormale et incomparable à celle de n'importe quelle ville des Pays-Bas. Un habitant sur environ 18 appartenait à un institut religieux. Par conséquent, à l'extérieur de la ville cette proportion se montait à un sur 147. Il est difficile de savoir si ces communautés ont trouvé leurs vocations, entièrement ou principalement, à l'intérieur de la Mairie même. Il n'est peut-être pas trop hasardé de supposer que le nombre de ceux

qui venaient d'ailleurs, ait compensé le nombre de ceux qui, bienque natifs de cette région, sont entrés dans un couvent hors de la Mairie.

Si, en 1526, on n'avait pas encore à se plaindre, pendant la moitié du siècle qui suivit, le nombre des vocations baissa beaucoup comme partout ailleurs aux Pays-Bas. Vers 1570 les couvents des religieuses à Bois-le-Duc avaient ensemble plus de 39 pour cent moins de membres qu'en 1526, pourcentage qui se montait à 45 pour les couvents des religieuses hors de la ville. Il est remarquable que, malgré cette régression générale, on ait pu fonder encore deux nouvelles communautés, le béguinage à Oisterwijk et le couvent des Tertiaires de Mariënschoot à Ommel près d'Asten. Le recul s'étendait aussi aux religieux. Ceux de Bois-le-Duc avaient baissé de 31 à 35 pour cent, les autres de plus de 59 pour cent. Il faut signaler encore que les Dominicains faisaient exception. Le nombre de leurs membres en 1570 égalait au moins celui de 1526. Il se peut qu'il le dépassât.

Cette régression était due, en partie, à la naissance des idées réformistes. Plusieurs couvents avaient connu cette contagion et certains de leurs membres s'en étaient allés en adeptes de la réforme. D'autres, demeurés orthodoxes, mais pour une raison quelconque ne se plaisant plus trop dans leur couvent, avaient trouvé dans l'incompréhension de la valeur de la vie religieuse un motif de plus pour renoncer à cet état. La cause la plus importante devait être la baisse du nombre des candidats. Ici de nouveau, il se peut que les principes de la réforme aient eu leur influence. D'autre part, les autorités civiles n'avaient pas cessé d'agir contre les couvents, notamment contre leurs privilèges fiscaux, ce qui ne peut pas ne pas avoir nui à leur développement. On avait peu envie d'entrer dans de tels instituts soi-disant asociaux. En plus, l'appauvrissement nettement constatable, dû à cette politique officielle, à la dévaluation de l'argent, aux temps pénibles, empêcha parfois les couvents d'admettre des novices. Enfin, les meilleurs éléments de la jeunesse du 16e siècle ne trouvaient souvent plus dans les instituts religieux ce qu'ils cherchaient et ce à quoi ils s'attendaient.

Au cours du demi-siècle entre la naissance de la réforme et la percée de la contre-réforme, presque tous les couvents de Bois-le-Duc et de la Mairie connurent plus ou moins gravement, une régression dans le domaine de la vie spirituelle. Il paraît que dans la plupart des couvents compromis, l'obéissance laissait à désirer, que la pauvreté était prise à la légère, tandis que la chasteté, elle non plus, n'était pas toujours observée. Dans les couvents des religieuses on se souciait peu de la clôture et parfois la vie communautaire n'était point en honneur. Plusieurs couvents étaient mal dirigés et les responsables n'étaient guère à même de réaliser un redressement. D'autre part, méfions-nous de généralisations. Il y avait des couvents qui ne donnaient prise à aucun blâme ou dont les défauts constatés ne dépassaient pas les proportions normales. On peut dire du couvent des Dominicains de Bois-le-Duc qu'il avait un esprit particulièrement bon qui influença favorablement la vie d'autres couvents de cet ordre aux Pays-Bas. De même le couvent des Chartreux à Vught, dit *Domus Sanctae Sophiae*. Ces deux couvents donnèrent plusieurs supérieurs à d'autres maisons, tandis que leurs supérieurs à eux provenaient toujours de leurs propres couvents. Vers 1560, l'observance dans cette dernière communauté s'était un peu relâchée.

Une des raisons de cette régression a dû être le trop d'indulgence dans l'admission des novices dont certains étaient trop jeunes pour émettre leurs vœux. A d'autres, à la demande de leur famille noble ou fortunée, on accordait certaines libertés incompatibles à l'esprit religieux. La baisse des revenus des couvents a pu contribuer à la réception de cadeaux dont les favorisés disposaient librement. De là, à travailler pour son propre compte, il n'y avait qu'un pas.

Dans la plupart des cas, néanmoins, il n'y avait pas lieu de désespérer. L'intervention énergique dans le couvent de Binderen près de Helmond où, en 1533, une pension alimentaire fut fixée aux soeurs qui durent toutes partir et qui furent remplacées par les religieuses de Valduc, ne se répéta jamais. Vers 1570 les efforts de restauration et de réforme s'annonçaient pleins d'espoir malgré les circonstances pénibles du temps.

BIJLAGEN

BIJLAGE I

Lijst van plaatsen in de Meierij.

Het is niet eenvoudig een geheel bevredigende lijst samen te stellen van de plaatsen in de Meierij op het einde van de Middeleeuwen. Alle opsommingen uit de vijftiende, de zestiende en de zeventiende eeuw tonen onderling verschillen. Dat men ook in het verleden niet goed weg ermee wist, blijkt uit de woorden van Jacob van Oudenhoven, waar hij zegt, sprekend over het kwartier van Oisterwijk: „Dit is al een groot Quartier, waer onder eenighe reekenen drie en twintich, ende andere ses en twintich plaatsen”¹.

Bij het opstellen van de hier volgende lijst is gebruik gemaakt van een opsomming, die dateert uit 1495 en waarvan zich een copie bevindt in het Rijksarchief depot Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch, Archief Commanderie van Gemert no 125, voorts van de haardentelling in dit gebied van 1526, die gepubliceerd is door J. v. d. Hammen en A. Sassen in *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*, 1891-1893, pp. 221-264, en van Jacob van Oudenhoven's *Beschryvinge van de Meyerye van 's-Hertogen-Bossche*, editie 1649, pp. 10-46, editie 1670, pp. 13-81.

PEELLAND

Aerle	Geldrop	Lieshout	Someren
Asten	Gerwen (a)	Maarheze	Son
Bakel	Helmond	Mierlo	(Sterksel) (c)
Beek	Heze	Nederwetten	Stiphout
Breugel	Leende	Nuenen	Tongelre
Budel	Liempde	St. Oedenrode	Veghel
Deurne	Lierop	Rixtel	Vlierden (d)
Erp	Liessel (b)	Schijndel	Zes Gehuchten (e)
			Zoerendonk (f)

KEMPENLAND

Aalst	Eindhoven	Oerle	Valkenswaard
Bergeijk	Gestel	Oirschot	Veldhoven
Bladel (g)	Hapert	Oostelbeers	Vessem
Blaerthem	Hogeloon	Reusel	Waalre
Casteren	Knegsel	Riethoven	Westerhoven
Dommelen	Lommel	Steensel	Wintelre
Duizel	Meerveldhoven	Stratum	Woensel
Eersel	Middelbeers	Strijp	Zeelst

¹) Jacob van Oudenhoven, *Beschryvinge van de Meyerye van 's-Hertogen-Bossche*, editie 1670, p. 68.

OISTERWIJK

Berkel	(Gansoyen) (<i>k</i>)	Hulsel	Riel
Boxtel	Gemonde (<i>l</i>)	Lage Mierde	Tilburg
Cromvoirt (<i>h</i>)	Goirle	Loon op Zand	Udenhout (<i>p</i>)
Diessen	Haren (<i>m</i>)	St. Michiels Gestel	Vught
Drunen	Helvoirt	Moergestel	Waalwijk
Enschot (<i>j</i>)	Hilvarenbeek	Nieukuyk (<i>n</i>)	Westelbeers
Esch	Hoge Mierde	Oisterwijk	

MAASLAND

Alem	Empel	Kessel	Nistelrode
Berghem	Geffen	Lith (<i>r</i>)	Nuland
Berlicum	Hees	Lithoyen	Oss
Dinther	Heeswijk	Maren	Rosmalen

De volgende opmerkingen zijn hierbij te maken:

(a) *Gerwen*. Deze plaats wordt in de haardentelling van 1526 tegelijk met Nuenen vermeld². In de lijst van 1495 wordt zij afzonderlijk genoemd met Wetten. Hiermee is zeker de uithoek Opwetten bedoeld en niet Nederwetten. Dit krijgt iets verder een eigen vermelding. Jacob van Oudenhoven spreekt van „deze twee dorpen”, als hij het heeft over Nuenen en Gerwen³. Het is dus verantwoord ze als afzonderlijke plaatsen te beschouwen.

(b) *Liessel*. Dit wordt noch in de lijst van 1495 noch in de haardentelling van 1526 vermeld. In de eerste editie van het werk van Jacob van Oudenhoven wordt echter gezegd, dat het „paelt aen Dorne”, en in de tweede, dat het „heeft ende becleedt sijn eyghen Banck”⁴. Een zekere mate van zelfstandigheid heeft het dus wel bezeten.

(c) *Sterksel*. Hiervan wordt gezegd in het verslag van de haardentelling van 1526, dat het in totaal slechts vijf hoeven telde⁵. De lijst van 1495 vermeldt het helemaal niet. Men kan het dorp daarom gevoeglijk buiten beschouwing laten, al schijnen de bewoners van deze boerderijen dan ook „parochie, sepulture ende gemeente voere hen selve” te hebben gehad.

(d) *Vlierden*. Wordt het in 1526 samen met Deurne vermeld⁶, in de lijst van 1495 staat het apart. Jacob van Oudenhoven zegt ervan, dat het „sijn eyghen

²) J. v. d. Hammen en A. Sassen, *Telling der huizen en haardsteden in de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526*, p. 248.

³) Jacob van Oudenhoven, o.c., editie 1649, p. 18.

⁴) Jacob van Oudenhoven, o.c., respectievelijk p. 19 en p. 21.

⁵) J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 255.

⁶) J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 253.

Banck" had⁷. Evenals Liessel heeft het waarschijnlijk een zeker eigen karakter gehad.

(e) *Zes Gehuchten*. Ook deze woongemeenschap, die in 1495 afzonderlijk wordt genoemd en in 1526 samen met Heze⁸, is waarschijnlijk niet slechts een uithoek geweest van het laatstgenoemde dorp. Volgens Jacob van Oudenhoven had het twee schepenen in de bank, die het gemeenschappelijk had met Heze en Leende⁹.

(f) *Zoerendonk*. Zowel in 1495 als in 1526 wordt deze plaats samen met Maarheze genoemd¹⁰. Men kan echter ook deze woongemeenschap waarschijnlijk wel een zekere zelfstandigheid toekennen, daar zij volgens Jacob van Oudenhoven evenveel schepenen had in de gemeenschappelijke bank als Maarheze. Bovendien werd deze bank in Zoerendonk gespannen. De uithoek *Gastel* had slechts één schepen in deze bank en wordt alleen bij van Oudenhoven vermeld¹¹. Zij zal daarom van ondergeschikte betekenis zijn geweest en buiten beschouwing kunnen worden gelaten.

(g) *Bladel*. Bij dit dorp lag *Netersel*, waarvan ongeveer hetzelfde te zeggen is als van *Gastel* (zie noot (f)). Het komt op geen enkele lijst voor en had slechts één schepen in de gemeenschappelijke bank van *Bladel* en *Reusel*¹².

(h) *Cromvoirt*. In 1526 wordt deze plaats niet vermeld. In 1495 wordt het echter afzonderlijk genoemd. Namens deze woongemeenschap zaten twee schepenen in de bank, die *Cromvoirt* samen met *Vught* vormde¹³.

(j) *Enschot*. Bij deze plaats wordt in 1526 *Heuckelum* vermeld¹⁴. In de opsomming van 1495 staat dit afzonderlijk. In het werk van Jacob van Oudenhoven wordt er slechts van gezegd, dat het onder Oisterwijk ressorteerde¹⁵. Men zal het als een uithoek moeten beschouwen zonder meer.

(k) *Gansoyen*. Volgens de lijst van 1526 stonden hier toen nog slechts twee huizen¹⁶. Deze plaats wordt daarom in de opsomming niet meegeteld.

(l) *Gemonde*. Ofschoon deze woongemeenschap zowel in 1495 als in 1526 wordt genoemd samen met St. Michiels Gestel en zij onder de schepenbank van dit dorp ressorteerde¹⁷, heeft zij waarschijnlijk toch iets eigens gehad blijkens het feit, dat zij een eigen parochie vormde.

---

⁷⁾ Jacob van Oudenhoven, o.c., editie 1670, p. 21.

⁸⁾ J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 255.

⁹⁾ Jacob van Oudenhoven, o.c., editie 1649, p. 21, editie 1670, p. 24.

¹⁰⁾ J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 255.

¹¹⁾ Jacob van Oudenhoven, o.c., editie 1649, p. 22.

¹²⁾ Jacob van Oudenhoven, o.c., editie 1649, p. 31, editie 1670, p. 60.

¹³⁾ Jacob van Oudenhoven, o.c., editie 1670, p. 76.

¹⁴⁾ J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 237.

¹⁵⁾ Jacob van Oudenhoven, o.c., editie 1670, p. 70.

¹⁶⁾ J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 233.

¹⁷⁾ J. v. d. Hammen en A. Sassen, o.c., p. 232.

(m) *Haren*. Wat gezegd is van Heuckelum bij Enschoot (zie noot (j)), kan ook worden gezegd van *Belveren* bij Haren. Dit wordt in de lijsten van 1495 en 1526 bij dit dorp geplaatst, maar ressorteerde volgens Jacob van Oudenhoven evenals het genoemde Heuckelum onder Oisterwijk ¹⁸.

(n) *Nieuwkuyk*. In de lijsten van 1495 en 1526 wordt deze plaats in het geheel niet genoemd. Uit Jacob van Oudenhoven blijkt echter, dat zij een eigen bank had ¹⁹. Zij zal dus enigermate op zich zelf hebben gestaan.

(p) *Udenhout*. Zowel in de haardentelling van 1526 als in de lijst van 1495 wordt deze plaats afzonderlijk vermeld ²⁰. Hoewel het volgens Jacob van Oudenhoven onder Oisterwijk ressorteerde ²¹, zal het daarom toch in zeker opzicht een eigen karakter hebben gehad.

(r) *Lith*. Dit wordt niet genoemd in de lijst van 1495. In de haardentelling van 1526 wordt het in het aanhangsel vermeld ²².

---

¹⁸) J. v. d. Hammen en A. Sassen, *o.c.*, p. 234; Jacob van Oudenhoven, *o.c.*, editie 1649, p. 38, editie 1670, p. 70.

¹⁹) Jacob van Oudenhoven, *o.c.*, editie 1670, p. 75.

²⁰) J. v. d. Hammen en A. Sassen, *o.c.*, p. 238.

²¹) Jacob van Oudenhoven, *o.c.*, editie 1649, p. 38, editie 1670, p. 70.

²²) J. v. d. Hammen en A. Sassen, *o.c.*, p. 268.

Lijst van plaatsen in de Meierij met en zonder eigen parochie.

Voor het samenstellen van deze lijst is gebruikt gemaakt van de pouillé's, welke zich in het archief van het bisdom Luik bevinden, en van de volgende werken: G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverinckx*, 2 dln., L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 5 dln., Jacob van Oudenhoven, *Beschryvinge van de Meyerye van 's Hertogen-Bossche*, editie 1649 en editie 1670.

PEELLAND

<i>Parochies:</i>	Aarle	Helmond	St. Oedenrode
	Asten	Heze	Schijndel
	Beek	Leende	Someren
	Breugel	Lieshout	Son
	Budel	Maarheze	(Sterksel) (c)
	Deurne (a)	Mierlo	Stiphout
	Erp	Nederwetten (b)	Tongelre
	Geldrop	Nuenen	Veghel

<i>Ecclesiae annexae:</i>	Bakel (d)	Lierop (f)
	Gerwen (e)	Rixtel (g)

<i>Geen parochie:</i>	Liempde	Vlierden	Zoerendonk
	Liessel	Zes Gehuchten	

KEMPENLAND

<i>Parochies:</i>	Aalst	Hogeloon	Steensel
	Bergeijk	Knegsel	Stratum (j)
	Bladel	Lommel	Strijp
	Blaerthem	Meerveldhoven	Veldhoven
	Duizel	Oerle	Waalre
	Eersel	Oirschot	Zeelst
	Eindhoven (h)	Oostelbeers	
	Gestel	Reusel	

<i>Ecclesiae annexae:</i>	Casteren (k)	Riethoven (p)	Wintelre (u)
	Dommelen (l)	Valkenswaard (r)	Woensel (v)
	Hapert (m)	Vessem (s)	
	Middelbeers (n)	Westerhoven (t)	

OISTERWIJK

<i>Parochies:</i>	Boxtel	Haren	St. Michiels Gestel
	Diessen	Helvoirt	Moergestel
	Drunen	Hilvarenbeek	Oisterwijk

Esch	Hoge Mierde	Tilburg
(Gansoyen) (w)	Hulsel	Vught (x)
Gemonde	Lage Mierde	Waalwijk
Goirle	Loon op Zand	

Ecclesia annexa: Enschoot (y)

<i>Geen parochie:</i>	Berkel	Nieuwkuik	Udenhout
	Cromvoirt	Riel	Westelbeers (z)

MAASLAND

<i>Parochies:</i>	Alem	Hees	Maren
	Berlicum	Heeswijk	Nistelrode
	Dinther	Kessel	Nuland
	Empel (aa)	Lith	Oss
	Geffen	Lithoyen	Rosmalen

Ecclesia annexa: Berghem (ab)

Tot het dekenaat Woensel behoorden alle plaatsen van Peelland behalve waarschijnlijk Liempde, dat als deel van de parochie van Boxtel tot het dekenaat Hilvarenbeek zal hebben behoord, voorts Aalst, Blaerthem, Eindhoven, Meerveldhoven, Stratum, Strijp, Veldhoven, Waalre, Zeelst, Valkenswaard en Woensel in Kempenland en Berlicum, Dinther en Heeswijk in Maasland. De niet genoemde plaatsen van Kempenland en alle plaatsen van het kwartier van Oisterwijk alsmede waarschijnlijk het reeds genoemde Liempde ressorteerden onder het dekenaat Hilvarenbeek. Alle plaatsen van Maasland behalve de drie reeds vermelde behoorden tot het dekenaat Cuyck.

De volgende opmerkingen zijn bij de lijst te maken:

(a) *Deurne*. Deze parochie was met die van Bakel verenigd. Eigenlijk behoorde de pastoor in Bakel te wonen, maar in feite verbleef hij in Deurne ¹.

(b) *Nederwetten*. Ofschoon deze plaats in enige pouillé's niet wordt vermeld, komt zij wel voor in die van 1537, 1552, 1555, 1560 en 1562 ². Ook L. H. C. Schutjes spreekt over de parochie van Nederwetten ³.

(c) *Sterksel*. Aangezien dit gehucht niet is opgenomen in de lijst van Meierijsse plaatsen, daar het te klein was, wordt het ook hier niet meegeteld. Het komt trouwens in geen enkel pouillé voor.

(d) *Bakel*. Zie noot (a).

¹) L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, III, p. 178.

²) Archief Bisdom Luik, ns I 152, I 155, D III 32, D III 33.

³) L. H. C. Schutjes, *o.c.*, V, p. 153.

(e) *Gerwen*. In alle pouillé's wordt deze plaats vermeld in verbinding met Nuenen. In 1537, 1538, 1553 en 1554 wordt uitdrukkelijk erbij gezegd „appendix” ⁴. Al werd dan volgens L. H. C. Schutjes Nuenen in 1496 afgescheiden van Gerwen ⁵, een zekere binding zal er zijn blijven bestaan. Nuenen heeft waarschijnlijk een overwicht gekregen over de moederkerk, daar deze plaats bijna steeds het eerst wordt genoemd en Gerwen appendix. Slechts in 1552 en 1560 staat Gerwen op de eerste plaats ⁶.

(f) *Lierop*. De naam van deze plaats wordt in alle pouillé's gekoppeld aan Asten. Volgens L. H. C. Schutjes is in de veertiende eeuw een scheiding tussen deze kerken tot stand gekomen ⁷. Het feit evenwel, dat in 1569 de notabelen van Lierop bisschop Sonnius om kerkelijke zelfstandigheid vragen, en de bewoordingen, waarin zij dit doen, wijzen er duidelijk op, dat in de zestiende eeuw van werkelijke onafhankelijkheid weinig meer over was. „... pro unitis sint hactenus habitae et reputatae” wordt daar gezegd, terwijl eveneens naar voren wordt gebracht, dat de bevolking van beide dorpen zo is toegenomen „ut ambabus parochiis unus presbyter nullo modo praeesse aut sufficere possit” ⁸.

(g) *Rixtel*. Ook deze plaats wordt steeds genoemd in verband met een andere, namelijk Helmond.

(h) *Eindhoven*. Ofschoon de kerk van Eindhoven een dochterkerk was van die van Woensel ⁹, zijn beide kerken later weer verenigd. Bij de oprichting van het kapittel van Eindhoven in 1399 werd bepaald, dat de pastoor van de verenigde kerken in Eindhoven moest resideren ¹⁰. Feitelijk is Woensel dus appendix geworden van de dochterkerk.

(j) *Stratum*. Dit wordt steeds als een zelfstandige kerk vermeld, na 1571 echter niet meer. Volgens J. J. M. Sicking had deze plaats een eigen parochie sinds het einde van de vijftiende eeuw ¹¹.

(k) *Casteren*. Of hier een eigen bediening is geweest, wordt nergens aangegeven, wel dat het afhankelijk was van Hilvarenbeek.

(l) *Dommelen*. Deze plaats wordt steeds vermeld als een appendix van Westervolgen.

(m) *Hapert*. In alle pouillé's wordt Hapert vermeld in verbinding met Hogeloon.

(n) *Middelbeers*. In geen enkel pouillé wordt deze plaats vermeld. Wel wordt genoemd Beerse Monachi, dat Oostelbeers was, en Westelbeers. Volgens L. H. C.

⁴ Archief Bisdom Luik, ns I 152, I 151, I 156, I 157.

⁵ L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 720, V, p. 203.

⁶ Archief Bisdom Luik, ns I 155, D III 32.

⁷ L. H. C. Schutjes, o.c., III, p. 147, IV, p. 700.

⁸ Archief Abdij van Postel, Map Asten-Lierop.

⁹ L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 935.

¹⁰ Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 136.

¹¹ J. J. M. Sicking, *St. Joris in Stratum*, pp. 27 vv.

Schutjes was Middelbeers echter de parochie, terwijl in Westelbeers slechts een kapel stond, die onder deze parochie ressorteerde¹². Dit blijkt ook uit de stukken van de zeventiger en tachtiger jaren van de zestiende eeuw, welke zich bevinden in het archief van het bisdom 's-Hertogenbosch¹³.

Deze parochie was een dochterkerk van Oirschot¹⁴. Gezien echter het feit, dat zij steeds als appendix wordt aangeduid, zal zij toch niet geheel zelfstandig zijn geweest. In 1571 verklaarde bisschop Metsius aan de hertog van Alva, dat de taak van de deken van Oirschot niet gemakkelijk was „propter gravissimam curam animarum tam ex regimine ecclesiae parochialis Oirschotensis quam aliarum quarundam ecclesiarum vicinorum pagorum ad curam dicti decanatus similiter spectantem illi annexam”¹⁵. Men zal haar kunnen vergelijken met de hierna volgende parochies van Riethoven, Westerhoven en Wintelre.

(p) *Riethoven*. Ofschoon dit dorp, zoals L. H. C. Schutjes zegt¹⁶, reeds in 1442 van de moederkerk Bergeijk was afgescheiden, toch wordt het in alle pouillé's behalve in dat van 1556 appendix genoemd. Het wordt in de opsommingen steeds geplaatst onmiddellijk na Bergeijk, ook in 1556. Een zekere afhankelijkheid zal er dus wel zijn blijven bestaan. Met de ter beschikking staande gegevens is het evenwel niet uit te maken, of deze afhankelijkheid slechts hierin bestond, dat de pastoor van Bergeijk het recht had de pastoor van Riethoven te benoemen, dan wel dat er meer mee samenhang.

(r) *Valkenswaard*. Steeds wordt dit dorp genoemd in combinatie met Waalre.

(s) *Vessem*. Dit dorp wordt in de opsommingen altijd met Wintelre in verbinding gebracht.

(t) *Westerhoven*. Deze parochie, waarmee Dommelen was verenigd (zie noot (l)), wordt in alle pouillé's nog appendix genoemd. Wat van Riethoven is gezegd (zie noot (p)), zal daarom ook van deze plaats kunnen worden gezegd, dat namelijk een zekere afhankelijkheid van de moederkerk in Bergeijk was blijven bestaan. Dit wordt bevestigd door een ongedateerde brief uit Westerhoven aan de bisschop van 's-Hertogenbosch, waaruit blijkt, dat Westerhoven en Dommelen eigenlijk geïncorporeerd waren gebleven bij Bergeijk¹⁷.

(u) *Wintelre*. De verhouding van deze parochie ten opzichte van de parochie van Oirschot zal te vergelijken zijn geweest met die van Middelbeers (zie noot (n)).

(v) *Woensel*. Zie noot (h), Eindhoven.

(w) *Gansoyen*. Omdat deze plaats te klein is geweest, evenals Sterksel, is zij noch in de plaatselijst noch in de parochielijst opgenomen. Zij wordt ook nergens vermeld.

¹² L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 89.

¹³ Archief Bisdom Den Bosch, Map Middelbeers-Westelbeers.

¹⁴ L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 89.

¹⁵ Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, Archief Kapittel van Oirschot no 140.

¹⁶ L. H. C. Schutjes, o.c., V, p. 618.

¹⁷ Archief Abdij van Postel, Map Westerhoven.

(x) *Vught*. Als enige plaats in de Meierij had Vught twee parochies. In de optelling van alle plaatsen met parochies is dit dorp evenwel slechts een maal geteld.

(y) *Enschot*. De kerk van dit dorp wordt steeds appendix van die van Tilburg genoemd.

(z) *Westelbeers*. Zie noot (n), Middelbeers.

(aa) *Empel*. In 1523, 1552, 1555, 1560 en 1562 wordt dit dorp als parochie vermeld, terwijl het in 1534, 1537, 1538, 1553 en 1554 niet wordt genoemd¹⁸. In 1566 werd de pastoor van Empel als een van de kandidaten naar voren geschoven om deken van Maasland te worden¹⁹. Men kan dus aannemen, dat Empel een zelfstandige parochie is geweest.

(ab) *Berghem*. Dit was een ecclesia annexa bij Oss.

---

¹⁸) Archief Bisdom Luik ns I 54, I 155, I 158, D III 32, D III 33, D III 31, I 152, I 151, I 156, I 157.

¹⁹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gijberti Coeverincx*, I, p. 184.

Sociale activiteiten van de kloosters.

Wanneer men buiten beschouwing laat, dat de kloosters de armen en gebrekigen, die om een aalmoes of om hulp kwamen vragen, niet zonder meer zullen hebben heengezonden en dat met name de Franciscanen en de Dominicanen zich verdienstelijk hebben gemaakt voor de zielzorg in Stad en Meierij, kan men slechts van de volgende religieuze instituten aantonen, dat zij nuttig zijn geweest voor het sociale leven.

De Bogarden hebben rond 1520 in ieder geval een convict gehad voor jongens, die studeerden aan de Latijnse school in de stad ¹. Het is niet bekend, of zij dit ook in de decennien daarvoor en daarna hebben gehad.

De Fraters van het St. Gregoriushuis hebben eveneens een convict gehad voor scholieren ². Zij waren hier de leerlingen behulpzaam bij het studeren en hebben misschien privaattlessen gegeven ook aan jongens uit de stad zelf ³. Daarnaast hebben zij waarschijnlijk volgens hun statuten de bibliotheek van het huis ter beschikking gesteld van belangstellenden ⁴. Ook hielden zij op feestdagen predikaties voor de leerlingen van de Grote School en voor anderen, die wilden komen luisteren ⁵.

De Alexianen of Cellebroeders hadden als taak te zorgen voor zieken met name voor pestpatiënten ⁶ en dezen na hun overlijden zo nodig te begraven ⁷. In de tijd van de beeldenstorm hebben zij weeskinderen in hun huis opgenomen, ofschoon dit waarschijnlijk niet helemaal om altruïstische motieven is gebeurd, maar om gespaard te blijven voor plundering ⁸.

De Zwartzusters, Swesteren of Cellezusters hadden eveneens als taak „conversatie ende visitatie der siecken oft hanteringhen der dooden”. Toen deze community in 1477 officieel de kloosterstatus kreeg, werd nadrukkelijk gezegd, dat

¹) R. A. v. Zuylen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, I, p. 345.

²) J. v. d. Hammen en A. Sassen, *Telling der huizen en haardsteden in de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526*, p. 225.

³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, II, p. 120; A. v. d. Does de Willebois, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de Stad en voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch*, III, pp. 251 vv.; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71, Gedicht over de gebeurtenissen van 1525.

⁴) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 106.

⁵) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, o.c., II, p. 100.

⁶) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 71, Gedicht over de gebeurtenissen van 1525.

⁷) In de kroniek van Molius worden zij „vespillones”, lijkdragers genoemd (Stedelijk Archief Den Bosch, kroniek van Molius, collectie aanwinsten no 8083, f. 54).

⁸) R. A. v. Zuylen, o.c., II, p. 919.

de geloften voor de zusters geen hinderpaal mochten zijn om dit werk voort te zetten⁹. Zij waren niet gebonden aan een of ander godshuis, maar gingen naar de zieken in de stad¹⁰.

De Augustinessen, die verbonden waren aan het Groot-Ziekengasthuis, verzorgden ook zieken. Zij moesten zich echter beperken tot degenen, die in dit godshuis werden opgenomen, zoals bisschop Sonnius in 1569 nog uitdrukkelijk bepaalde¹¹. In hoofdzaak moesten zij er voor zorgen, dat de patiënten kregen wat zij nodig hadden aan eten, beddegoed en verband¹², maar daarnaast hebben zij zich blijkbaar ook bezig gehouden met het behandelen van ziekten. In het genoemde jaar 1569 immers werd de zusters toegestaan hulp te bieden, indien mensen kwamen vragen „om hulp ende troost tegen quade keelen ende dyergelycke”¹³.

De Tertiariissen van Mariënborg hebben misschien een soort pensionaat gehad. Op het einde van de dertiger jaren werd namelijk een herdoopt meisje aan de zorgen van dit convent toevertrouwd¹⁴. Nadere gegevens hieromtrent zijn evenwel niet gevonden.

Enige Begijnen van het Groot Begijnhof hebben onderwijs gegeven aan meisjes in lezen, schrijven, handwerken en zelfs in Frans. Soms hadden zij hierom ook meisjes in pension, die van buiten de stad kwamen¹⁵.

De Regularissen van St. Annenborg te Rosmalen hebben in ieder geval rond 1570 een tehuis gehad voor wezen. Hoe lang dit heeft bestaan, kan bij gebrek aan gegevens niet worden gezegd. Vermoedelijk hadden zij het reeds in de vijftiger jaren¹⁶.

De Cisterciënserinnen van Binderen hadden in 1526 zes of zeven jonge meisjes, „die dair bestaedt (waren) om leeren”¹⁷.

---

⁹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 288 v.

¹⁰) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 292.

¹¹) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 45.

¹²) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, pp. 34 v.

¹³) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 46, p. 48.

¹⁴) Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, collectie Cuypers van Velthoven no 77.

¹⁵) Stedelijk Archief Den Bosch, collectie aanwinsten no 8040; Rijksarchief depot Nrd. Br. 's-Hertogenbosch, aanwinsten 1953 no 75.

¹⁶) G. v. d. Elsen en W. Hoevenaars, *o.c.*, II, p. 267; Stedelijk Archief Den Bosch, Diverse Stukken 1544-1565, Suppliek van 10 april 1556.

¹⁷) J. v. d. Hammen en A. Sassen, *o.c.*, p. 252.

REGISTER *

A

Aalst: 4, 46.
 Aarle: 30.
 Aartsdiaken: zie Kempen, Aartsdiaken van de.
 Aartsdiakonaat: zie Kempen, Aartsdiakonaat van de.
 Abdij: zie Averbode; Berne; Binderen; Echternach; Floreffe; Geertui, St.; Hooionk; Michielsabdij, St.; Rolduc; Tongerlo; Truyen, St.; Villers.
 Acht: 3, 27.
 —, zie ook Opacht.
 Achter de Tolbrug: 119, 139, 246.
 —, zie ook Elisabeth-Bloemenkamp, St.
 Adrianus, Kartuiser: 218.
 Agnetendal, St.: 112, 121, 125, 128, 183, 245.
 Aken: 85, 134.
 Alem: 4, 65.
 Alexianen: 112, 118, 125, 150, 151, 212, 213, 214.
 Aleytsoen, Henricus Henrici: 126.
 Alfen, Maria van: 258.
 Alphen: 21.
 Altena: zie Heusden en Altena, Land van.
 Alva, Hertog van: 17, 18, 24, 25, 54, 72, 83, 97, 223, 231, 232, 234.
 Ameyden, Arnoldus van der: 92.
 Ameyden, Nicolaas van der: 54, 83, 84.
 Ammelroye, Agnes van: 255, 256, 258.
 Amsterdam: 136, 158.
 Anabaptisten: 37, 193, 249.
 Andelius, Franciscus: 41, 96.
 Annatroon, St.: 141.
 Annenborg, St.: 111, 114, 125, 126, 127, 130, 136, 141, 177, 183, 216, 242.
 Antwerpen: 11, 13, 19, 31, 35, 133, 157, 172, 198, 203.
 —, Bisschop van: 11, 19.
 —, zie ook Michielsabdij, St.
 Arendonck, Johannes: 217.
 Arnhem: 34, 220.
 Arnoldi, Hubertus: 233.

Asten: 1, 12, 21, 45, 48, 111, 127, 142.
 Asten, Hillegundis van: 246, 247.
 Auderghem, Dominicanessen van: 198.
 Augsburg, Interim van: 195.
 —, Rijksdag van: 195.
 Augustinessen: zie Kanonikessen; Regularissen.
 Augustinessen van het Groot-Ziekengasthuis: 111, 116, 124, 139, 161, 162, 163, 164, 165, 243.
 Augustinus, St., Regel van: 111, 118, 227.
 Averbode, Abdij van: 21, 35, 36, 57.
 Aversanus, Angelus: 214.

B

Back, Frans: 82, 83.
 Baecx, Johannes: 126.
 Baerll, Johannes van: 196, 197, 201.
 Baerll, Walterus: 198.
 Baetken, Regularis van Bethaniën: 236.
 Bakel: 12, 21.
 Barbaradal, St.: 111, 120, 125, 126, 128, 129, 130, 132, 139, 160, 191, 250, 251, 253.
 Basel, Winaldus van: 116.
 Baselaars: zie Baseldonk.
 Baseldonk: 116, 128, 144, 166, 167, 168, 169, 180, 187, 188, 189, 190, 191, 213.
 Baulet, Roeland: 171.
 Bauwens, Peterken: 140.
 Beca, Adrianus a: 217.
 Bedelorden: 203.
 —, zie ook Franciscanen; Dominicanen.
 Beecanus, Johannes: 217.
 Beek: 26, 227.
 Beelaerts, Joost: 48.
 Beeldenstorm: 51, 53, 60, 82, 89, 90, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 158, 159, 160, 178, 203, 206, 217, 220, 235.
 Beerse: 48.
 Beerse, Jacob Murree van: 158.
 Begijnen: 14, 30, 131, 132, 133, 156.

*) Mede samengesteld door mej. G. Voss, Heeswijk. De cursief gedrukte cijfers verwijzen naar de noten.

Begijnhoven: zie Eindhoven; Helmond;
 's-Hertogenbosch; Oisterwijk, Begijn-
 hof van.
 Belveren: 1.
 Benden, Gelderse: zie Invallen, Gelder-
 se; Rossum, Maarten van.
 Benedictijnen: 113.
 Berckel, Gerardus van: 208.
 Bergen, Cornelius van, Bisschop van
 Luik: 23.
 Bergen, Godfried van: 54, 82, 83, 85.
 Bergeijk: 2, 21, 22, 65.
 Bergeyck, Arnoldus: 200.
 Berghem: 3, 10, 26.
 Berlicum: 1, 3, 5, 10, 21, 27, 48, 57.
 Berne, Abdij van: 10, 21, 22, 36, 57.
 Best: 3, 5, 6, 11, 27.
 —, Odulfuskapel, St.: 5, 11.
 Bethaniën: 111, 119, 125, 139, 171,
 235, 236, 237, 250.
 Biens, Barbara: 238.
 Binderen: 112, 117, 142, 183, 254, 255,
 256, 257, 258, 259, 260.
 Birgitta, St., Orde van: 112, 120.
 Birgittinessen: 140, 141, 151, 253.
 —, zie ook Koudewater.
 Birgittijnen: 151, 217, 218, 224, 253.
 —, zie ook Koudewater.
 Bisdóm: zie 's-Hertogenbosch; Luik;
 Utrecht, Bisdóm.
 Bisschop: zie Antwerpen; Groningen;
 Haarlem; 's-Hertogenbosch; Luik;
 Mechelen, Bisschop van.
 Bladel: 3, 11, 48.
 Blaerthem: 4.
 Blicman, Godfried: 71, 72, 87.
 Blyoul, H. du: 75.
 Boerdonk: 3, 5.
 Boetselaer, Otto van, Abt van Berne: 57.
 Bogarden: 32, 112, 113, 117, 119, 122,
 125, 126, 128, 150, 183, 214, 215,
 251.
 Boirschot, Jan van: 85.
 Bokelaar, Arnoud Wouterszoon: 236.
 Bonifantenhuis: 31.
 Boort, Leonardus: 46.
 Boot, Hendrick: 215.
 Borchgreve, Theodoricus: 17.
 Boxtel: 7, 8, 29, 65, 66, 68, 81, 111,
 113, 121, 125, 126, 129, 146, 181,
 244, 245.
 —, Heer van: 8, 81.
 —, Kapittel van: 8, 9, 29, 66, 68, 81.

—, zie ook Elisabethdal, St.
 Boxtel, Helias: 199, 202.
 Brabant: 39, 73, 74, 85, 92, 100, 113,
 117, 132, 134, 154, 166, 176, 225.
 Brabant, Petrus: 92.
 Breda: 98, 136.
 —, Kapittel van: 98.
 Breda, Daniel van: 203.
 Breugel: 26.
 Breugel, Arnold van: 73.
 Broeck, Lysbetten dochter Wilneer
 Wouters van den: 15.
 Broeders van het Gemene Leven: 31,
 112, 113, 118, 122, 125, 129, 136,
 144, 145, 169, 201, 206, 207, 208,
 210, 211, 212, 247, 254.
 —, zie ook Gregoriushuis, St.; Ten Or-
 ten, Huis.
 Broederschap, Lieve-Vrouwe: zie 's-Her-
 togenbosch, Broederschap.
 Broederschap van het H. Sacrament: zie
 's-Hertogenbosch, Broederschap.
 Bruffarts, Katharina: 258, 259.
 Brugge: 198, 200, 202.
 Bruheze, Maria van: 255.
 Brussel: 13, 49, 73, 92, 101, 102, 103,
 104, 106, 107, 115, 133, 136, 158,
 164, 166, 170, 172, 174, 175, 177,
 192, 198, 218, 228, 233, 248.
 Bruyster van Heusden, Augustinus: 204.
 Budel: 4.
 Buren, Gravin van, Vrouwe van Eind-
 hoven: 55.
 Busch Swollensis, Joachim a: 34.
 Busco, Wilhelmus de: 126.
 Buscoducensis Arnhemensis, Martinus:
 34.
 Buys (Busius), Nicolaas: 70.
 Bijje, Hendrik de: 89.
 Bye, Gerardus de: 198.

C

Calcar: 198.
 Calixtus III, Paus: 14.
 Calvijn: 52.
 Casteren: 12, 26.
 Catharinadal, St.: zie Catharinenberg, St.
 Catharinenberg, St.: 112, 121, 125, 141,
 251, 252, 253.
 Choralenhuis: 32.
 Cellebroeders: zie Alexianen.
 Cellezusters: zie Swesteren.

Cisterciënserinnen: zie Binderen;
 Cîteaux, Orde van.
 Cîteaux, Orde van: 112, 254, 256.
 Clarissen: 111, 117, 121, 139, 146, 181,
 244, 245.
 —, zie ook Elisabethdal, St.
 Clemens VII, Paus: 163.
 Cluts, Godfried: 220, 221.
 Cock van Bercheyk, Henricus: 199.
 Coeverincx, Gijsbertus: 136, 211, 254.
 Colle, Johannes de: zie Heuvel, Johan-
 nes van den.
 Concilie van Trente: zie Trente, Con-
 cilie van.
 Congregatie van Windesheim: zie Win-
 desheim, Congregatie van.
 Conventuelen: 192, 244, 245.
 Coolen, Gerard: 179.
 Coolen, Petrus: 31, 70.
 Coppin, Nicolaas: 78.
 Cortenbach, Joost van, Heer van Hel-
 mond: 242.
 Cottereau, Leonardus: 115.
 Crabeels, Clemens, Bisschop van 's-Her-
 togenbosch: 15, 20, 45.
 Cuperinus, Aelbertus: 13, 15, 106, 185,
 186, 195, 196.
 Cuijk: 1, 33, 39, 41, 42, 43, 44, 114.
 —, Dekenaar: 1, 33, 39, 41, 42, 43, 44.

D

Daems-gasthuis: 166.
 Dekenaar: zie Cuijk; Hilvarenbeek;
 Woensel, Dekenaar.
 Delft: 220.
 Den Dungen: 2, 3, 4, 16, 111, 120,
 126, 128, 130, 132.
 —, Jac'bskapel, St.: 4.
 —, Jacobsparochie, St.: 16.
 —, zie ook Barbaradal, St.; Eikendonk.
 Derde lid: zie 's-Hertogenbosch, Derde
 lid.
 Derde Orde, Dominicanessen van de:
 112, 118, 119, 125.
 Derde Orde van St. Franciscus: zie Bo-
 garden; Tertiariissen.
 Deurne: 26.
 Deventer: 105.
 Dickbier, Wilhelmus: 153.
 Dielen, Lucas: 88.
 Diessen: 21, 27, 59.

Diest: 136.
 Dinther: 2, 3, 5.
 Doerne, Elisabeth van: 255.
 Doesburg, Symon van: 208.
 Dominicanen: 53, 70, 97, 116, 119,
 136, 147, 148, 149, 151, 153, 154,
 155, 158, 159, 166, 170, 172, 173,
 177, 178, 180, 182, 193, 195, 196,
 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203,
 204, 205, 221.
 —, Verbond van Dominicanen-kloosters:
 172, 197, 204.
 Dominicanessen: 203.
 —, zie ook Derde Orde; Auderghem.
 Dommelen: 11, 26, 111, 121, 128, 183,
 245.
 —, zie ook Agnetendal, St.
 Domus Sanctae Sophiae: 120, 125, 126,
 132, 151, 152, 170, 181, 218, 219,
 220, 221, 222.
 Donck, Jacob: 173, 180, 187, 188, 189.
 Doorn, Godefridus van: 17, 69, 70.
 Doren, Anna van: 258.
 Doudyns, Cornelia: 245.
 Driel: 141.
 Drieux (Driutius), Michael: 75, 85.
 Drunen: 1, 10, 21, 59.
 Duitse Orde: 21, 112, 114, 116, 129.
 Duitse Rijk: 95, 134, 154, 157, 195,
 197.
 Duizel: 4, 21, 26, 56, 59, 61.

E

Echternach, Abdij van: 10, 21.
 Eeckhoudt, Petrus: 32, 69.
 Eerde: 1.
 Eersel: 1.
 Egmond, Floris van, Heer van Eindhov-
 en: 108.
 Eikendonk: 111, 120, 125, 128, 130,
 139, 160, 191.
 —, zie ook Barbaradal, St.
 Eikendonk ter zieken: 166.
 Eindhoven: 29, 51, 54, 55, 64, 66, 67,
 71, 77, 78, 81, 82, 84, 85, 94, 108,
 112, 113, 114, 117, 121, 130, 132,
 135, 152, 156, 158, 160, 223, 224,
 228, 261.
 —, Begijnhof van: 112, 114, 117, 130,
 156, 261, 262.
 —, Heer van: 55, 108.

—, Kapittel van: 29, 51, 54, 55, 64, 66, 67, 71, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 94, 95, 108, 228.
 —, Magistraat van: 51, 54, 55, 108.
 —, Vrouwe van: 55.
 Eligius, Gerardus: 218, 219.
 Elisabeth-Bloemenkamp, St.: 111, 119, 125, 138, 246, 247, 248, 249, 250.
 Elisabethdal, St.: 121, 125, 129.
 Elst, Walter van der: 47, 49, 52, 60.
 Empel: 4.
 Engeland: 157.
 Enschoot: 3, 7, 21, 22.
 Erasmus, Desiderius: 13.
 Erp: 3, 5, 27, 28.
 Esch: 4.
 Esch, Hendrik van: 48.
 Esch, Petrus van: 56.
 Eschius, Nicolaas: 143.
 Everswijn, Reynier: 51.
 Eyck, Catharina van: 230, 232.
 Eyck, Gerard: 75.

F

Floreffe, Abdij van: 21, 22, 35, 58, 112, 187.
 Florentij, Jan: 46, 53.
 Franciscanen: 61, 86, 100, 116, 133, 145, 146, 147, 159, 180, 192, 193, 195, 214, 215, 244, 245.
 —, zie ook Conventuelen; Observanten.
 Franciscanessen: zie Clarissen; Tertiariessen.
 Fraters: zie Broeders van het Gemene Leven.
 Fraterhuis: zie Gregoriushuis, St.
 Fuert, Magdeleene: 259.

G

Gaele, Gulielmus van: 78.
 Gameren, Gerard van: 70.
 Gangelt, Guilielmus: 198.
 Geertrui, St., Regularissen-klooster te 's-Hertogenbosch: 111, 118, 125, 128, 137, 138, 235.
 Geertrui-abdij, St., te Leuven: 21, 57, 81.
 Geertruidenberg, St.: 6, 220.
 Geffen, Petrus van: 17, 47, 51, 70.
 Geheime Raad: 177.
 Gelderland: 65, 114.
 —, Hertog van: 105, 172, 181.
 —, zie Invallen, Gelderse; Rossum,

Maarten van.
 Geldorpius, Antonius: 243, 244.
 Geldrop: 27.
 Geldrop de Groningen, Josephus: 34.
 Gemene Leven: zie Broeders van het Gemene Leven; Zusters van het Gemene Leven.
 Gemert: 114, 136.
 Gemert, Leonard van: 247.
 Genderen: 41, 96.
 Gent, Jan van: 219.
 Gerarda, Augustines van het convent bij het Groot-Ziekengasthuis: 243.
 Gerardus, Frater: 240.
 Gerwen: 12, 26.
 Gerwen, Magdalena van: 160.
 Gestel: 4, 48.
 Geuzen: 56, 202.
 Ghemert, Anselmus van: 198.
 Giersbergen: 1.
 Gilden: zie 's-Hertogenbosch, Derde lid; Gilden; Gildenoproer.
 Godefridi, Petrus: 251.
 Goirle: 48, 49.
 Gorcum: 46.
 Gorter, Petrus: 118.
 Gouda: 133.
 Goverts, Jan: 188.
 Grave: 114.
 's-Gravenhage: 198, 200.
 Gregoriushuis, St.: 118, 136, 144, 169, 201, 206, 207, 210, 211, 212, 247.
 —, zie ook Broeders van het Gemene Leven.
 Grenoble: 220.
 Groenendonck, Gregorius: 29.
 Groningen: 34, 158, 193, 197, 199.
 —, Bisschop van: 193.
 Groot-Ziekengasthuis: zie 's-Hertogenbosch, Groot-Ziekengasthuis.
 Groote, Cornelis de: 222.
 Groote, Geert: 118.
 Grotart, Goyart: 174.
 Grote School: zie 's-Hertogenbosch, Grote School.
 Gulik: 31.
 Gyskens, Johannes: 261.

H

Haardentelling: 4, 13, 66, 127, 128, 129, 134, 139.
 Haarlem: 199.

- , Bisschop van: 199.
 Haarlem, Jan van: 220, 222.
 Habsburgers: 181.
 Hagen, Johannes van der: 72.
 Hapert: 3, 12, 21, 22, 26.
 Haren: 1, 21, 22, 27, 56.
 Hatert, van den: 206.
 Hayen, Laurens: 222.
 Hedel: 159, 198.
 Heer: zie Boxtel; Eindhoven; Helmond,
 Heer van.
 Heesch: 116.
 Heeseind: 2.
 Heeswijk: 4, 21, 22, 27, 57.
 Heidelberg: 200.
 Helmond: 6, 12, 21, 22, 29, 30, 45,
 47, 51, 65, 111, 112, 114, 117,
 120, 125, 127, 129, 132, 137, 141,
 142, 166, 177, 181, 203, 242, 254,
 258.
 —, Begijnhof van: 112, 114, 117.
 —, Heer van: 241, 242.
 —, zie ook Binderen; In den Hage.
 Hels, Johannes: 69.
 Helvoirt: 21, 49, 57.
 Hemert, Antonius van: 226.
 Hemert, Joachim van: 224.
 Hemert, Maria van: 224.
 Hendrik I, Hertog van Brabant: 117.
 Henegouwen, Antonius van: 171.
 Henrix, Gerit: 28.
 Henrix, Lauwreys: 26.
 Herenthals: 155.
 Herpen, Gerardus: 198.
 Hersel: 1.
 Hert, Ghisbert van der: 73.
 's-Hertogenbosch: 1 t/m 4, 8, 9, 11 t/m
 20, 23, 24, 25, 30 t/m 32, 34, 37,
 38, 39, 47 t/m 53, 56, 59 t/m 62,
 64, 66, 68 t/m 72, 73, 77, 81, 85
 t/m 92, 95 t/m 107, 109, 111 t/m
 120, 122 t/m 128, 129, 130 t/m
 140, 144 t/m 152, 154 t/m 180,
 181, 182 t/m 188, 190 t/m 196,
 198 t/m 208, 212 t/m 217, 221,
 222, 224, 225, 231, 234, 235, 239,
 240, 242 t/m 247, 249, 250, 252,
 254, 259 t/m 262.
 —, Begijnhof, Groot: 14, 15, 30, 60,
 116, 117, 130, 156, 158, 260, 261.
 —, Begijnhof, Klein: 113, 117.
 —, Bisdóm: 11, 23, 25, 49, 50, 61, 62,
 73, 77, 80, 89, 182.
 —, Bisschop van: 6, 8, 9, 11, 17, 18,
 24, 37, 46, 47, 51, 56, 62, 73, 82,
 88, 100, 113, 144, 156, 207, 208,
 211, 234, 239, 240, 254, 259, 261.
 —, Bisschop van: zie ook Crabeels, Cle-
 mens; Masius, Gijsbertus; Metsius,
 Laurentius; Sonnius, Franciscus;
 Zoesius, Nicolaas.
 —, Broederschap, Lieve-Vrouwe: 47.
 —, Broederschap van het H. Sacrament:
 15.
 —, Derde lid van de stadsregering: 13,
 61, 107, 134, 167, 175 t/m 179.
 —, Gilden: 95, 105, 107, 122, 124,
 134, 167, 170, 175, 178, 179.
 —, Gildenoproe: 105, 134, 170, 208,
 213.
 —, Groot-Ziekengasthuis: 14, 15, 16,
 60, 111, 116, 124, 139, 161, 162,
 165, 192, 243.
 —, Grote School: 30, 31, 32, 207.
 —, Jacobskapel, St.: 16, 225.
 —, Janskerk, St.: 48, 66, 97, 100, 159,
 192.
 —, Kapittel van: 8, 14, 15, 17, 18, 19,
 20, 23, 25, 30, 31, 32, 48, 51, 61,
 62, 64, 66, 68, 69, 70, 71, 81,
 85 t/m 92, 97 t/m 107, 109, 152,
 159, 190, 204, 207, 211, 225, 247.
 —, Kloosters: zie Alexianen; Augusti-
 nessen; Barbaradal, St.; Baseldonk;
 Bethaniën; Bogarden; Broeders van
 het Gemene Leven; Derde Orde,
 Dominicanessen van de; Dominica-
 nen; Elisabeth-Bloemenkamp, St.;
 Franciscanen; Geertrui, St.; Kruis-
 broeders; Mariënborg; Swesteren;
 Zusters van het Gemene Leven.
 —, Magistraat van: 13, 18, 30, 51, 61,
 70, 86, 90, 95, 100 t/m 107, 122,
 123, 124, 134, 136, 145, 146, 161
 t/m 179, 180, 187, 192, 206, 213,
 215, 225, 235, 243, 246, 247.
 —, Parochies: Catharina, St.: 16.
     Jans, St.: 4, 14, 16, 60,
     192.
     Jacobs-, St.: 16, 18, 225.
     Pieters-, St.: 16.
 —, Poorten: Antonius-, St.: 166, 172.
     Vughter: 193.
 —, Straten: Hinthamerstraat: 118.
     Mortel, de: 124.
     Orthenstraat: 119.

Windmolenberg: 112,
119, 167, 169, 171,
235, 250.

—, Synode van: 24, 25.

—, Vrijdom van: 2, 3, 39, 11, 130,
132, 138, 139.

—, Weeshuis: 150, 151, 224.

's-Hertogendale: 256, 257, 258, 259.

Hervorming: zie Protestantisme.

Heusden: 186.

Heusden, Augustinus van: 200, 201,
204.

Heusden en Altena, Land van: 49, 60.

Heuvel, Johannes van den: 201.

Heze: 27.

Hezius, Theodoricus: 45, 202.

Hilvarenbeek: 1, 28, 33, 39, 41, 42,
43, 62, 64, 66, 67, 70, 77, 78, 79,
80, 92, 93, 109, 253.

—, Dekenaar: 1, 33, 39, 41, 42, 43.

—, Kapittel van: 28, 39, 62, 64, 66,
67, 70, 77, 78, 79, 80, 92, 93,
109, 253.

Hintham: 2, 3, 13, 166.

Hoën, Arnoldus: 92.

Hogeloon: 4, 12, 21, 22.

Hoge Mierde: 4, 21, 26, 48, 57.

Hoei: 216.

Holland: 123, 133.

Holten, Rutger van: 59.

Hooïdonk: 111, 116, 141, 160, 226 t/m
234.

Hoorn, Graafschap: 135.

Hosden, Philip van, Abt van de St.
Geertrui-abdij te Leuven: 57.

Houte, Peter van den: 150.

Huis Ten Orten: zie Ten Orten, Huis.

Hulsel: 4, 26.

Hulst, Antonius van: 226.

I

In den Hage, Onze Lieve Vrouw: 111,
120, 125, 127, 129, 141, 166, 177,
242.

Invalen, Gelderse: 114, 115, 166, 171,
172, 181, 241, 258.

—, zie ook Rossum, Maarten van.

J

Jansenius, Gerard: 54, 83.

Janssens, Petrus: 56.

Jezuïeten: 31, 70, 80, 150, 184.

Julius II, Paus: 58, 94.

K

Kaathoven: 1, 3, 5, 10.

Kampen, Aelbrecht van: 61, 86, 159,
193, 194, 195.

Kanonikessen: 111, 116, 118, 119, 121,
141, 226, 229, 235.

—, zie ook Hooïdonk; Regularissen.

Kannuniken: zie Kapittels.

Kanunniken, Reguliere: 118, 121.

Kapittels: zie Bostel; Breda; Eindhoven;
's-Hertogenbosch; Hilvarenbeek;

Oedenrode, St.; Oirschot, Kapittel
van.

—, Verbond van: 98, 99.

Kapittels, Klooster-congregaties: zie
Utrecht; Venlo; Windesheim; Zep-
peren, Kapittel van.

Karel van Gelder, Hertog: 105.

Karel de Stoute, Hertog: 124.

Karel V, Keizer: 23, 37, 58, 70, 91, 92,
101, 109, 173, 175, 177, 180, 195,
230, 231.

Kartuizers: 68, 112, 120, 126, 143, 151,
152, 170, 181, 218, 219, 220, 221,
261.

—, zie ook Domus Sanctae Sophiae;
Utrecht, Klooster Nieuwlicht.

Keelen, Margaretha van: 246.

Keizer: 11, 55, 58, 59, 61, 72, 77, 80,
162, 163, 166, 167, 168, 171, 174,
182, 194, 228, 230, 256, 257.

—, zie ook Karel V; Maximiliaan; Otto
IV.

Kempfen, Aartsdiaken van de: 56, 239.

—, Aartsdiakonaat van de: 2, 42.

Kempfenland, Kwartier: 2, 4, 131, 133.

Kerckhoven, Cornelis van den: 220.

Kessel: 4, 137.

Kessel, Herman van: 81.

Ketterij: zie Protestantisme.

Keulen: 33, 34, 37, 143, 148, 199, 200,
201, 261.

—, Synode van: 37.

—, Universiteit van: 33, 34, 200.

Kincks, Guinand: 82.

Kneßel: 4, 26.

Knijff, Johannes: 193.

Koning van Spanje: 24, 25, 83, 84, 91,
152, 193, 245.

—, zie ook Philips II.
 Koudewater: 112, 114, 120, 125, 140, 142, 180, 217, 253, 254.
 Kruisbroeders: 112, 119, 125, 126, 128, 134, 145, 159, 216, 217, 223.
 Kwartier: zie Kempenland; Maasland; Meierij; Oisterwijk; Peelland, Kwartier.

L

Lage Mierde: 4, 21, 22, 26.
 Lambertus, priester in het klooster St. Catharinenberg: 252.
 Land van Heusden en Altena: zie Heusden en Altena, Land van.
 Landvoogd: zie Alva, Hertog van.
 Landvoogdes: 36, 91, 99, 104, 107, 163, 170, 171, 172, 175, 177, 179, 201, 230, 249, 256, 259.
 —, zie ook Parma, Margaretha van.
 Langstraat: 6, 41, 60.
 Latomus, Johannes: 155.
 Latijnse scholen: 28, 29, 30, 32, 35.
 —, zie ook 's-Hertogenbosch, Grote School.
 Leefdael, Margaretha: 258.
 Leendt, Elisabeth van: 252.
 Leendt, Johannes: 148.
 Leendt, Wilhelmus van: 199.
 Leeuwe, Claes de: 90.
 Leiden: 133, 203.
 Leo X, Paus: 58, 81.
 Leuven: 13, 21, 23, 31, 33, 42, 57, 82, 86, 133, 134, 136, 150, 151, 158, 159, 172, 176, 194, 195, 198, 200, 202, 214, 255, 256.
 —, Universiteit van: 31, 33, 82, 200.
 Leuven, Bartholomeus van: 198.
 Leuven, Maria van: 117.
 Liempde: 6, 7, 8, 9, 26, 30.
 —, Janskapel, St.: 6, 8.
 Lier: 68, 92, 220.
 Lierop: 3, 6, 12, 26, 45.
 Lierop, Petrus van: 198.
 Lieshout: 21, 22.
 Liessel: 26.
 Linden, Johannes van der, Abt van de St. Geertrui-abdij te Leuven: 57.
 Lith: 1, 27.
 Lithoyen: 4, 21, 46.
 Loeff, Adrianus: 70, 80, 92.

Lommel: 49.

Loo, Geertruydt Peeters van der: 164.

Loo, Petrus: 203.

Loon op Zand: 21, 22, 44, 129, 137, 203, 204.

Loosbroek: 2, 3, 5, 26.

Luik: 23, 37, 50, 54, 62, 64, 76, 79, 85, 87, 92, 94, 98, 102, 103, 119, 121, 128, 162, 164, 197, 201, 202, 204, 206, 214, 220, 221, 237, 238, 239, 240, 246, 248, 251.

—, Bisdom: 37, 50, 54, 62, 64, 85, 98, 197, 201, 214, 246.

—, Bisschop van: 11, 23, 37, 64, 94, 98, 102, 103, 119, 121, 128, 162, 164, 165, 202, 204, 237, 238, 239, 240, 248, 251.

—, Bisschop van: zie ook Bergen, Cornelius van; Marck, Erard van de.

—, Synode van: 76, 79.

Luther: 157, 222.

Lutheranisme: 37, 95, 105, 195, 222, 223.

M

Maasland, Kwartier: 2, 3, 4, 33, 114, 115, 116, 132, 133.

Maastricht: 172, 198.

Made: 6.

Maeseyck, Jan van: 82, 84, 85.

Magistraat: zie Eindhoven; 's-Hertogenbosch; Nijmegen; Oirschot; Rosmalen, Magistraat van.

Malsen, Coenraad van, Abt van Berne: 57.

Malsen, Josyne van: 258.

Marck, Erard van de, Bisschop van Luik: 37, 64, 246.

Maren: 4.

Margaretha van Parma: zie Parma.

Maria, Augustines van het convent bij het Groot-Ziekengasthuis: 243, 244.

Maria en Catharinendal: zie Catharinenberg, St.

Mariawijngaard: 241.

Mariënborg: 111, 119, 125, 139, 182, 249, 250.

Mariëndonk: 186.

Mariënhage: 112, 121, 125, 135, 152, 153, 154, 155, 158, 181, 224, 225, 226.

Mariënschoot: 112, 127, 142, 143, 245.
 Mariëntroon: 155.
 Mariënwater: zie Koudewater.
 Marquet, Quintus: 42.
 Marschart, Adrianus: 17, 70.
 Maseyck, Leonardus: 197.
 Masius, Gijsbertus, Bisschop van 's-Hertogenbosch: 40, 158, 244, 245.
 Maximiliaan van Oostenrijk: 195, 235.
 Mechelen: 24, 25, 37, 74, 171, 234, 247.
 —, Bisschop van: 247.
 —, Kerkprovincie van: 37.
 —, Synode van: 24, 25, 74, 234.
 Meerveldhoven: 1, 4.
 Meeuwen, Dirk van: 219, 220, 221.
 Megen: 114, 136.
 Megen, Graaf van: 159, 179, 235.
 Meierij: 1, 11, 13, 15, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 48, 49, 50, 55, 57, 58, 60, 64, 65, 66, 78, 81, 84, 88, 91, 93, 97, 99, 111, 113, 114, 115, 117, 120, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 152, 156, 157, 159, 184, 186, 187, 203, 206, 244, 245, 254, 258, 262.
 Mercx, Johannes: 48.
 Metsius, Laurentius, Bisschop van 's-Hertogenbosch: 19, 24, 25, 60, 72, 77, 80, 81, 90, 137, 181, 182, 183, 191, 209, 210, 211, 231, 232, 234, 236, 237, 240, 243, 248, 250, 251, 252, 253, 261, 263.
 Michiels Gestel, St.: 48, 120.
 Michiels, Arnold filius Petri: 126.
 Michielsabdij, St.: 35, 36.
 Middelbeers: 3, 9, 26.
 Middelburg: 214.
 Middelrode: 1, 3, 5, 27.
 Mierde: zie Hoge Mierde; Lage Mierde.
 Mierlo: 21, 27, 30.
 Mierlo, Godfried van: 199, 205.
 Mierlo, Hendrik van: 220, 221.
 Mierlo, Henricus Godefridi van: 30.
 Minderbroeders: zie Conventuelen; Franciscanen; Observanten.
 Moergestel: 21, 27, 59.
 Molen, Henricus van der: 68.
 Molius, Wilhelmus: 134, 185, 186, 195, 199, 205, 213.
 Mommaerts, Clara: 230.

Mommers van Veen, Albana: 227.
 Mummellius: 188.
 Mys, Jan: 47.

N

Namen: 159, 217.
 Nassau, Graaf van: 102.
 Nazareth te 's-Hertogenbosch: zie Swes-teren.
 Nazareth, Regularissen-klooster te Waalwijk: 111, 125, 126, 129, 141, 181, 182, 203, 237, 238, 239, 240, 241.
 Nederlanden: 25, 36, 37, 58, 127, 138, 190, 198, 205, 208.
 —, Noordelijke: 38, 39, 131, 135, 157, 221.
 —, Zuidelijke: 35, 113, 157, 215.
 Nederwetten: 4, 21, 111, 116, 120, 226, 232.
 —, zie ook Hooibonk.
 Nemius: zie Goverts, Jan.
 Netersel: 3, 6, 11, 12, 27.
 Nieuwkuyk: 10.
 Nistelrode: 1, 2.
 Noot, Mr. Adolph van der: 162, 163.
 Norbertijnen: zie Praemonstratensers.
 Nuenen: 27, 111, 120, 140, 155, 241.
 —, zie ook Zoeterbeek.
 Nuenen, Jan Henricx van: 247.
 Nuland: 4.
 Nunhem: 143.
 Nijmegen: 198, 202, 206.
 —, Magistraat van: 198, 202.

O

Observanten: 192, 214, 245.
 —, zie ook Franciscanen.
 Oedenrode, St.: 1, 24, 28, 38, 49, 64, 66, 67, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 91, 94.
 —, Kapittel van: 23, 24, 28, 38, 64, 66, 67, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 91, 94.
 Oerle: 4, 21.
 Oeteren, Joachim van: 246.
 Oirschot: 3, 5, 6, 9, 10, 11, 23, 28, 38, 48, 64, 66, 67, 71, 73, 74, 75, 92, 99, 108, 113.
 —, Kapittel van: 3, 9, 10, 11, 23, 28, 38, 64, 66, 67, 71, 72, 73, 74, 92, 99, 108.

—, Magistraat van: 74, 108.
 —, Onze-Lieve-Vrouwe-kapel: 48.
 Oirschot, Theodoricus van: 198.
 Oisterwijk: 1, 2, 4, 21, 29, 45, 48, 49, 56, 57, 65, 111, 112, 113, 121, 127, 130, 132, 133, 141, 142, 143, 156, 180, 251, 261.
 —, Begijnhof van: 112, 127, 142, 143, 156, 177, 180, 261.
 —, Kwartier van: 2, 4, 130, 132, 133.
 —, zie ook Catharinenberg, St.
 Oisterwijk, Adrianus van: 198, 205.
 Olland: 1, 120, 126.
 Ommel: 1, 111, 127, 142, 143, 245.
 —, Onze-Lieve-Vrouwe-kapel: 143.
 —, zie ook Mariënschoot.
 Oostelbeers: 4, 21, 27, 59.
 Oosterwyck, Embert van: 247.
 Oosterwijck, Henricus van: 203.
 Opacht: 3, 27.
 —, zie ook Acht.
 Opstal: 1.
 Oranje, Prins van: 84, 178.
 Orde, Derde: zie Derde Orde.
 Orde, Duitse: zie Duitse Orde.
 Orten, Huis Ten: zie Ten Orten, Huis.
 Orthen: 2, 3, 14, 15, 19, 47, 53.
 Orthen, Claes Coel van: 124.
 Oss: 3, 10, 46, 132, 203, 204.
 Ostayen, Jacob van: 201.
 Osterwyck Reesensis, Gerardus: 34.
 Otto IV, Keizer: 117.
 Ouddaert, Nicolaus: 92.
 Overheid, Centrale: 72, 89, 105, 106, 110, 115, 134, 162, 164, 166, 170, 175, 176, 225, 228, 247, 256.
 —, zie ook Alva; Brabant; Brussel; Karel V; Keizer; Koning; Landvoogdes; Parma; Philips II.

P

Parma, Margaretha van, Landvoogdes: 99, 168, 169.
 Parijs: 33.
 Paus: 37, 190, 195, 196.
 —, zie ook Calixtus III; Clemens VII; Julius II; Leo X; Pius IV; Pius V.
 Peelland, Kwartier: 2, 4, 114, 115, 116, 131, 133, 259.
 Pelgrom, Simon: 144, 169, 180, 187, 188, 189, 191.
 Pelmans, Petrus: 84.

Pensart, Desiderius: 68.
 Petrus, Vice-cureit te 's-Hertogenbosch: 53.
 Pettelaar: 120, 125.
 Philips van Bourgondië, Hertog: 14, 121, 123.
 Philips de Schone, Hertog: 91.
 Philips II, Koning van Spanje: 54, 83, 190, 214.
 —, zie ook Koning van Spanje.
 Pius IV, Paus: 98.
 Pius V, Paus: 202, 209, 214.
 Pollart, Engelberta: 234.
 Porta Coeli: zie Baseldonk.
 Postel, Priorij van: 21, 112, 113, 116, 187.
 Praemonstratensers: 21, 57, 58, 59, 112.
 —, zie ook Averbode; Berne; Floreffee; Michielsabdij, St.; Postel; Tongerlo.
 Prato, Franciscus de: 187.
 Protestantisme: 29, 40, 50, 52, 53, 54, 55, 69, 82, 84, 85, 86, 89, 90, 91, 95, 105, 109, 156, 157, 158, 161, 178, 179, 186, 192, 193, 194, 195, 198, 201, 202, 203, 205, 222, 247, 250, 260, 261, 262.
 —, zie ook Anabaptisten; Calvin; Luther; Lutheranisme; Sacramentariërs; Zwinglianen.

R

Raeck, Adriaan: 44.
 Ravenstein: 136, 157.
 Ravenstein, Wynand van: 246, 247, 248.
 Reformatie: zie Protestantisme.
 Regentes: zie Landvoogdes.
 Regularissen: 118, 119, 120, 125, 126, 128, 136, 138, 139, 140, 141, 155, 177, 181, 216, 235, 237, 241, 250.
 —, zie ook Annenborg, St.; Bethaniën; Geertrui, St.; In den Hage; Nazareth; Zoeterbeek.
 —, zie ook Venlo, Kapittel van.
 Reuchlin: 201.
 Reusel: 21, 27.
 Reut, het: 2, 3, 4.
 Reynszone, Gerard: 87.
 Riel: 5, 6, 21.
 Riethoven: 3, 27, 49.
 Rixtel: 6, 12, 21, 26, 45, 113, 203.

Roda, Johannes de: 198.
 Rodenburg, Huis: 126.
 Rolduc, Abdij van: 21, 226, 227, 228, 231, 234.
 Rome: 40, 69, 81, 204, 215.
 Rosmalen: 2, 14, 111, 112, 114, 120, 125, 126, 130, 132, 133, 141, 177, 183, 242.
 —, Antoniuskapel, St.: 2.
 —, Magistraat van: 183.
 —, zie ook Annenborg, St.; Koudewater.
 Rossum, Arnoldus van: 199.
 Rossum, Maarten van: 141, 152, 154, 241, 258.
 Rotterdam: 198.
 Ruyther, Petrus: 23, 32, 183.
 Rijk, Duitse: zie Duitse Rijk.

S

Sacramentariërs: 37.
 Schellens, Wouter: 179.
 Scherpenisse, Pieter van: 219, 220, 221.
 Schijndel: 27, 120, 136.
 Sectarissen: zie Protestantisme.
 Seminarie: 23, 24, 25, 69.
 Sestich, Johannes: 92.
 Smits, Hieronymus, Abt van Averbode: 57.
 Soemeren Gylensis, Johannes: 34.
 Someren: 1, 21, 26, 48, 136.
 Son: 230.
 Son, Margaretha van: 253.
 Sonnius, Franciscus, Bisschop van 's-Hertogenbosch: 8, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 32, 45, 46, 52, 54, 55, 56, 60, 62, 72, 73, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 90, 93, 96, 97, 99, 100, 178, 181, 190, 191, 239, 243, 244, 245.
 Sophiae, Domus Sanctae: zie Domus Sanctae Sophiae.
 Spierinck van Well, Theodoricus, Abt van Berne: 36.
 Spierinx, Mariken: 140.
 Stadsbestuur: zie Magistraat.
 Steensel: 4, 27.
 Stegen, Gooswijn van der: 86, 87.
 Stegen, Jan van der: 178.
 Stegen, Nicolaas van der: 86.
 Stegen jr., Nicolaas van der: 86.
 Stiphout: 4.

Stratum: 4.
 Strick, Jan: 46.
 Strick, Theodoricus: 198, 202.
 Strijp: 4.
 Sweerts, Franciscus: 31.
 Sweerts, Robertus: 31.
 Swesteren: 111, 118, 125, 138, 139, 241, 243.
 Synode: zie 's-Hertogenbosch; Keulen; Mechelen, Synode van.

T

Tachtigjarige oorlog: 26, 27, 40, 140.
 Tapper, Ruard: 75, 78.
 Tempeliers: 113.
 Ten Orten, Huis: 118, 120, 122, 126, 129, 131, 138, 145, 171, 211, 212, 254.
 —, zie ook Broeders van het Gemene Leven; Zusters van het Gemene Leven.
 Tertiariissen: 111, 119, 120, 121, 125, 126, 127, 138, 139, 141, 142, 182, 191, 214, 215, 245, 246, 249, 250, 251.
 —, zie ook Agnetendal, St.; Barbaradal, St.; Catharinenberg, St.; Elisabeth-Bloemenkamp, St.; Mariënborg; Mariënschoot.
 —, zie ook Utrecht; Zepperen, Kapittel van.
 Thielt, Dierick Coenen van: 193.
 Thienen: 226.
 Thomas, Wilhelmi van Baseldonk: 144.
 Tiel: 171.
 Tilburg: 7, 21, 29, 48, 49, 51, 59, 65.
 Toelincx, Catharina: 246.
 Tolbrug: zie Achter de.
 Tongelre: 27.
 Tongerlo, Abdij van: 10, 21, 22, 36, 58, 59.
 Tour, Hubertus de la: 24, 91.
 Trente, Concilie van: 18, 19, 23, 24, 25, 36, 46, 56, 64, 69, 70, 77, 80, 97, 99, 100, 113, 191, 209, 236.
 Troebelen: zie Beeldenstorm; Tachtigjarige oorlog.
 Truyen, St., Abdij van: 65, 113.
 Tseraerts, Karel: 228.
 Turnhout, Jan van: 206, 207.
 Typoets, Johannes: 89.

U

- Uden, Mr. François van: 180.
 Uilenburg: 119, 125, 139, 249.
 —, zie ook Mariënborg.
 Universiteit: zie Heidelberg; Keulen; Leuven; Parijs.
 Utrecht: 33, 34, 39, 74, 91, 131, 132, 193, 199, 215, 218, 220.
 —, Bisdom: 33, 34, 39, 131, 132.
 —, Domkapittel van: 74, 91.
 —, Kapittel van: 215.
 —, Klooster Nieuwlicht: 218, 220.
 Utrecht, Simon van: 218.

V

- Valduc: zie 's-Hertogendale.
 Valkenswaard: 12, 135, 136.
 Varick, Cornelis van: 71.
 Veldhoven: 21, 26.
 Venlo, Kapittel van: 235, 237, 241, 242, 243.
 —, zie ook Regularissen.
 Venloon: zie Loon op Zand.
 Verbond van Dominicanen-kloosters: zie Dominicanen, Verbond van.
 Verbond van kapittels: zie Kapittels, Verbond van.
 Verbond, Schmalkaldisch: 195.
 Vermeer, Dirk: 90.
 Verreep, Henricus: 28, 79, 80, 81, 253.
 Vervoirt, Goyart: 247.
 Veryus, Margaretha: 238.
 Vessem: 12.
 Viglius: 100, 244.
 Villeneuve: 218.
 Villers, Abdij van: 254, 255, 256, 257, 259.
 Vlieden: 26.
 Voet, Adriaan: 188.
 Vorst, Jan van der: 74, 91.
 Vorstenbosch: 1, 2.
 Vrouwe van Eindhoven: zie Buren, Gra-
 vin van; Eindhoven, Vrouwe van.
 Vrijdom: zie 's-Hertogenbosch, Vrijdom
 van.
 Vught: 1, 21, 112, 117, 119, 120, 122,
 125, 126, 129, 130, 132, 151, 181,
 193, 218, 219, 220, 221, 222.
 —, zie ook Domus Sanctae Sophiae;
 Duitse Orde.

Vucht de Colonia, Tilmannus: 34.
 Vuchts, Nicolaas: 89.

W

- Waalre: 4, 27, 48.
 Waalwijk: 21, 27, 42, 43, 46, 48, 53,
 57, 59, 111, 121, 125, 126, 129,
 141, 181, 182, 203, 237.
 —, zie ook Nazareth.
 Was, Petrus, Abt van de St. Geertrui-
 abdij te Leuven: 57.
 Water, Ludolphus van de: 126.
 Water, Petrus van de: 17.
 Wederdopers: zie Anabaptisten.
 Weebosch: 2.
 Weert: 135, 136, 155, 241.
 —, zie ook Mariawijngaard.
 Weeshuis te 's-Hertogenbosch: zie 's-Her-
 togenbosch, Weeshuis.
 Wemelingen, Margaretha van: 256.
 Werchters, Katheryna: 259.
 Wesalie, Johannes: 122, 129.
 Westerhoven: 3, 11, 27.
 Wetten, Guilielmus: 200, 203.
 Wilhelmieten: 112, 115, 116, 128, 144,
 166, 167, 168, 169, 170, 173, 180,
 187, 188, 189, 190, 191, 195, 213.
 —, zie ook Baseldonk.
 Willibrordus, Henricus: 57.
 Windesheim: 224.
 —, Congregatie van: 112, 121, 135,
 152, 153, 154, 155, 222, 223, 224,
 225, 240.
 —, zie ook Mariënhage.
 Wintelre: 3, 10.
 Witte, Mr. Jan de: 165.
 Woensel: 1, 3, 12, 33, 39, 41, 42, 43,
 44, 112, 121, 125, 152, 155, 224.
 —, Dekenaar: 1, 33, 39, 41, 42, 43, 44.
 —, zie ook Mariënhage.
 Woensel, Goeyen van: 53, 202.
 Wouters, Ivo: 28.
 Wijbosch: 2.

Y

- Ysbrandts, Bartholomeus: 11.
 Ytter, Godfried van: 54, 55, 82.

Z

Zaltbommel: 159.

Zeeland: 123.

Zeelst: 4.

Zegers, Lijntken: 240.

Zepperen, Kapittel van: 214, 246, 248,
249, 250, 251.

—, zie ook Bogarden; Tertiarissen.

Zevenbergen: 50.

Zichem, Johannes: 220.

Zichenius: 243, 244.

Zierikzee: 198.

Zoesius, Nicolaas, Bisschop van 's-Her-
togenbosch: 25.

Zoeterbeek: 111, 120, 125, 140, 141,
155, 181, 226, 241, 242.

Zuelre, Aegidius: 203.

Zulre, Henricus: 203.

Zusters van het Gemene Leven: 112,
118, 119, 120, 122, 125, 126, 129,
131, 138, 211, 212, 243, 254.

—, zie ook Ten Orten, Huis.

Zwartzusters: zie Swesteren.

Zwinglianen: 53.

Zwolle: 34, 122, 129, 226.

STELLINGEN

1. De demografische en bestuurlijke ontwikkeling van de woonkernen in de Meierij van 's-Hertogenbosch gedurende de Middeleeuwen is tot dusver nog te weinig bestudeerd.
2. Er zijn aanwijzingen, dat de zestiende eeuwse kroniekschrijver van 's-Hertogenbosch, Aelbertus Cuperinus, een Cisterciënser is geweest van het klooster Mariëndonk bij Heusden.
3. De Bossche Dominicanen hebben in de zestiende eeuw een niet onbelangrijke invloed gehad op het leven in diverse kloosters van hun orde in de Nederlanden.
4. Het bestuur van Clemens Crabeels over het bisdom 's-Hertogenbosch (1584-1592) kan een episopaat van bevrediging worden genoemd.
5. De bisschoppen van 's-Hertogenbosch hebben er in de zestiende en zeventiende eeuw niet naar gestreefd kloosters op te heffen om de goederen toe te voegen aan de mensa episcopalis.
6. De figuur van Siardus Bogaerts, prior van het Wilhelmienvlooster te Huybergen (1652-1670), als bemiddelaar tussen Zuid-Nederlandse personen en instellingen en de overheidsinstanties van de noordelijke Nederlanden verdient de aandacht.
7. Het is noodzakelijk, dat bij het afnemen van het aantal roepingen voor het priesterschap en het kloosterleven de selectie van de kandidaten strenger wordt.
8. Het bestuderen van de problemen, welke samenhangen met de snelle urbanisatie van Oost-Brabant, moet een belangrijke plaats innemen in de opleiding van de clerus voor dit gebied.

9. Voor een werkelijk grondige behandeling van de geschiedenis van de jongste halve eeuw is het noodzakelijk ruime aandacht te blijven schenken aan de stromingen uit een meer verwijderd verleden, die aandeel gehad hebben aan de geestelijke en materiële opbouw van de hedendaagse samenleving.
10. Op de scholen voor algemeen vormend voortgezet onderwijs behoort het toneelspelen door de leerlingen meer opzettelijk bevorderd en meer direct geleid te worden.

